

En col·laboració amb:

Amb el suport de:

Ajuntament de Barcelona

Diputació
Barcelona

Agència Catalana
de Cooperació
al Desenvolupament

Sèrie Drets Humans Emergents 7: El dret a la ciutat.

Aquesta obra està sota llicència Reconeixement-No comercial-SenseObraDerivada (by-nc)nd)

Disseny i maquetació: evd design

Imprès a Gràfiques Masanes

Tiratge:

Dipòsit legal:

ISSN: 2013-7230

Les opinions dels col·laboradors i les col·laboradores d'aquesta publicació no reflecteixen necessàriament les opinions de l'Institut de Drets Humans de Catalunya.

Des de l'Institut de Drets Humans de Catalunya volem agrair la col·laboració de l'Observatori DESC i de les següents persones sense la participació de les quals aquesta publicació no hagués estat possible: Aida Guillén, Gerardo Pisarello, Maria Lorena Zárate, Gemma Galdón, Josep Maria Montaner, Zaida Muxí, Jaume Saura, Jordi Borja, Luciana Coconi, Vanesa Valiño, Ada Colau, Àgueda Mera, Gloria Laborda, Anna Sales i Estel·la Pareja.

Institut de Drets Humans de Catalunya

Pau Claris 92, entr. 1ª Barcelona

www.idhc.org

Barcelona, octubre del 2011

El dret a la ciutat

Index

- 8** *Introducció*
Estel·la Pareja Morte
- 15** **Què és el dret a la ciutat?**
- 16 - 27 *El dret a la ciutat, un dret humà emergent*
Aida Guillén Langarote
- 29 - 51 *Del dret a l'habitatge al dret a la ciutat: avatars d'una història*
Gerardo Pisarello
- 53 - 70 *El dret a la ciutat: lluites urbanes per l'art del bon viure*
María Lorena Zárate
- 71** **Dimensions del dret a la ciutat**
- 72 - 86 *El dret a la ciutat segura*
Gemma Galdón Clavell
- 87 - 101 *El dret a l'espai públic: principis i exemples*
Josep Maria Montaner
- 103 - 115 *Reflexions entorn de les dones i el dret a la ciutat des d'una realitat amb miratges*
Zaida Muixí Martínez
- 117** **El dret a la ciutat en pràctica**
- 118 - 137 *Vigència de la Carta europea de salvaguarda dels drets humans a la ciutat: el cas de la província de Barcelona*
Jaume Saura i Estapà
- 138 - 162 *Espai públic i dret a la ciutat*
Jordi Borja

Introducció

Estel·la Pareja Morte. Institut de Drets Humans de Catalunya.

L'estudi i promoció dels drets humans emergents per part de l'Institut de Drets Humans de Catalunya (IDHC) es remunta al 2003 amb els treballs preparatoris del Diàleg "Drets Humans, Necessitats Emergents i Nous Compromisos" que va organitzar en el marc del Fòrum Universal de les Cultures - Barcelona 2004 .

L'objectiu d'aquest diàleg era reflexionar sobre la vigència i actualitat de la Declaració Universal de Drets Humans a la llum del Segle XXI amb la finalitat de formular i adoptar una **Carta de Drets Humans Emergents** (CDHE). Aquest nou text havia de servir per forjar l'agenda social del nou mil·lenni i revisar els sistemes internacionals de garantia dels drets fonamentals a fi de possibilitar la seva salvaguarda de forma efectiva. A tal fi, l'IDHC va constituir un Comitè Científic format per persones de reconegut prestigi en el camp dels drets humans. Aquestes van elaborar avantprojectes de la CDHE que foren presentats i discutits en els sis seminaris del Diàleg. El resultat d'aquests debats, en els que van participar unes 1.000 persones, va ser l'aprovació, en el plenari del Diàleg, de la Carta de Drets Humans Emergents.

Amb l'aprovació de la CDHE es va iniciar un procés de promoció i de consultes amb la societat civil. Aquest va finalitzar al cap de tres anys amb la celebració del Fòrum de les Cultures Monterrey 2007, on després de debatre i incorporar les aportacions rebudes es va aprovar la Declaració Universal de Drets Humans Emergents (DUDHE).

La **Declaració Universal de Drets Humans Emergents** és un instrument programàtic de la societat civil internacional dirigit als actors estatals i d'altres fòrums especialitzats per a la cristallització dels drets humans en el nou mil·lenni. És constitueix com una eina addicional per a facilitar el coneixement i el debat dels drets humans. No pretén substituir ni qüestionar els instruments nacionals i internacionals de protecció dels drets humans existents, ni negar ni desqualificar la vigència general de la Declaració Universal dels Drets Humans. Més aviat, pretén actualitzar-la i completar-la des d'una nova perspectiva, la de la ciutadania participativa.

Per tant, el concepte drets humans emergents es refereix a aquells nous drets que sorgeixen de l'evolució de les nostres societats, donant resposta a noves situacions que haurien estat inimaginables al 1948, i a drets que, tot i estar reconeguts formalment en el sistema internacional de drets humans, se'ls dona un nou impuls ampliant el seu abast i/o extent-los a col·lectius que anteriorment no havien estat contemplats.

A través de la Col·lecció "Sèrie Drets Humans Emergents" analitzem amb profunditat els drets enunciats en la Declaració Universal de Drets Humans Emergents. Aquesta setena publicació està dedicada al **dret a la ciutat**, recollit dins de l'article 7 dedicat al dret a la democràcia participativa, de la següent manera: *"El dret a la ciutat, que assegura que tots els éssers humans i tota comunitat troben a la ciutat les condicions per a la seva realització política, econòmica, social, cultural i ecològica"*.

Per a la realització de la present publicació hem comptat amb la col·laboració de l'**Observatori de Drets Econòmics, Socials i Culturals, (DESC)**, plataforma d'entitats i persones que al llarg dels últims anys ha dedicat especials esforços a defensar el dret a un habitatge digne i a ciutats inclusives com a drets fonamentals de totes les persones. Així, davant la presumpció segons la qual la garantia dels drets socials estaria supeditada a la satisfacció d'altres drets com els drets civils i polítics o els drets patrimonials, l'Observatori reivindica que tots els drets humans, els drets civils i polítics, com els drets econòmics, socials, culturals i ambientals són drets imprescindibles per dur a terme un projecte de vida autònom. Darrerament, davant la consideració de l'habitatge i la ciutat com a bens d'inversió inaccessibles per a gran part de la població, l'Observatori ha dut a terme un treball específic de reivindicació i defensa del dret a un habitatge digne i a la ciutat.

Per tal d'abordar un concepte tan ampli com és el "dret a la ciutat", el text s'articula a partir de tres grans apartats. En el primer es defineix **què és el dret a la**

ciutat, quins són els seus orígens, quin és el seu abast, quina és la seva exigibilitat i quins són els reptes a futur. Per a aquesta part comptem amb les aportacions d'**Aida Guillén**, **Gerardo Pisarello** i **Maria Lorena Zárate** que amb més detall i concreció ens explicaran com les primeres teoritzacions sobre el dret a la ciutat sorgeixen als anys seixanta davant la crisi de les polítiques tradicionals de l'Estat de benestar entorn a l'habitatge. En les que es planteja que el dret a l'habitatge és quelcom més que l'accès a un habitatge en un bloc de formigó ubicat en una ciutat dormitori en la perifèria de la ciutat. Model emprat per la majoria de democràcies occidentals tant als Estats Units com a Europa i posteriorment en alguns països de l'Amèrica Llatina. La fallida d'aquest model es va veure agreujada amb la crisi econòmica dels anys setanta i amb l'ascens de les polítiques neoliberals dels anys vuitanta i noranta que van significar: un descens de la inversió pública, polítiques de desregularització, venda del sòl públic, augment de l'especulació i de la segregació espacial. En menor o major grau, es va procedir al desmantellament de les polítiques socials a les ciutats, generant així una major exclusió social, segregació espacial i desigualtats.

Paral·lelament, la ciutat es va erigint com un actor internacional més que s'organitza i articula amb altres ciutats a fi de fer front als reptes que planteja la globalització des de l'àmbit municipal. Algunes ciutats entenen que s'han de donar respostes als reptes de la globalització en virtut del principi de proximitat a través de polítiques públiques basades en l'Estat de benestar i la garantia dels drets fonamentals. És a dir, canviar el paradigma de la ciutat-negoci al paradigma de la ciutat-dret. És així com sorgeix el concepte de la **ciutat glocal** que té la seva màxima en el conegut lema del primer Fòrum Social Mundial celebrat a Porto Alegre "pensa globalment, actua localment". És precisament en aquest FSM on sorgeix el dret a la ciutat com a reivindicació dels moviments urbans que cristal·litza en la **Carta Mundial del Dret a la Ciutat**. Simultàniament, es generen una sèrie d'instruments jurídics per part d'alguns governs a nivell local, nacional i internacional com l'Estatut de la Ciutat de Brasil, la Carta de Drets i Responsabilitats de Montreal, la Constitució d'Equador, la Carta Agenda Mundial pels Drets Humans a la Ciutat, la **Carta Europea de Salvaguarda del Drets Humans en la Ciutat (CESDHC)** o la **Carta de la Ciutat de Mèxic pel Dret a la Ciutat**, ambdós documents s'analitzen en profunditat més endavant. Tots aquests documents tenen en comú la reivindicació de la realització dels drets humans a la ciutat per tal de poder transformar les nostres societats en societats més justes,

més solidàries, més equitatives i més respectuoses amb la diferència. En definitiva: més inclusives; on l'espai urbà és un escenari rellevant pel canvi social.

En el segon apartat s'han concretat algunes de les **dimensions del dret a la ciutat** i per això comptem l'anàlisi de *Gemma Galdón*, *Josep Maria Montaner* i *Zaida Muxí* que abordaran la qüestió de la ciutat segura, el dret a l'espai públic i el dret a la ciutat des de la perspectiva de gènere respectivament.

Es proposa la realització de la **Ciutat Oberta i Segura** que defugui del concepte de seguretat urbana que ha guiat les polítiques públiques municipals en les últimes dècades articulada entorn l'exclusió, l'eliminació de la diferència i la culpabilització de les víctimes de les desigualtats. La Ciutat Oberta i Segura és la **ciutat democràtica articulada al voltant de la idea de ciutadania i participació**. Segons l'autora, per a la construcció de ciutats obertes i segures s'ha de partir de la superació de visions idealitzades de la convivència, el reconeixement que els entorns urbans estan sotmesos a pressions econòmiques i l'aposta per un espai públic que estigui al servei de totes les persones que l'utilitzen i que respongui a les necessitats i expectatives de col·lectius diferents. A partir d'aquests axiomes, la construcció d'una ciutat segura passa per l'elaboració de diagnòstics de les fonts immediates i no immediates de la inseguretat a fi d'elaborar polítiques públiques adients i informar a la ciutadania del perquè d'aquestes polítiques públiques a fi de que aquesta participi dels processos i tingui el compromís necessari per a realitzar els canvis que siguin oportuns.

El **dret a l'espai públic** com a part fonamental del dret a la ciutat és clau en la millora de la qualitat de vida de les persones. Aquest dret es tradueix en pensar la ciutat per a aquelles persones en les que no es va pensar en el disseny inicial de la ciutat: nens i nenes, dones i gent gran. Doncs, de com estigui pensada la ciutat dependrà el grau d'autonomia de les persones en situació de vulnerabilitat. Alhora, la participació ciutadana és imprescindible en la definició de l'espai públic.

Mirar el dret a la ciutat des de la **perspectiva de gènere** significa canviar de paradigma perquè l'espai no és neutre, ens condiciona i ho fa de diferent manera a homes i dones. El model de modernitat emprat fins ara deixa a unes persones fora i altres dins, està basat en una homogeneïtzació de la figura del ciutadà (home d'una determinada classe social) que no considera les diferents identitats i realitats que co-

existeixen. Segons l'autora, els efectes negatius de la globalització sobre les ciutats han estat els processos de fragmentació i segregació funcional i social. Proposa treballar les ciutats des de la complexitat i la compacitat, amb usos mixtes i distàncies curtes, ciutats basades en les persones. Es reivindica un **canvi de paradigma** en el que el planejament de **la ciutat es centri en la reproducció i la vida quotidiana**, ciutats policèntriques pensades des de l'experiència de les persones i on s'abandoni el paradigma seguit fins ara basat en la producció, doncs exclou a la meitat de la població i no garanteix la igualtat d'oportunitats.

El tercer i últim apartat, el dediquem a exposar el **dret a la ciutat des de la pràctica**. Volem evidenciar que el dret a la ciutat no és quelcom teòric que ha quedat recollit en una sèrie de documents i texts jurídics sinó que té una aplicabilitat pràctica que té efectes immediats sobre la vida de les persones. En *Jaume Saura* explicarà de forma detallada en què consisteix la *Carta Europea de Salvaguarda dels Drets Humans en la Ciutat (CESDHC)* i com ha estat la seva implementació pràctica en els pobles i ciutats de la província de Barcelona a través de la *Xarxa de Pobles i Ciutats pels Drets Humans*. A través de l'anàlisi de les entrevistes realitzades a regidors i tècnics de municipis integrants de la Xarxa, conclou que el municipi és un espai de plena vigència i aplicabilitat dels drets humans tot i que a vegades les autoritats locals no han estat plenament conscients; que la CESDHC és un instrument adequat doncs recull drets humans de proximitat amb una perspectiva estrictament local i, que a la pràctica ha estat un referent per a l'actuació dels diferents agents que operen en la ciutat; alhora que constata que encara hi ha força camí a recórrer per a què el conjunt de l'administració municipal assumeixi de manera transversal el contingut de la Carta, més enllà dels mecanismes de supervisió i seguiment que han tingut una excel·lent acollida. Per últim, evidencia que amb voluntat i impuls polític s'ha confirmat la seva aplicabilitat en l'àmbit municipal.

Finalment, en *Jordi Borja* reprèn la qüestió de l'**espai públic** doncs és la condició i expressió de la ciutadania i dels drets ciutadans. L'espai públic democràtic és un espai expressiu, significant, polivalent, accessible i evolutiu. És allà on la societat s'escenifica, es representa a si mateixa, és la col·lectivitat en la que es conviu, mostra la seva diversitat, les seves contradiccions i expressa les seves

Introducció

demandes i conflictes. Sense espai públic no hi ha democràcia, la ciutat es dissol, hi ha segregació, cobdícia, egoisme i exclusió. Actualment, l'**espai públic està en crisi** fruit de les pautes urbanitzadores, extensives, difuses, excloents i privatitzadores. Davant d'aquesta situació, l'autor considera que el dret a la ciutat ha de vincular-se a la crítica de les actuals dinàmiques urbanes. Amb aquest objectiu en ment, l'autor suggereix diferents línies d'acció que van des de la crítica a la concepció totalitària de la propietat privada del sòl fins al desenvolupament de la memòria democràtica urbana.

Des de l'Institut de Drets Humans de Catalunya i l'Observatori DESC esperem que aquesta publicació contribueixi a la difusió i comprensió de l'emergent Dret a la Ciutat com a Dret Humà plenament consolidat i exigible.

Us desitgem una bona lectura.

Què és el dret a la ciutat?

El dret a la ciutat, un dret humà emergent

Aida Guillén Langarote

La ciutat glocal

Dret a la ciutat i drets humans a la ciutat

El dret a la ciutat és un dret humà emergent

Bibliografia, referències web i documentació

El dret a la ciutat, un dret humà emergent

Aida Guillén Langarote.

Directora gerent de l'Institut de Drets Humans de Catalunya IDCH

Més de la meitat de la humanitat viu en aquests moments en una ciutat o nucli urbà, i als països desenvolupats aquest percentatge arriba fins al 80%. Cap al 2025 les Nacions Unides calculen que dos terços de la població total viuran en sòl urbà¹. La ciutat, no es pot negar, és el lloc on vivim, mengem, emmalaltim i ens guarim, aprenem, comprem i venem, treballem i morim.

No és aquest un fenomen nou; fa gairebé 300 anys que el món s'està industrialitzant i urbanitzant. La ciutat, però, evoluciona i, amb ella, o sobre ella, també ho fa el sistema econòmic capitalista que en aquest segle XXI ja és, als nostres efectes, universal.

La ciutat del model actual s'ha convertit en un actor internacional, atès que té l'habilitat de mobilitzar recursos; és capaç d'influir en el sistema i gaudeix de l'autonomia necessària per a l'exercici de les seves competències. No obstant això, aquesta preeminència porta altres conseqüències amb ella. Les forces econòmiques i de mercat transnacionals generen fenòmens, molts d'ells problemàtics, que es reflecteixen de manera dramàtica a les ciutats. L'atur, l'exclusió social, les desigualtats econòmiques, la manca de solidaritat provocada per l'individualisme feroç, els fluxos migratoris, la contaminació ambiental, la pobresa, la degeneració del nostre entorn..., tots aquests són efectes del sistema econòmic globalitzat i globalitzador.

En aquest article pretenem plantejar la tesi de la ciutat com a dret, com a contrapoder de les contradiccions de la globalització econòmica. L'acció pública local pot desafiar i, de fet desafia, el sistema neoliberal econòmic a través de l'acció a favor dels drets humans, a través de la reivindicació de la ciutat com a dret humà, més concretament, com a dret humà emergent.

Per aquest motiu, hem dividit el text en tres parts. La primera introdueix el concepte de ciutat glocal que ens permet caracteritzar el tipus de ciutat al qual continuarem referint-nos durant l'article. La segona part planteja la distinció entre drets humans a la ciutat i el concepte de dret a la ciutat que pretenem definir com a dret humà. I, finalment, s'analitzen les característiques d'aquest dret a la ciutat per tal de comprovar la seva naturalesa com a dret humà emergent.

1 NACIONS UNIDES, The UN-Habitat strategic vision, The United Nations Human Settlements Program, Maig 2003.

La ciutat glocal

En el pròleg de les Actes del Fòrum Europeu d'Autoritats Locals celebrat a Saint-Denis els dies 11-13 de novembre de 2003, llegim la següent frase: «Juntament amb els moviments socials, per a enfrontar els reptes de la globalització, el desafiament de les autoritats locals és construir un món diferent, partint del plànol local, contribuir a l'emergència concreta de propostes ciutadanes en les polítiques públiques, comprometre's a favor dels drets fonamentals dels ciutadans, del servei públic, del dret a un desenvolupament sostenible i solidari del seu espai territorial²».

No podríem resumir de millor manera la tesi que volem plantejar en aquest apartat. Com que els efectes i les contradiccions propis de la globalització tenen el seu reflex més clar a les ciutats, atès que les instàncies nacionals han resultat ser en la majoria dels casos ineficaces a l'hora de protegir alguns drets i a l'hora de garantir alguns serveis públics, i atès que és el començament de proximitat i el començament d'eficàcia els que han de regir les actuacions municipals, és la ciutat, entesa com a espai col·lectiu de trobada, aquella que ha de respondre a molts d'aquests reptes i la que de fet ho fa.

Aquesta conclusió no ha d'entendre's en perjudici de l'acció de la resta d'administracions, tant estatals com supraestatals, ni moltíssim menys. Sempre d'acord amb el principi de subsidiarietat, els ens locals actuen en l'àmbit de les seves competències i busquen com a fi principal el benestar dels seus ciutadans, entès en el sentit més ampli de l'expressió. A més, la possible ineficàcia de les institucions nacionals no ha d'entendre's com a incompetència, sinó com a inadequació, i sobretot com a falta de flexibilitat per resoldre alguns temes.

Desocupació, pobresa, contaminació ambiental, inseguretat ciutadana..., totes aquestes són conseqüències de la globalització, mirall de les seves pròpies contradiccions, el reflex de les quals es viu a les nostres ciutats. I per combatre-les, la ciutat compta amb dues avantatges sobre l'Estat: la major capacitat de representació i legitimitat, atès que són agents institucionals d'integració social, i la seva major flexibilitat i capacitat de maniobra per adaptar-se a aquest món canviant. Per descomptat, el seu desavantatge davant l'Estat és la manca de recursos econòmics i la seva dependència administrativa.

2 AJUNTAMENT DE SAINT-DENIS, Actes del Fòrum Europeu d'Autoritats Locals de 2003, Ajuntament de Saint-Denis, 2003, pàg.115.

Tot i això, la ciutat i els seus dirigents polítics poden lluitar per fer valer el seu avantatge comparatiu a través de la millora de la participació política basada en la democràcia participativa, la vinculació amb la societat civil organitzada i la cooperació amb altres entitats locals.

Davant els desafiaments desigualadors que ens planteja la globalització, l'adopció per part dels dirigents locals de polítiques públiques alternatives i l'emergència de la ciutat com a actor internacional poden suposar el contrapoder que reforci la realitat concreta del vincle entre el pla local i el pla global, i que millori la qualitat de vida dels seus ciutadans i els de la resta del món.

A fi de reforçar la nostra tesi, introduïrem i definirem un nou concepte, el de ciutat glocal. El terme glocalització no és nou; va aparèixer per primera vegada de la mà d'Ulrich Beck a l'obra de 1998 «La societat del risc», encara que ell tractava el tema des de l'exclusiu punt de la globalització de la cultura. Aquest autor es remet a Roland Roberston i a l'obra de 1995 «Global modernities³». On més abunda, però, aquesta nova paraula, i amb noves concepcions a banda de la cultural, és en la producció de Jordi Borja, de la qual destaquem l'obra «Local i Global⁴», escrita amb la col·laboració de Manuel Castells.

El neologisme glocalització és un híbrid de les paraules globalització i localització i es pot il·lustrar perfectament amb la frase, feta màxima gràcies al Fòrum Social Mundial de Porto Alegre, de «pensa globalment i actua localment». Allò que és molt gran, l'exterior, allò que ens supera és agafadís en allò petit, quotidià i concret.

D'aquesta manera, la ciutat glocal es caracteritza no tan sols per la seva grandària, situació geogràfica, producció econòmica o població, sinó per les accions de la seva administració local, clarament influenciades per les activitats de la seva societat civil organitzada. En aquest sentit, definim una ciutat glocal com aquell municipi, del nord o del sud, conscient dels problemes globals que ens afecten, dirigit per unes autoritats locals que implementen polítiques públiques al seu territori encaminades a esmenar-los o com a mínim a no empitjorar-los, i que actuen amb una clara vocació internacional, que canalitza tant com impulsa les demandes de la seva societat civil organitzada.

3 Aquestes dades han estat recollides de l'article RECASENS, A.: «Globalización, riesgo y seguridad: el continuó de lo que alguien empegóse» a *La seguridad en la sociedad del riesgo. Un debate abierto*, Atelier, Barcelona, 2003, pàg.367.

4 Borja, J i Castells, M. *Local y global*, Taurus, 2001

Una ciutat glocal també pot identificar-se pels sectors en els quals desenvolupa la seva activitat, que seran aquells en els quals té competències, però també en aquells altres en els quals l'acció estatal sigui insuficient o insatisfactòria, i on l'aplicació dels principis de subsidiarietat i de proximitat aportin un valor afegit a l'acció de l'autoritat local, tal com destacàvem anteriorment. Aquests sectors són bàsicament: democràcia, desenvolupament sostenible, cooperació descentralitzada, recerca de la pau i drets humans. Serà en el context d'actuació de la ciutat glocal en el qual sorgeixi el concepte de dret a la ciutat i de drets humans a la ciutat que analitzarem a continuació.

Dret a la ciutat i drets humans a la ciutat

Durant el final del segle XX han sorgit infinitat de xarxes i associacions de ciutats que d'una manera glocal, tal com ho hem definit, s'han articulats i impulsat accions sectorials en els àmbits ressaltats anteriorment. Des de 1996 amb la II Conferència Hàbitat celebrada a Istanbul⁵, les ciutats van reorientar algunes de les seves relacions a través de les Nacions Unides i, d'aquesta manera, van institucionalitzar les seves connexions. No totes elles, però, s'emmarquen dins el sistema de l'organització internacional, atès que les xarxes regionals han demostrat ser les més actives i eficaces⁶ i, a més, les reivindicacions que sorgeixen des de l'Amèrica Llatina i el seu moviment municipalista⁷ i des de determinades ciutats europees avantguardistes com Saint-Denis⁸, per posar només dos exemples que apareixen en altres articles de la present publicació, són molt més ambiciosos i progressistes que el que permet la cotilla institucional i ideològica de les Nacions Unides.

⁵ Tota la informació que fa referència al Programa UN-Habitat i a la Conferència d'Istanbul pot trobar-se a la pàgina oficial www.un-habitat.org

⁶ En l'àmbit europeu cal destacar el Consell de Ciutats i Regions Europees (CEMR, per les seves sigles en anglès), que és la xarxa de ciutats més antiga d'Europa. El Fòrum d'Autoritats Locals (FAL) tingué el seu origen a Porto Alegre i reuneix moltes ciutats llatinoamericanes que han demostrat ser les més actives, encara que també compta amb ciutats d'altres continents. A escala universal cal destacar la xarxa Ciutats i Governos Locals Units (CGLU) per ser la xarxa més àmplia i de continguts més complets que existeix.

⁷ La Carta Mundial sobre el Dret a la Ciutat és un dels exemples més emblemàtics. Vegeu l'article «Del dret a la vivenda al dret a la ciutat: avatars d'una història» de Gerardo Pisarello, en aquesta mateixa publicació, per a més informació sobre aquest instrument.

⁸ A Saint-Denis va adoptar-se la Carta Europea de Salvaguarda dels Drets Humans a la Ciutat l'any 2000, que va servir a les seves autoritats locals per a prohibir les tallades d'electricitat a les famílies amb problemes socioeconòmics que no pagaven les seves factures, en considerar la llum com un dret bàsic que el mateix municipi havia de protegir. Vegeu l'article «Vigència de la Carta Europea de Salvaguarda dels drets humans a la ciutat», de Jaume Saura, en aquesta mateixa publicació

Així, l'acció pública local d'aquest tipus de ciutats s'ha anat encaminant cap a la reivindicació de les funcions de les ciutats com a administracions protectores de drets humans, en contraposició a l'acció i responsabilitat exclusiva dels Estats o de les administracions centrals, com a garants dels drets humans. Sorgeix d'aquesta manera el concepte de drets humans a la ciutat que es basa en els principis de proximitat i de subsidiarietat, que donen un paper preponderant a les administracions locals compromeses i conscienciades, és a dir, glocals.

Cal distingir aquesta idea de drets humans a la ciutat del concepte de dret a la ciutat, concepte que pot resultar difícil de definir per la seva manca de concreció i abstracció, però que en aquest article pretenem aclarir en tant que sigui possible.

En primer lloc, hem d'aclarir a què ens referim en aquest context quan parlem de ciutat. La ciutat pot ser l'espai o territori urbà on se situa una certa aglomeració de persones i que s'articula pel que fa a alguns serveis públics com el subministrament d'energia i aigua, l'assistència sanitària, l'oferta educativa i els transports col·lectius, i governada per una administració que hauria de ser, idealment, triada democràticament. És a dir, podem entendre la ciutat des del seu punt de vista geogràfic i d'ordenació territorial.

Per al nostre estudi, però, resulta molt més interessant entendre la ciutat com a espai col·lectiu, com a lloc adequat per al desenvolupament polític, econòmic, social i cultural de la població. És a dir, la ciutat entesa no tan sols com a urbs, sinó també com a civitas i polis, si seguim l'anàlisi etimològica de Jordi Borja⁹.

En aquest sentit, la ciutat a la qual fem referència quan parlem de dret a la ciutat té més a veure amb l'acció de les autoritats locals que la regeixen que no pas amb l'espai o territori urbà en ell mateix. És per això que la definició de ciutat glocal, anteriorment introduïda, resulta molt útil a l'hora d'aclarir aquests matisos, atès que la reivindicació del dret a la ciutat exigeix un espai, un territori, però sobretot exigeix unes polítiques concretes de respecte als drets de la ciutadania, un compromís polític, tal com fa una ciutat glocal.

És a dir, quan reivindicuem el dret a la ciutat estem reivindicant un espai col·lectiu on es respectin els drets humans; estem reivindicant els drets humans a la ciutat. A més a més, ens estarem referint indistintament a espais urbans o rurals, per la qual cosa el terme ciutat serà un concepte general que podrà ser aplicat a qualsevol llogaret, poble, municipi o urbs.

9 BORJA, J.: «Ciudadanía y globalización», Revista del CLAD Reforma y Democracia, febrer 2002, núm. 22, pàg. 23-34.

Per tant, el dret a la ciutat és el concepte, més o menys abstracte, que emmarca la reivindicació de la garantia i protecció dels drets humans a la ciutat, és a dir, reivindica el paper de les autoritats locals com a garants d'aquests drets. Aquesta funció de garant s'enfoca més aviat en la planificació i implementació de polítiques públiques de prevenció de vulneracions que no pas en l'acció sancionadora o reparadora, exclusiva d'altres administracions com les autonòmiques, estatals i europees en el cas espanyol.

D'aquesta manera, el concepte de dret a la ciutat és un concepte altament ideològic, com molts altres drets humans, i que engloba tot un seguit d'aspiracions que podem enumerar de la mateixa manera que altres drets humans que es gaudeixen a la ciutat.

La dificultat del reconeixement del dret a la ciutat com a dret humà radica, com ja hem senyalat, en la seva manca de concreció. Vegem com a exemple la definició que ofereixen els dos textos polítics de referència sobre el dret a la ciutat.

Segons l'article I de la Carta Europea de Salvaguarda dels Drets Humans a la Ciutat, aprovada a la ciutat francesa de Saint-Denis l'any 2000 i adoptada per més de 300 ciutats de tota Europa, el dret a la ciutat és el dret a «un espai col·lectiu que pertany a tots els seus habitants [els quals] tenen dret a trobar-hi les condicions per a la seva realització política, social i ecològica, cosa que comporta assumir també deures de solidaritat¹⁰».

I, segons la Carta Mundial sobre el Dret a la Ciutat, text polític fruit del treball de diverses associacions llatinoamericanes i del Fòrum d'Autoritats Locals de Porto Alegre, el dret a la ciutat és «definit com l'usdefruit equitatiu de les ciutats dins els principis de sostenibilitat, democràcia i justícia social; és un dret col·lectiu dels habitants de les ciutats, especialment dels grups vulnerables i desfavorits, que els confereix legitimitat d'acció i d'organització, basat en els seus usos i costums, amb l'objectiu d'aconseguir el ple exercici del dret a un patró de vida adequat¹¹».

Ens permetrem introduir una nova definició de dret a la ciutat que engloba característiques de les dues anteriors i que ens servirà per a l'anàlisi posterior. El dret a la ciutat és el dret de tota persona a viure en un espai col·lectiu, urbà o rural, amb

¹⁰ A la pàgina web de l'Institut de Drets Humans de Catalunya www.idhc.org pot trobar-se el text complet de la Carta de Salvaguarda dels Drets Humans a la Ciutat en diversos idiomes.

¹¹ El text de la Carta Mundial sobre el Dret a la Ciutat pot trobar-se a la web de diverses entitats, entre elles HIC (Habitat International Coalition) www.hic-net.org

una administració local triada democràticament que tingui al centre de les seves polítiques públiques el respecte dels drets humans de tots els seus habitants, i així s'asseguri la plena realització de la seva vida política, social, econòmica i mediambiental.

L'articulació de la ciutat així entesa com a dret humà es troba en les seves fases més primitives i és per això que no existeix un reconeixement internacional del mateix dins el sistema de protecció dels drets humans. Aquest fet, però, no ha d'entendre's com un impediment sinó com un desafiament, com un procés perfectament transitable pel qual ja han circulat molts altres drets col·lectius, ara millor establerts, com ara el dret al desenvolupament o el dret a la pau. No en va, la codificació o positivització dels drets humans és un procés dinàmic que depèn de l'evolució de les societats, tal com recull el concepte de dret humà emergent que analitzarem a continuació.

El dret a la ciutat és un dret humà emergent

El concepte de dret humà emergent s'utilitza des de fa uns quants anys per referir-se, habitualment, a aquelles aspiracions que encara no estan codificades com a drets humans i que alguns autors denominen drets de tercera generació o drets col·lectius, encara que la noció de generacions aplicada als drets humans és incompatible amb el concepte de drets humans emergents que plantejem en l'article.

Així, des de l'Institut de Drets Humans de Catalunya, juntament amb moltes altres entitats de la societat civil, es treballa i s'investiga sobre els drets humans emergents des d'un punt de vista més ampli, tal com demostren els sis números anteriors del seguit de publicacions en el qual s'emmarca el present text. Cal destacar el text de la Declaració Universal de Drets Humans Emergents, aprovat a Monterrey en el marc del Fòrum Universal de les Cultures de 2007, on es troba la gènesi d'aquest concepte¹².

12 Per a més informació sobre la Declaració Universal de Drets Humans Emergents, els seus orígens i desenvolupament, veure PAREJA, E. – GUILLÉN, A.: «La carta de derechos humanos emergentes: una respuesta de la sociedad civil a los retos del siglo XXI», a *Naturaleza y alcance de los derechos emergentes: La carta de derechos humanos emergentes y el derecho a la renta básica*, IDHC, 2007; i consultar http://idhc.org/esp/124_dhe.asp.

Entenem per drets humans emergents les reivindicacions legítimes, en virtut de necessitats o preocupacions socials actuals, dirigides a la formulació de nous o renovats drets humans individuals i col·lectius en el plànol nacional o internacional. D'aquesta manera, els drets humans emergents es basen, tal com senyala Jaume Saura¹³, en el dinamisme de la societat internacional i del dret internacional i en l'elasticitat del concepte de dignitat humana. Així, els drets humans emergents no són només aquells drets nous que sorgeixen a causa de l'evolució de les societats, sinó també són aquells que, tot i trobar-se positivitzats en el sistema internacional de protecció dels drets humans, han quedat oblidats o el seu contingut s'ha ampliat i concretat¹⁴. A més, una altra característica dels drets humans emergents és la seva aplicació a col·lectius que anteriorment no gaudien d'un dret concret.

Vegem aquestes tres característiques amb exemples específics de drets humans emergents:

- **Drets nous:** com ara el dret a la renda bàsica, que assegura a tota persona, amb independència de la seva edat, sexe, orientació sexual, estat civil o condició laboral, el dret a viure en condicions materials de dignitat. Per a aquest fi es reconeix el dret a un ingrés monetari periòdic incondicional a càrrec dels pressupostos de l'Estat a cada membre resident de la societat nacional; o bé el dret a una mort digna que assegura a tota persona el dret a què es respecti la seva voluntat de no perllongar artificialment la seva vida, expressada en un testament vital o formalitzat amb les garanties adequades.

- **Extensió de continguts de drets humans ja reconeguts:** com ara el dret a la salut, a l'assistència sanitària i als medicaments, al qual se li ha donat una interpretació que ha volgut anar més enllà del dret a la salut reconegut en l'article 25 de la Declaració Universal de Drets Humans, perquè no solament assegura l'assistència mèdica i els serveis socials necessaris, sinó que assegura l'accés a les millors tecnologies de salut, així com el gaudi d'un sistema sanitari de prevenció, vigilància i assistència personalitzada, i la disposició dels medicaments essencials.

- **Drets estesos a col·lectius que tradicionalment no han gaudit d'ells:** com ara el dret al matrimoni de persones del mateix sexe o el dret a la participació política de les persones migrants.

13 SAURA ESTAPÀ, J.: «Noción, fundamento y viabilidad de los derechos humanos emergentes: una aproximación desde el Derecho internacional», *Derecho Internacional y comunitario ante los retos de nuestro tiempo. Homenaje a la Profesora Victoria Abellán Honrubia*, Marcial Pons, Barcelona, 2009

14 PAREJA, E. – GUILLÉN, A.: «La carta de derechos humanos emergentes: una respuesta de la sociedad civil a los retos del siglo XXI», a *Naturaleza y alcance de los derechos emergentes: La carta de derechos humanos emergentes y el derecho a la renta básica*, IDHC, 2007, pàg. 22.

Com podem comprovar amb aquests exemples, el qualificatiu d'emergent no exclou la seva exigibilitat o justiciabilitat en l'actualitat. De fet, molts drets humans que podem qualificar com a emergents es troben ja positivitzats, si no explícitament, sí indirectament a través de la protecció d'altres drets. El dret al medi ambient i la seva protecció gràcies a la interpretació extensiva del dret a la vida privada i familiar segons el Conveni Europeu de Drets Humans i Llibertats Fonamentals és un exemple clàssic¹⁵, però existeixen uns altres en l'àmbit africà i interamericà, tal com ha analitzat Jaume Saura¹⁶. Per tant, els drets humans emergents no representen únicament reivindicacions i realitats futures, sinó que reconeixen drets ja positivitzats i virtualment justiciables.

Si entrem a analitzar el dret a la ciutat que ens ocupa, podem seguir l'esquema plantejat per Jaume Saura per caracteritzar els drets humans emergents en general¹⁷. Per demostrar que el dret a la ciutat, definit com el dret a un espai col·lectiu on tots els ciutadans i ciutadanes han de trobar les condicions adequades per desenvolupar la seva vida política, social, econòmica i mediambiental, és un dret humà emergent, ens centrarem en tres aspectes bàsics: la legitimitat, la seva naturalesa reivindicativa i la seva novetat.

- La legitimitat del dret a la ciutat es troba en el fet que no es tracta de reconèixer un privilegi sinó un dret generalitzable, atès que es consideren ciutadans a tots els residents d'un determinat municipi, independentment de la seva nacionalitat o situació administrativa. A més, el dret a la ciutat és legítim perquè es basa en el principi de la dignitat humana en advocar pel desenvolupament i la realització de la vida política, social, econòmica i mediambiental. Finalment, el dret a la ciutat és universalitzable, atès que s'aplica a tot tipus de municipi o aglomeració de persones amb independència de la seva grandària o localització, i és interdependent de la resta de drets humans.

- La reivindicació és inherent al concepte de drets humans; tot dret humà ara positivitzat va ser emergent en algun moment, i abans que els estats els assumissin com els seus garants, va representar una aspiració de la societat civil, organitzada o no. Veiem que el dret la ciutat es reivindica en aquests moments des de diferents fòrums, entitats i municipis i, per tant, es pot considerar en aquest sentit com a dret emergent.

¹⁵ Cas López Ostra c. España, de 9 de desembre de 1994

¹⁶ Op. Cit.

¹⁷ Op. Cit.

- L'aspiració de tot dret humà emergent és la de formar part del sistema de protecció dels drets humans. En aquest sentit, el dret a la ciutat és una novetat perquè no forma part del dit sistema, ni a nivell estatal ni supraestatal. Únicament es troba reconegut en textos polítics o no jurídicament vinculants com ara la Carta Europea de Salvaguarda dels Drets Humans a la Ciutat, analitzada en un altre article de la present publicació.

Per tant, podem concloure que el dret a la ciutat, tal com l'hem definit, és un dret humà emergent, pel seu caràcter nou i reivindicatiu i per la seva legitimitat.

Quedarà per analitzar si el dret a la ciutat és viable jurídicament, és a dir, si podrà ser reconegut com a dret humà en un futur, amb aquesta definició o amb una altra similar. Algunes limitacions o els impediments que s'esgrimeixen habitualment per negar aquesta possibilitat es refereixen a qualsevol dret humà emergent, i unes altres tenen a veure amb algunes especificitats del dret a la ciutat.

Pel que fa a les primeres, és a dir, quant a les limitacions del dret a la ciutat fins al dret emergent, aquestes tenen a veure amb el seu caràcter col·lectiu que dificulta la identificació del titular del mateix. No obstant això, uns altres drets col·lectius ja han estat reconeguts i la seva viabilitat jurídica demostrada, malgrat les dificultats, reals i evidents, per garantir la seva protecció.

Podem posar com a exemple el reconeixement del dret a la democràcia o el dret de sobirania sobre els recursos naturals a la Carta Africana de Drets Humans i dels Pobles, així com la codificació de drets col·lectius dels pobles indígenes en les noves constitucions de l'Equador o de Bolívia. Així mateix, els sistemes europeu i interamericà de protecció dels drets humans s'han mostrat molt flexibles a l'hora d'aplicar els seus respectius catàlegs de drets, estenent la seva aplicació a drets que podem considerar emergents com el dret a un medi ambient salubre o el dret a la diversitat sexual.

El dret a la ciutat, però, compta amb altres impediments específics que dificulten el seu reconeixement com a dret humà i que tenen a veure amb els diferents nivells administratius dels estats descentralitzats, amb el repartiment de competències i amb l'accés als recursos públics.

El model actual de societat internacional es basa en l'estat-nació aparegut després de la Pau de Westfàlia el 1648, i són aquests els subjectes de dret internacional que, juntament amb les organitzacions internacionals, codifiquen el sistema internacional de protecció de drets humans.

No obstant això, la societat i la seva articulació política i administrativa han anat evolucionant, de manera que, entre d'altres, les administracions locals reclamen el seu espai i funció. Però, tot i estar en crisi el model, els estats es resisteixen a cedir parcel·les de poder de manera que, pel que fa a la codificació de drets humans, els estats mantenen l'exclusivitat, per la qual cosa resulta difícil preveure una cessió en aquest sentit a favor de les ciutats i dels pobles.

La clau per a aquest reconeixement es troba en la voluntat política dels legisladors o codificadors, i en la valentia i l'amplitud de mires dels encarregats de vetllar pel seu compliment. És per això que el dret a la ciutat, ja present en alguns textos polítics, podria integrar-se en un futur en el sistema de protecció de drets humans, tot i que el camí que queda per recórrer es presumeix encara llarg.

Els articles que segueixen en la publicació donaran una idea dels avenços, propostes i limitacions que l'aplicació real i efectiva del dret a la ciutat troba en l'actualitat, i se centraran en diversos aspectes sectorials i en experiències concretes.

L'aspiració a viure en un poble o ciutat global on els drets humans de tots els seus habitants siguin respectats, garantits i protegits, és l'últim fi del dret a la ciutat. Per ell, continuem treballant.

Bibliografia, referències web i documentació

AYUNTAMIENTO DE SAINT-DENIS, *Actas del Foro Europeo de Autoridades Locales de 2003, Ayuntamiento de Saint-Denis, 2003, p.115*

BORJA, J.: *“Ciudadanía y globalización”, Revista del CLAD Reforma y Democracia, febrero 2002, núm. 22, pp. 23-34.*

BORJA, J Y CASTELLS, M. *Local y global, Taurus, 2001*

NACIONES UNIDAS, *The UN-Habitat strategic vision, The United Nations Human Settlements Program, May 2003.*

PAREJA, E. – GUILLÉN, A.: *“La carta de derechos humanos emergentes: una respuesta de la sociedad civil a los retos del siglo XXI”, en Naturaleza y alcance de los derechos emergentes: La carta de derechos humanos emergentes y el derecho a la renta básica, IDHC, 2007; y consultar http://idhc.org/esp/124_dhe.asp*

RECASENS, A.: *“Globalización, riesgo y seguridad: el continuóse de lo que alguien empezóse” en La seguridad en la sociedad del riesgo. Un debate abierto, Atelier, Barcelona, 2003, p.367.*

SAURA ESTAPÀ, J.: *“Noción, fundamento y viabilidad de los derechos humanos emergentes: una aproximación desde el Derecho internacional”, Derecho Internacional y comunitario ante los retos de nuestro tiempo. Homenaje a la Profesora Victoria Abellán Honrubia, Marcial Pons, Barcelona, 2009.*

Carta de Salvaguarda de los Derechos Humanos en la Ciudad www.idhc.org

Carta Mundial sobre el Derecho a la Ciudad www.hic-net.org

Què és el dret a la ciutat?

Del dret a l'habitatge al dret a la ciutat: avatars d'una història

Gerardo Pisarello

Qüestió social, qüestió urbana i reconeixement dels drets habitacionals

Les polítiques d'habitatge a l'Estat social tradicional i les primeres formulacions del dret a la ciutat

El dret a l'habitatge i a la ciutat després de la crisi de l'Estat social

L'evolució del dret a l'habitatge i a la ciutat en l'àmbit internacional i regional

El dret a l'habitatge i a la ciutat en l'àmbit espanyol: dèficits i desafiaments

Bibliografia, referències web i documentació

Del dret a l'habitatge al dret a la ciutat: avatars d'una història

Gerardo Pisarello.

Vicepresident de l'Observatori DESC i professor de Dret Constitucional de la Universitat de Barcelona

El pes del component immobiliari i financer de la crisi de no fa gaire i el seu impacte en les condicions de vida de milions de persones ha atorgat una renovada centralitat tant al dret a l'habitatge com al més ampli dret a la ciutat. Cap d'aquestes exigències no és nova. S'emparenten amb el desenvolupament de la urbanització capitalista de l'últim segle i mitjà, així com amb la creixent concentració de població en àrees urbanes. Això explica que el dret a l'habitatge i, en menor mesura, a la ciutat, hagin estat directa o indirectament reconeguts, des de fa temps, en constitucions, lleis i declaracions de drets humans. I que hagin estat objecte, així mateix, de desenvolupaments jurídics i polítics diversos, no sempre coincidents ni compatibles entre ells mateixos.

Qüestió social, qüestió urbana i reconeixement dels drets habitacionals

Els primers debats entorn el dret a l'habitatge es remunten a l'eclosió de la qüestió social i, amb ella, de la qüestió urbana, en l'últim terç del segle XIX. El desplaçament d'amplis contingents de treballadors a les grans ciutats va provocar una intensa lluita entorn les condicions laborals imperants a les fàbriques i en altres centres de producció. Aquesta lluita es va vincular molt ràpid a la disputa entorn les condicions d'habitabilitat dels barris i zones populars. Durant el desenvolupament del capitalisme liberal, la provisió de l'habitatge es realitzava bàsicament a través del mercat. La propietat i l'ús del sòl, d'altra banda, es veien immersos en freqüents processos d'especulació que expulsaven els sectors populars de les zones més pròsperes de les ciutats. Tot això va contribuir notablement a la degradació de les condicions de vida de les famílies treballadores i a l'extensió de fenòmens com ara l'infra-habitatge, els lloguers inaccessibles o la insalubritat.

Com a reacció a aquesta realitat, van començar a desenvolupar-se algunes respostes teòriques alternatives que, en alguns casos, van donar lloc a iniciatives pràctiques. L'anomenat socialisme utòpic, per exemple, va plantejar la necessitat de

revertir la dràstica separació entre camp i ciutat a la qual havia donat lloc la urbanització capitalista. Per a això, va proposar la creació de ciutats jardins fundades en principis cooperatius i no de competència feroç. També va plantejar la necessitat de limitar la propietat privada del sòl, d'atorgar crèdits públics als treballadors per a l'autoconstrucció i adquisició d'habitatges, així com per a la conversió dels llogaters en propietaris. Altres representants de la tradició socialista que havien estudiat la degradació de les condicions habitacionals de les classes treballadores, com ara F. Engels, van impugnar aquestes alternatives. En un petit assaig titulat *El problema de l'habitatge*, de 1887, Engels va destacar que era impossible donar una resposta adequada a la qüestió urbana sense plantejar-se la socialització de l'economia productiva¹.

Més enllà d'aquests debats teòrics, a la fi del segle XIX algunes iniciatives privades i d'àmbit local van començar a plantejar-se la necessitat de desmercantilitzar parcialment l'accés a l'habitatge. Aquestes iniciatives obeïen diversos factors. D'una banda, la forta pressió exercida pels sindicats i partits obrers, així com per les primeres organitzacions de llogaters i veïns, sovint encapçalades per dones. D'altra banda, les demandes d'un sector del capital industrial, crític amb uns inicis financers especulatiu que, en deteriorar les condicions de vida dels treballadors, acabaven per afectar la producció.

Les primeres iniciatives legislatives dirigides a garantir drets habitacionals van tenir lloc en les primeres dècades del segle XX. Van venir profundament marcades per la mobilització social i pel context generat per la guerra. La llei britànica de 1915 de control de lloguers i d'interessos hipotecaris va ser pionera en la limitació de la lògica purament mercantilista de la provisió de l'habitatge. A Viena, durant la gestió socialdemòcrata de 1920, va tenir lloc una audaç política habitacional basada en la municipalització de la propietat urbana. Finançats en part amb un impost sobre béns de luxe, es van construir aproximadament 64.000 pisos públics amb preus assequibles que no superaven el 5% dels ingressos salarials. Els pisos s'organitzaven en blocs i s'acompanyaven d'espais recreatius i educatius comuns. També, en el context de la república austríaca, es van produir nombroses ocupacions d'espais buits i experiències d'acte-construcció organitzades pels mateixos treballadors. Alguna cosa

¹ Vid. F. Engels, *El problema de la vivienda*, Gustavo Gili, Barcelona, 1976

similar va ocórrer a Barcelona, entre el 1936 i el 1937, durant la II República. Es va introduir la municipalització de la propietat urbana; es van establir controls en els lloguers privats; i es van construir habitatges públics, en bona mesura gràcies a la col·lectivització d'algunes empreses de construcció.

És durant l'inici del segle XX, precisament, quan es produeix la primera onada de reconeixement constitucional del dret a l'habitatge. Aquest reconeixement pot ser explícit, com ara en la Constitució de Weimar de 1919, o implícit. En aquest últim cas, a través de la imposició als poders públics o als particulars d'obligacions en matèria habitacional (de salubritat, de conservació, etcètera). Un altre element clau que facilita les polítiques socials, incloses les habitacionals i urbanístiques, en aquest context, és la previsió constitucional de límits al dret de la propietat privada i a la llibertat d'empresa. Aquests límits poden reflectir-se en clàusules que prohibeixen els exercicis abusius o antisocials de la propietat immobiliària o del sòl, que supediten la llibertat d'empresa a les exigències de la planificació, que contemplen la possible socialització del sòl o que propicien la distribució de la riquesa d'acord a l'interès general. I encara que les primeres constitucions socials no utilitzen categories col·lectives com les de dret a la ciutat, deixen clar, en canvi, que l'accés a un habitatge digne forma part de tot un seguit de drets orientats al gaudi de condicions dignes de vida urbana i rural i a la participació en l'espai públic.

La primera constitució que va referir-se a la qüestió és la constitució mexicana de 1917. Filla de la revolució de 1910, la constitució de Querétaro situa el problema de l'habitatge tant en l'espai rural com en l'urbà. Per exemple, atorga un paper important als drets dels camperols i reconeix el dret dels pobles i comunitats perquè es dotin de terres, d'aigua i perquè gaudeixin, eventualment, de l'accés comú a boscos. Així mateix, obliga els patrons a proporcionar als seus treballadors «habitacions còmodes i higièniques [...], escoles, infermeries i altres serveis necessaris a la comunitat». I quan els centres de treball excedissin de dos-cents treballadors, imposa la reserva d'espais per a l'establiment de «mercats públics [...], serveis municipals i centres recreatius» (art. 127.XIII).

En l'àmbit europeu, la primera constitució que abordà aquestes qüestions va ser la de la República de Weimar de 1919. Igual que la constitució mexicana de 1917, la Constitució de Weimar preveu nombrosos drets socials i polítics i presta especial atenció a la seva possible operativitat en l'àmbit municipal. Recorda que

«la propietat obliga» i que ha d'exercir-se en funció del bé general (art. 153). Així mateix, i amb un llenguatge similar al que s'utilitzaria en la república austríaca, estableix tot un seguit de principis clau per a la desmercantilització de les polítiques d'habitatges i urbanístiques. Concretament, el seu article 155 preveu el control públic de la distribució i la utilització del sòl, de manera que s'impedeixin els abusos i es proporcioni als ciutadans i a les famílies un estatge sa i un patrimoni econòmic que s'adeqüi a les seves necessitats. En el mateix precepte s'estableix que la propietat territorial, l'adquisició de la qual sigui indispensable per satisfer les necessitats d'allotjament, podrà ser expropiada. I que l'increment del valor del sòl que s'obtingui sense emprar treball o capital, quedarà en benefici de la comunitat. La constitució republicana espanyola de 1931 també reconeixia alguns d'aquests principis. No recollia de manera explícita el dret a l'habitatge, però preveia la possible socialització del sòl, fins i tot sense indemnització, si així ho decidien les Corts per majoria absoluta (art. 44).

Les polítiques d'habitatge a l'Estat social tradicional i les primeres formulacions del dret a la ciutat

Les primeres lleis i constitucions socials d'entreguerra, en suma, van intentar donar una resposta simultània a la qüestió laboral i habitacional. Per aquest motiu, van plantejar conjuntament temes com els de la reforma urbana i la reforma agrària. També van assentar les bases per a un control públic, democràtic, no només dels processos de producció sinó també dels processos d'urbanització. L'ascens del nazisme i del feixisme i l'esclat de la guerra van frenar dràsticament aquesta possibilitat. Després de la fi de l'enfrontament bèl·lic, les polítiques d'habitatge, sobretot a Europa, van aparèixer lligades a les necessitats de reconstrucció urbana. Les noves constitucions socials de postguerra van recollir part del programa d'entreguerra, de manera que es va propiciar una relativa desmercantilització de la propietat del sòl i de l'accés a l'habitatge. No obstant això, el pacte social que les sustentava era un altre. En un context dominat per la guerra freda i per l'enfrontament entre blocs, l'anomenat Estat social suposava l'acceptació del marc econòmic capitalista. Es tractava, sí, d'un capitalisme social, subjecte a límits i controls, que podien adquirir la forma de drets

socials. A diferència, però, del que ocorria en l'entreguerra, la llibertat d'empresa i el dret de propietat privada es presentaven com a horitzó insuperable d'una economia que, fins i tot sent social, acceptava la centralitat del principi de mercat.

En aquest context, l'abast de les polítiques habitacionals i urbanístiques va dependre de la història i de les tradicions de cada país. El reconeixement constitucional del dret a l'habitatge o dels drets urbans no va suposar necessàriament l'existència de polítiques robustes en la matèria. En països mediterranis i del sud d'Europa, com ara Grècia, Espanya o Itàlia, les previsions constitucionals en la matèria no van impedir que abans l'habitatge es veiés com un bé d'inversió i com una mercaderia que no pas com un dret. O bé que el sector de la construcció estigués orientat, abans de res, a un creixement econòmic no sempre racional i al manteniment de l'ocupació. En països centre-europeus i escandinaus, com ara Àustria, Holanda, Suècia, Regne Unit, Alemanya o França, en canvi, el grau de desmercantilització de l'accés a l'habitatge va arribar a ser elevat, malgrat no existir un reconeixement constitucional fort del dret a l'habitatge. La seva concepció com a servei públic es va traduir en una despesa pública elevada en la matèria, finançat en bona part a través de polítiques fiscals progressives o antiespeculatives. De la mateixa manera, es va plantejar una sensible intervenció pública en l'ús del sòl i en la promoció i gestió del parc de l'habitatge. Es va descoratjar, per diverses vies, l'existència d'habitatges buits de manera injustificada. I es va apostar, així mateix, sia pel lloguer social, com a Suècia, Holanda, França o Regne Unit, sia pel control dels lloguers privats o per l'establiment d'ajudes directes per als col·lectius més vulnerables, com a Alemanya. En la majoria dels casos, aquestes polítiques van descansar sobre uns mercats hipotecaris regulats, amb una presència important de la banca pública o amb orientació social.

Malgrat la seva efectivitat per satisfer les necessitats habitacionals de milions de persones, moltes d'elles pertanyents als estrats populars, aquestes polítiques també van presentar els seus límits. El burocratisme i el paternalisme no van estar absents de les polítiques urbanístiques i de l'habitatge. L'aposta per l'habitatge públic construït i gestionada per l'estat sovint va excloure la participació social, fins i tot en el cas dels habitatges públics de lloguer. En molts casos, aquestes polítiques es van traduir en la construcció de ciutats dormitori, amb habitatges assequibles però segregats. Aquesta uniformitat i la manca de participació dels destinataris en la construcció del servei van contribuir a un determinat desprestigi del parc públic. Aquest va aparèixer com un servei dissenyat des de dalt, de manera rígida i incapaç de

donar cabuda a les diferents necessitats existents en una societat canviant. Massa implicades en l'apuntament de la construcció, del consum dirigit o del turisme, les noves polítiques urbanístiques i habitacionals es mostraven incapaces, d'altra banda, de resoldre l'apressant problema de l'espoliació de les zones rurals per part de les ciutats.

Les revoltes ocorregudes en diferents ciutats i pobles europeus a la fi dels anys 60 van ser, en bona part, l'expressió d'aquests límits. Van denunciar els aspectes burocratitzadors, segregadors i escassament participatius de moltes de les polítiques socials de postguerra. En altres països, com els Estats Units, aquestes revoltes també van adquirir un caire d'impugnació antiracista dels guetos sorgits de resultes dels projectes urbanitzadors de l'època. La idea que el dret a un habitatge digne era una mica més que l'accés a un bloc de formigó proporcionat per l'Estat va passar a ocupar un paper central. En diferents ciutats, van aparèixer sindicats de llogaters d'habitatge públic i les lluites veïnals es van orientar a l'accés i transformació de l'espai públic. Aquest escenari de crisi de les polítiques tradicionals vinculades a l'Estat de benestar va propiciar les primeres teoritzacions explícites sobre el dret a la ciutat.

Aquesta expressió es va popularitzar a França, juntament amb la d'urbanisme i sociologia crítics. El 1968, precisament, el sociòleg Henri Lefebvre va publicar un llibre amb aquest nom². Segons Lefebvre, el dret a la ciutat no havia de concebre's com el dret d'accés a les ciutats tal com eren, sinó com el dret a una vida urbana transformada, renovada³. La seva dimensió col·lectiva, a més d'individual, era evident. I el mateix passava amb la seva dimensió conflictiva. El dret a la ciutat suposava el dret dels habitants de les ciutats i dels grups que aquests constitueixen a poder trobar-se i reunir-se, a figurar en totes les xarxes i circuits de comunicació, d'informació i intercanvis. I legitimava, alhora, el rebuig a deixar-se apartar de l'espai urbà per una organització social i econòmica segregadora i discriminatòria⁴.

Les demandes urbanes dels anys 60 van tenir el seu impacte tant en la concepció dels drets urbans com en la legislació de l'època. Als Estats Units, per exemple, les lluites pels drets de la població afroamericana van aconseguir ampliar l'abast dels drets de manifestació i reunió, i van modificar la jurisprudència dels tribunals en

2 H. Lefebvre, *Le droit à la ville*, Anthropos, Paris, 1968 (hi ha traducció castellana de J. González Pueyo, *El derecho a la ciudad*, Península, Barcelona, 1969).

3 *El derecho a la ciudad*, cit., pàg. 138.

4 Lefebvre va continuar les seves reflexions sobre el dret a la ciutat en diversos textos variats. El 1972, precisament, es va publicar un conjunt d'assajos amb el títol *Espace et politique. Le droit à la ville II*, Anthropos, Paris (hi ha traducció castellana de Janine Muls de Liarás i Jaime Liarás García, *Espacio y Política*, Península, Barcelona, 1976, pp. 18 i ss.).

matèria de drets socials⁵. Igualment, van influir en l'aprovació de lleis com la Fair Housing Act de 1968. Aquesta llei combatia la discriminació en matèria de venda, lloguer o finançament d'habitatges fundada en raons racials, d'origen ètnic, nacional o religioses. També protegia les persones contra coaccions i actuacions intimidatòries que poguessin menyscar l'exercici del dret a l'habitatge, i així es convertia en precedent de les actuals normatives contra el mobbing o assetjament immobiliari.

El dret a l'habitatge i a la ciutat després de la crisi de l'Estat social

Moltes d'aquestes experiències garantistes es van veure interrompudes per la crisi econòmica dels anys 70 i per l'ascens de forces polítiques conservadores a Europa i als Estats Units. Amb l'auge del pensament neoliberal, la crisi del petroli va portar amb ella una important crisi de la construcció i un augment de la desocupació. La inversió pública i les ajudes en matèries d'habitatge van experimentar importants retallades. Va disminuir l'aposta pel lloguer social i es van retirar controls sobre el mercat privat de lloguer. Es va impulsar la desregulació i la venda de sòl públic. La descentralització, sense l'adonament adequat, es va convertir en coartada per a la privatització.

Aquesta tendència, una vegada més, va variar segons els països. Va ser especialment marcada en alguns com ara el Regne Unit, on el govern de Margaret Thatcher va revertir bona part dels principis que havien inspirat les polítiques habitacionals laboristes de postguerra. Les Housing Associations, organitzacions en un primer moment sense finalitats de lucre, van adquirir un paper rellevant en les polítiques d'habitatge d'àmbit municipal⁶. La gestió del parc públic es va transferir a gestors privats, es van retallar les ajudes als promotors d'habitatge social, es van flexibilitzar les condicions per als desnonaments i es va estimular el dret a convertir-se en propietari –el right to buy– en deterioració del tradicional incentiu del lloguer⁷.

5 Vid. D. Mitchell, *The Right to the City. Social Justice and the Fight for Public Space*, The Guildford Press, New York, 2003. Tot individu té dret a la llibertat d'opinió i d'expressió; això comporta el dret a no ésser inquietat per causa de les opinions i el de cercar, rebre o difondre les informacions i les idees per qualsevol mitjà d'expressió i sense limitació de fronteres.

6 Els canvis a la llei sobre vivenda no lucrativa a Alemanya també deuen ser expressió d'aquesta tendència privatitzadora.

7 Amb tot, el Regne Unit va conservar un parc important de vivendes en lloguer. Després de l'època Thatcher, un 69% del parc eren vivendes en propietat; un 31% eren vivendes de lloguer privades i un 21% –el segon percentatge més alt d'Europa– eren de lloguer social.

No obstant això, lluny de resoldre molts dels problemes plantejats per les polítiques lligades a l'Estat social tradicional, les fórmules neoliberal els van agreujar. Les retallades de drets laborals i de drets socials urbans com el dret a l'habitatge, al transport públic, a l'aigua o a l'educació, han comportat una reconfiguració decisiva de l'espai públic i de les condicions d'accés al mateix. El creixent finançament de l'economia experimentada a partir dels anys 80 i 90 del segle passat ha generat al seu torn intensos processos d'especulació i de segregació espacial. Aquests processos han tingut un impacte ambiental i social considerable. Han afavorit la irrupció de noves zones comercials, barris de luxe i serveis orientats al turisme o als grans esdeveniments. Aquests «encerclaments» privats contrasten amb el desplaçament de les classes populars urbanes a barris i àrees degradades i amb la precarització de les condicions de vida a les zones rurals.

El desmantellament de les polítiques socials a les ciutats també ha afavorit l'augment de determinada delinqüència de carrer i dels petits conflictes urbans. Amplificats pels mitjans de comunicació, aquests conflictes han encoratjat les demandes d'una gestió repressiva i punitiva de la nova inseguretat urbana. Les polítiques de «tolerància zero» impulsades per l'alcalde de Nova York, Rudolph Giuliani, s'han convertit en paradigma del nou *warfare* articulats sobre les ruïnes del *welfare*⁸. Aquestes polítiques persegueixen diversos propòsits alhora. Permeten prioritzar la seguretat urbana i patrimonial de les classes altes i d'alguns estrats mitjans, assegurant la seva lleialtat electoral. Contribueixen a mantenir a ratlla els múltiples marginats de la urbanització neoliberal: des de persones sense sostre i sense ocupació a migrants indocumentats, treballadores sexuals i captaires, passant d'una banda no menyspreable de la dissidència política i cultural. I, sobretot, permeten ocultar les actuacions amb freqüència il·legals i la responsabilitat de diversos agents públics i privats, financers i immobiliaris, en les polítiques en curs.

En aquelles regions en les quals la segregació espacial i l'exclusió provocades per aquestes polítiques han estat més intenses, les reflexions entorn el dret a la ciutat han cobrat una creixent actualitat. Per exemple, al Brasil, els estralls causats per la urbanització neoliberal van obrir pas a un potent moviment popular per la reforma urbana. Aquest moviment de pobres urbans, al qual no mancaven vincles amb uns altres com el moviment sense terra (MST), ha fet del dret a l'habitatge i a la ciutat una de les seves banderes principals. Aquest tipus d'organitzacions també han estat freqüents en altres països llatinoamericans. Les seves exigències no han trigat a

8 El sociòleg francès Loïc Wacquant ha descrit de manera penetrant aquest canvi de l'Estat social a l'Estat penal, tant als Estats Units com a Europa, així com les polítiques de «tolerància zero» dirigides a disciplinar la conflictiuitat urbana i a castigar els pobres. Vid. L. Wacquant, *Les prisons de la misère*, Éditions Raison d'Agir, París, 1999. Trad. cast. de H. Pons, *Las cárceles de la miseria*, Manantial, Buenos Aires, 1999; i *Punir les pauvres. Le nouveau gouvernement de l'insecurité sociale*, Agone, París, 2004. Hi ha traducció catalana de Lourdes Bigorra, *Castigar els pobres. El nou govern de la inseguretat social*, Assaig, Barcelona, 2006

adquirir traducció jurídica en constitucions i lleis. La constitució brasilera de 1988 i la colombiana de 1991 van ser les primeres a atorgar als drets urbans i a la gestió democràtica de l'espai públic un paper destacat. Amb el propòsit de desenvolupar aquestes previsions, es va aprovar a Colòmbia la Llei de Desenvolupament Territorial, de 1997. Al Brasil, per la seva banda, van tenir lloc, a partir de 1989, les primeres experiències de pressupostos participatius a Porto Alegre, una peça central del dret a participar en la gestió de l'espai urbà⁹. Aquestes experiències van pesar de manera decisiva en l'aprovació de l'Estatut de la ciutat de 2001, una llei marc orientada a promoure la «funció social de les ciutats», i en la creació d'un ministeri específic de ciutats el 2003.

Aquest desenvolupament normatiu i institucional ha coincidit també amb l'aparició d'una interessant jurisprudència en matèria habitacional, sobretot en països com ara Colòmbia o Brasil. Aquestes sentències han fet que es relativitzi la idea del dret a l'habitatge com un dret no justiciable i han mostrat diferents camins per aconseguir la seva protecció davant els tribunals. El quadre s'ha completat amb el desenvolupament d'una agenda popular entorn la qüestió urbana en el marc del Fòrum Social Mundial, la primera edició del qual va tenir lloc justament a Brasil, el 2001. D'aquí va partir, patrocinada per organitzacions populars locals i per xarxes d'incidència com la Coalició Internacional per l'Hàbitat (HIC), la proposta d'una Carta Mundial pel Dret a la Ciutat.

Tant la Carta Mundial com altres documents generats des de la societat civil intenten posar en relleu les creixents desigualtats socials produïdes en l'àmbit urbà. L'existència de ciutats opulentes i d'autèntiques ciutats miserables, de privatopies i de guetos urbans, de ciutats legals i de ciutats fora de la llei¹⁰. Denuncien l'apropiació privada de les inversions públiques en habitatge, transport, equipaments urbans i serveis públics. Intenten mostrar com la mercantilització del sòl i la revaloració immobiliària han conduït a l'exclusió d'amplis sectors de la població. A aquesta realitat oposen el fet de la producció social de l'hàbitat i conceben el dret a la ciutat com el dret individual i col·lectiu a refer la vida urbana des d'una perspectiva social i ecològicament sostenible. Postulen, per a això, l'exercici interdependent de tots els drets humans així com tot un seguit de deures, principis i obligacions en l'àmbit urbà.

9 Des de 1985, els moviments comunitaris de Porto Alegre, a través de la UAMPA –Unión de Asociaciones de Habitantes de Porto Alegre– van començar a demanar la participació de les comunitats en l'elaboració del pressupost municipal. Els pressupostos participatius es van posar en marxa al començament de l'administració de l'Alcalde Olívio Dutra, del Partit dels Treballadors (PT).

10 «Planeta de ciutats misèria» és l'expressió que Mike Davis ha popularitzat per a descriure aquest procés de degradació urbana. Vid. *Planet of slums*, Verso, Londres, 2006. Hi ha traducció castellana de J.A. Amoroto Salido, *Planeta de ciudades miseria*, Foca, Madrid, 2007.

Entre els drets urbans que configurarien el més ampli dret a ciutats i a pobles sostenibles destaquen: el dret a participar en l'elaboració del pressupost municipal; el dret a participar en la plusvàlua urbana; el dret al reconeixement i a la no criminalització del treball informal realitzat per les persones de baixos ingressos o desocupades; el dret a participar en la planificació, regulació i gestió urbana-ambiental i a impedir la segregació i exclusió territorial; el dret a participar en el control i avaluació de les forces de seguretat; el dret al fet que els serveis públics depenguin del nivell administratiu més proper a la població i al fet que la ciutadania pugui participar en la seva gestió i fiscalització; el dret a la mobilitat i a la circulació a la ciutat, d'acord a un pla de desplaçament urbà i interurbà, i a través d'un sistema de transports públics accessibles, és a dir, a preus raonables; el dret a romandre a la ciutat i a no ser-ne expulsat de manera arbitrària; el dret a la remoció de barreres arquitectòniques i a l'adaptació de les edificacions públiques i dels llocs de treball i esbarjo a les necessitats de les persones amb discapacitats; el dret de les dones a accedir a l'espai públic sense discriminacions sexistes i d'acord amb les seves necessitats específiques; o el dret de les persones sense llar a albergs transitoris, sense perjudici de la provisió d'una solució definitiva en matèria d'habitatge. Tot això emmarcat en dos principis fonamentals: la gestió democràtica de l'espai urbà, entès com una creació col·lectiva, i l'establiment de la funció social i ambiental tant de la propietat urbana com de la ciutat¹¹.

Aquestes normes i iniciatives institucionals i extra-institucionals han tingut un impacte desigual i no sempre han aconseguit frenar les inèrcies especulatives i privatitzadores gestades en les dècades anteriors. No obstant això, han anat perfilant els contorns no només polítics, sinó jurídics, del dret a l'habitatge i a la ciutat. Finalment, aquest últim ha acabat per adquirir carta de naturalesa constitucional amb els nous processos constituents oberts a Veneçuela, Bolívia i l'Equador a la fi dels anys 90. La fallida proposta de reforma veneçolana de 2007 va ser el primer intent de consagrar-ho de manera específica en un text constitucional. Aquest intent s'ha concretat en la constitució equatoriana de 2008, que ho va reconèixer en el seu article 31, vinculant-ho a altres principis com el deure de promoció del lloguer social, finançat a través d'instruments públics i d'estalvi popular (art. 375).

Segons el text equatorià, «les persones tenen dret al ple gaudi de la ciutat i dels seus espais públics, sota els principis de manteniment, justícia social, respecte a les diferents cultures urbanes i equilibri entre el que és urbà i rural». Aquesta con-

11 Vid. una bona síntesi a S. Tedeschi, C. Acosta, N. Saule Jr. i P. Romerio, *Derecho a la ciudad: para conocer y hacer cumplir*, COHRE-POLIS, Sao Paulo, 2008

cepció vincula el dret a la ciutat a la idea del *sumak kawsay*, o bon viure, en llengua quítxua. El bon viure, component central de la constitució equatoriana però també de la boliviana de 2009 exigeix un desenvolupament urbà que no suposi l'espoli de les zones rurals i que sigui compatible, en suma, amb la preservació de la biodiversitat, de la sobirania alimentària i de drets com el dret a l'aigua o a la terra. Per aquest motiu s'insisteix que «l'exercici del dret a la ciutat es basa en la gestió democràtica d'aquesta, en la funció social i ambiental de la propietat i de la ciutat, i en l'exercici ple de la ciutadania» (art. 31).

Naturalment, aquest procés de decantació jurídica del dret a l'habitatge i a la ciutat no només s'ha circumscrit a aquesta regió del planeta. A Europa, els vents privatitzadors de les últimes dècades no han impedit l'aparició de noves propostes dirigides a garantir l'accés a l'habitatge com a dret subjectiu i com a servei d'interès general. Els casos de França i d'Escòcia són paradigmàtics en aquest sentit. A França, la *Loi d'Orientation pour la Ville (LOV)*, de 1991, i la *Loi Solidarité et Renouvellement Urbains (LSRU)*, de 2000, van introduir principis importants de regulació de la política urbanística com el de barreja social. La *LSRU* també va incorporar com a objectiu de solidaritat urbana l'obligació que com a mínim un 20% del parc municipal es dediqués, amb una pena de multa, a l'habitatge social. Així mateix, es van preveure subvencions i ajudes fiscals directes a la producció i a la tinença de l'habitatge social en lloguer, es van establir per llei límits a l'endeutament bancari i es van preveure mecanismes per evitar desallotjaments socialment no desitjats. El 2007, per fi, es va aprovar, amb antecedents a la *Llei Guillot*, de 1982, i *Besson*, de 1990, la *Loi sur le Droit au Logement Opposable*. Aquesta llei, coneguda com a *Llei DÓNA-HO* sobre el dret exigible a l'habitatge, tenia com a objectiu avançar en la justiciabilitat de l'accés a l'habitatge. La seva font immediata era la *Homelessness Scotland Act*, de 2003, una llei escocesa orientada a eradicar els habitatges en males condicions i a garantir que al 2012 totes les persones amb necessitats prioritàries poguessin reclamar davant els tribunals el dret a un habitatge de lloguer. La *Llei DÓNA-HO* francesa es planteja objectius similars. Assegurar el dret subjectiu al lloguer en diferents fases, introduint la possibilitat de reclamar judicialment negatives injustificades per part de les administracions públiques.

L'evolució del dret a l'habitatge i a la ciutat en l'àmbit internacional i regional

A més, en l'àmbit estrictament estatal el dret a l'habitatge i a la ciutat també ha experimentat alguns desenvolupaments interessants en l'àmbit internacional. Mentre alguns organismes com el Fons Monetari Internacional, el Banc Mundial o l'Organització Mundial han afavorit polítiques urbanístiques i habitacionals de signe neoliberal, uns altres, en canvi, han contribuït al desenvolupament dels drets habitacionals com a autèntics drets exigibles.

Ja en l'última dècada del segle passat, el Comitè de Drets Econòmics, Socials i Culturals de les Nacions Unides va dedicar importants esforços a delimitar l'abast jurídic dels drets habitacionals contemplats en el Pacte Internacional de Drets Econòmics, Socials i Culturals (PIDESC) de 1966. El 1991, el Comitè va emetre l'Observació General número 4, un instrument fonamental per interpretar l'abast del dret a l'habitatge així com les obligacions que suscita. A aquesta Observació li va seguir l'Observació General número 7, de 1997, dedicada al dret a la protecció contra els desallotjaments. Els diferents Relators Especials sobre el dret a un habitatge adequat també van contribuir a la seva major visibilització i concreció jurídica. El 1994, el relator R. Sachar va presentar un Projecte de Convenció Internacional sobre el Dret a l'Habitatge. Posteriorment, els relators Miloon Kothari i Raquel Rolnik van realitzar aportacions centrals sobre la relació entre els drets habitacionals i la situació de les dones o de la població migrant.

Si bé el dret a la ciutat no ha estat incorporat encara en cap tractat o declaració de dret internacional, existeixen precedents que marquen el camí cap a un reconeixement positiu cada vegada més gran. A Europa, més de 500 ciutats van ratificar la Carta Europea de Salvaguarda de Drets Humans a la Ciutat, aprovada a Saint-Denis, al maig de 2000. Estrictament parlant, no és una carta sobre el dret a la ciutat sinó sobre els drets humans en l'àmbit urbà. En tot cas, presenta molts punts en comú amb les cartes i lleis sobre la matèria aprovades en altres contextos.

En el seu article I, la Carta defineix a la ciutat com l'«espai col·lectiu que pertany a tots els seus habitants que tenen dret a trobar-hi les condicions per a la seva realització política, social i ecològica, cosa que comporta assumir també deures de solidaritat». L'article IV atorga especial protecció als col·lectius i ciutadans més

vulnerables. El dret a l'habitatge, d'altra banda, està previst en l'article XV. La seva redacció introdueix previsions noves en la formulació del dret. També deixa clar el seu vincle amb altres drets més amplis lligats al gaudi d'una vida digna i segura en l'espai públic, sense discriminacions per raons econòmiques o sexuals¹². A la fi, l'article XIX de la carta recull el dret a un urbanisme harmoniós i sostenible. Aquest dret es vincula als drets de participació ciutadana i planteja la necessitat de subordinar els programes i plans urbanístics a estàndards adequats des d'un punt de vista ambiental.

La intenció de la Carta és que aquests preceptes no quedin en simples enunciats morals i es converteixin en obligacions jurídiques per a les autoritats de les ciutats. Per a això, compromet a les ciutats signatàries «a rebutjar o denunciar qualsevol acte jurídic, i en particular, tot contracte municipal, les conseqüències del qual fossin un obstacle als drets reconeguts o anessin contràries a la seva realització, i a actuar de tal manera que els altres subjectes de dret reconeixin també el valor jurídic superior dels drets¹³».

Tal com ja s'ha dit, la Carta Europea de Salvaguarda no assumeix de manera explícita la categoria de dret a la ciutat. S'assembla més a altres textos de drets urbans o de drets a la ciutat com la Charte montréalaise des droits et responsabilités que va entrar en vigor el 2006. En tot cas, posa en relleu la interdependència i la indivisibilitat de diferents drets humans, així com la necessitat de pensar-los en clau específicament urbana.

És veritat, tal com afirma el geògraf nord-americà David Harvey, que en el context actual moltes d'aquestes exigències acostumen a perdre la seva dimensió transformadora. Segons Harvey, això es deu al fet que no desafien fonamentalment les lògiques de mercat neoliberals o les formes dominants de la legalitat o de l'acció estatal. El dret a la ciutat és, moltes vegades, concebut com un simple dret d'accés als recursos urbans i a l'espai públic tal com és. Però no com el dret a transformar-los, propiciant la seva democratització, la seva sostracció a les lògiques institucionals burocràtiques i la seva readaptació a escales més sostenibles¹⁴.

12 Diu l'article XV: «1. Tots els ciutadans i ciutadanes tenen dret a un habitatge digne, segur i salubre. 2. Les autoritats municipals vetllen per l'existència d'una oferta adient d'habitatge i d'equipaments de barri per a tots els ciutadans i ciutadanes, sense distinció deguda al nivell d'ingressos. Aquests equipaments han de disposar d'estructures d'acolliment per als sense sostre que puguin garantir la seva seguretat i dignitat, com també d'estructures per a les dones víctimes de violència, en particular de violència domèstica, de maltractaments, i per a les que intenten fugir de la prostitució. 3. Les autoritats municipals garanteixen el dret dels nòmades a residir en la ciutat en condicions compatibles amb la dignitat humana»

13 A més a més de mecanismes de supervisió a càrrec de comissions específiques, a l'apartat 2n de Les Disposicions addicionals les ciutats es comprometen, a efectes del control jurisdiccional dels drets continguts a la Carta, a sol·licitar dels seus estats i a la Unió Europea que contemplin les declaracions constitucionals de drets humans o el Conveni Europeu de Drets Humans.

14 Vid. D. Harvey, «El derecho a la ciudad», a *New Left Review* nº 53, Edició castellana, Akal, Madrid, 2008, pp. 23 i 24.

El dret a l'habitatge i a la ciutat en l'àmbit espanyol: dèficits i desafiaments.

En l'àmbit específicament espanyol, el debat sobre el dret a l'habitatge i a la ciutat ve llastrat per un dèficit històric en matèria de polítiques habitacionals i urbanístiques. L'habitatge i el sòl han tendit a considerar-se, sobretot, béns d'inversió orientats al creixement del PIB, al manteniment de l'ocupació o a la capitalització personal. Però no autèntiques necessitats bàsiques tutelables a través d'un sistema de drets subjectius exigibles i de serveis públics de qualitat.

Deixant de costat alguns assajos puntuals durant la II República, el cas espanyol constitueix una anomalia en el panorama europeu. Durant el franquisme, la política urbanística es va caracteritzar per la generació d'habitatge lliure o d'habitatge protegit fàcilment desqualificable, dirigida a satisfer les necessitats de les classes mitjanes i altes. Les classes populars, en canvi, només van ser objecte de mesures marginals de beneficència i d'emergència, amb un fort caire paternalista.

Aquest panorama no va canviar substancialment després de la transició. Les demandes habitacionals i de drets urbans dels moviments sindicals i veïnals oposats a la dictadura van generar un debat públic en el qual els esments al dret a la ciutat van ser freqüents¹⁵. Aquesta pressió es va reflectir fins i tot en els debats constituents de 1978. Velles iniciatives republicanes com la socialització del sòl es van recuperar.

No obstant això, a diferència d'altres constitucions socialment avançades com la portuguesa de 1976, el nou text no només era fill de les lluites antifranquistes¹⁶. Era el producte d'un pacte amb els poders econòmics, financers i immobiliaris vinculats a l'antic règim. I tot això en un context en el qual el propi Estat social començava a ser qüestionat en altres països europeus.

15 Veure, per exemple, M. Castells, *Ciudad, democracia y socialismo. La experiencia de las asociaciones de vecinos en Madrid, Siglo XXI, Madrid, 1977*; J. Borja, *La ciudad conquistada, Alianza, Madrid, 2003*; C. Molinero i P. Ysas (coords.), *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició, Icaria, Barcelona, 2010*.

16 L'article 65 de la constitució portuguesa consagra el dret per a totes les persones i les seves famílies a una vivenda «de mida adequada, amb un nivell satisfactori d'higiene i comoditat i que preservi la intimitat personal i familiar». Després s'establia tot un seguit d'obligacions estatals que incloïen: a) l'elaboració d'una política de vivenda planificada i una planificació urbana que garanteixi una xarxa adequada de transport i serveis socials; b) la promoció de les iniciatives d'autoritats i comunitats encaminades a solucionar els problemes de vivenda; c) la promoció de la creació de cooperatives de vivenda, així com la construcció d'unitats particulars; d) l'impuls a la construcció privada, sempre que sigui d'interès públic, així com de permetre l'accés a la propietat de la vivenda; e) l'adopció d'una política encaminada a introduir un sistema de lloguers compatible amb els ingressos familiars i la propietat de la vivenda; f) la supervisió dels béns immobles i el deure d'expropiació de terres urbanes sempre que sigui necessari, establint els requisits legals per al seu ús.

El marc constitucional resultant d'aquestes tendències és complex. El dret a un habitatge digne i adequat es va consagrar al costat del dret de la comunitat a participar de les plusvàlues generades per l'acció urbanística dels poders públics i al costat del mandat de regulació del sòl d'acord a l'interès general i per impedir l'especulació (art. 47). Però es va recollir en el capítol dels principis rectors de la política econòmica i social, la qual cosa va afeblir la seva potencialitat jurídica com a dret subjectiu (art. 53.3)¹⁷.

La constitució també va reconèixer altres principis rellevants des del punt de vista de les polítiques habitacionals i urbanístiques. Per exemple, la possible reserva al sector públic de recursos o serveis essencials (art. 128.2). La subordinació de totes les formes de riquesa a l'interès general (art. 128.1). La possibilitat de planificació de l'activitat econòmica per atendre necessitats col·lectives (art. 131.1). O l'obligació dels poders públics de vetllar per una utilització racional dels recursos naturals i per l'equilibri territorial, recolzant-se en la solidaritat col·lectiva (arts. 45 i 138). Però ho va fer, una vegada més, atorgant un paper destacat al dret de propietat privada (art. 33) i a la llibertat d'empresa, en el marc d'una economia de mercat (art. 38).

Aquesta tensió entre la constitució social i ambiental i la constitució liberal es va resoldre sovint a favor de la segona. Diverses raons van contribuir a això. Les inèrcies del passat, les tendències privatitzadores dominants després de la transició i, de manera molt assenyalada, per l'impacte que va tenir la integració europea, clarament decantada després del Tractat de Maastricht de 1992 cap a les polítiques monetaristes i de reducció del dèficit que van propiciar retallades en la despesa social. En aquest context, les polítiques habitacionals i urbanístiques es van regir per principis molt allunyats de les més avançades existents en el dret comparat.

La intervenció pública sobre el mercat va ser baixa, i gairebé sempre, temporal. La despesa social directa en matèria d'habitatge es va mantenir molt per sota de la mitjana europea (un 1% del PIB, enfront d'un 3% i 4% del PIB en la Unió Europea de quinze països). Entre 1956 i 2007, com a mínim, les polítiques públiques es van caracteritzar per la privatització de les plusvàlues generades per l'urbanisme públic. I en l'última dècada, per un procés especialment de desregulació del sòl, que el 1998 va passar a declarar-se urbanitzable de manera gairebé generalitzada. També la política fiscal va afavorir obertament l'accés a l'habitatge en propietat i no en lloguer. Dins el públic, les preferències també van ser per a l'habitatge en propie-

¹⁷ Aquesta debilitat del dret a la vivenda com a dret subjectiu es va estendre a altres àmbits. La tendència jurisprudencial i de la doctrina majoritària a considerar els drets socials com a simples mandats o principis també va fer que prestés escassa atenció als estàndards garantistes desenvolupats entorn al PIDESC o a les Observacions Generals del Comitè DESC de les Nacions Unides.

tat. L'aposta, en tot cas, per l'habitatge protegit va ser efímera, i es va caracteritzar per l'establiment de terminis de desqualificació més aviat breus i per un ràpid retorn dels immobles al mercat lliure.

A començaments dels anys 80, els mercats hipotecaris es van desregular. Juntament amb la progressiva desaparició del crèdit públic, aquest va ser un factor essencial pel sobredeutament de les famílies. L'endeutament privat, en realitat, va operar com un succedani del no reconeixement pràctic del dret a l'habitatge. Davant l'absència d'un servei públic d'habitatge com a mínim similar al de sanitat o educació, l'accés al crèdit barat i la promesa d'una pujada indefinida dels preus ocupava el lloc que hauria d'haver correspost a una progressiva construcció d'un dret a l'habitatge universal i exigible.

A diferència d'altres països europeus, les polítiques públiques espanyoles es van orientar també a la promoció de l'habitatge nou abans que a la rehabilitació i regeneració urbanes. Durant els anys d'auge del bum immobiliari, es van arribar a construir en un any més habitatges que a tot Regne Unit, França i Alemanya. Mentrestant, l'habitatge buit va romandre com un fenomen normal, amb el qual calia conviure. Aquesta inèrcia productivista va incentivar de manera irracional el turisme immobiliari i les segones residències. Amb això es van generar també processos relatius de segregació especial. En qüestió d'anys s'han multiplicat els guetos i els casos d'assetjament immobiliari contra col·lectius vulnerables, amb rendes baixes. Han aparegut urbanitzacions de luxe, en ocasions tancades, i perillosos successos de xenofòbia vinculats a la precarietat en les condicions habitacionals (com a El Ejido i altres ciutats). L'absència d'un sistema de finançament local adequat també va incentivar la venda de sòl públic i l'aparició de sonats casos de corrupció lligats a un tipus específic de municipalisme i d'empresariat, sobretot en algunes àrees¹⁸. Finalment, l'impuls a la construcció indiscriminada va generar processos de consum abrasiu i, en alguns casos, irreversibles, del territori, amb processos aguts d'artificialització del sòl¹⁹.

El 2006, el Relator Especial de les Nacions Unides sobre el dret a l'habitatge, Miloon Kothari, va situar el panorama espanyol al límit de l'emergència habitacional. En aquell temps, els canvis de govern operats en l'àmbit estatal i en algunes comunitats autònomes, la constatació d'una situació objectivament crítica i la

18 Vid., entre d'altres, M. Alcaraz Ramos «De la corrupción urbanística a la corrupción de la democracia», a *El Estado de derecho frente a la corrupción urbanística*, M. Alcaraz Ramos (dir.), La Ley, Madrid, 2007, pp. 35 i ss.

19 Vid., sobretot per a la zona del llevant, el devastador anàlisi d'A. Montiel Márquez, «El modelo inmobiliario valenciano. Marco institucional, actores, resultados y perspectivas», a J.M. Naredo i A. Montiel Márquez, *El modelo inmobiliario español y su culminación en el caso valenciano*, Icaria, Barcelona, 2010, pp. 73 i ss.

irrupció d'un tímid però original moviment social pel dret a l'habitatge van propiciar alguns intents de reforma i de reorientació de les polítiques urbanístiques vigents. En l'àmbit estatal, es va arribar a crear el 2004 un Ministeri d'Habitatge que va incorporar entre les seves línies d'actuació no només la tutela del dret a l'habitatge sinó la promoció explícita del dret a la ciutat. Entre els seus objectius, el Ministeri va plantejar la necessitat de reforçar l'habitatge protegit i d'aconseguir, com a mínim, «un equilibri entre l'habitatge en propietat i l'habitatge en lloguer». Per a això, es va ampliar el terme de qualificació de l'habitatge protegit i es va crear una Societat Pública de Lloguer, amb el propòsit d'intervenir entre propietaris i llogaters. També es van engegar, com en altres països europeus, ajudes directes a la demanda d'habitatge, que es van sumar a les importants ajudes a l'oferta. En el plànol legislatiu, es va aprovar el 2008 una nova Llei estatal de sòl que definia a la ciutat com a àmbit d'exercici de drets i recordava la funció social de la propietat del sòl. Entre altres innovacions, la nova llei preveia una reserva mínima de sòl d'un 30% per a habitatge protegit d'un 30%, obligava els ajuntaments a realitzar estudis d'impacte ambiental de les seves actuacions urbanístiques i, sobretot, lligava la valoració del sòl a la seva situació real i no pas a les expectatives futures, amb el propòsit de neutralitzar les pràctiques de classificació i retenció purament especulatives.

En l'àmbit autonòmic, on se centren les principals competències en matèria urbanística i d'habitatge, també es van produir innovacions importants. El dret a l'habitatge va ser reconegut en diferents Estatuts d'Autonomia, com el català (art. 26) o l'andalús (art. 25), al costat d'altres drets i principis rectoris susceptibles de ser llegits en clau urbana. Algunes comunitats autònomes van impulsar també normatives i iniciatives garantistes imitades després per altres comunitats i pel propi estat central. La Comunitat Autònoma Basca va ser pionera en l'impuls de reserves per a habitatge protegit (de fins a un 75%) i en la qualificació per a tota la vida del mateix. També va crear un programa per a la mobilització d'habitatge buit que, a canvi d'algunes garanties als propietaris, permetia destinar pisos de lloguer a col·lectius vulnerables i a preus inferiors als del mercat. Així mateix, va propiciar una important diversificació de les modalitats d'accés a l'habitatge, donant lloc a algunes tradicionalment marginades com l'arrendament o el dret de superfície²⁰. També, a Catalunya es van incentivar mesures d'aquest tipus. El 2004 es va aprovar una Llei de Barris, considerada per alguns autors com una llei antiguetos. El 2007, d'altra banda, es va aprovar una Llei pel dret a l'habitatge, el 2007, la primera, en realitat, en considerar l'habitatge com

²⁰ Vid. Javier Burón Cuadrado, «Examen de la política de vivienda en Euskadi: situación actual y perspectivas», a *Revista Vasca de Administración Pública* nº 79, Setembre-desembre, 2007.

un dret i no com una simple política pública. Inspirada en part en la LSRU francesa, la llei catalana va introduir principis com els de barreja social i solidaritat urbana. A partir de directives europees antidiscriminatòries, i en la línia de la Fair Housing Act nord-americana de 1968, va consagrar l'assetjament immobiliari com una pràctica prohibida i va preveure la inversió de la càrrega de la prova en casos de denúncia. D'altra banda, va establir un registre únic de sol·licitants d'habitatge protegit i va consagrar un complex procediment d'expropiació de l'usdefruit per a habitatges abandonats de manera permanent i injustificada.

En el vestigi de la llei catalana, es van impulsar projectes de llei i es van aprovar lleis pel dret a l'habitatge en altres comunitats autònomes com la basca, l'andalusa o la comunitat foral de Navarra. Aquests projectes i aquestes lleis intenten o avancen en la consideració del dret a l'habitatge com un dret subjectiu exigible davant els tribunals, en una línia similar a la llei escocesa de 2003 o a la llei DÓNÀHO francesa de 2007. Un projecte de llei del dret a l'habitatge basc de 2008, que no es va arribar a aprovar, pretenia concretar l'abast de les iniciatives impulsades en la legislació anterior. Un dels seus objectius principals consistia a convertir el dret a l'habitatge en un dret subjectiu exigible l'any 2012. Això volia dir que tota persona havia de tenir accés, de manera gradual, a un habitatge de protecció pública en règim de lloguer o a un allotjament dotacional en lloguer. Si això no fos possible, aquest dret hauria de satisfer-se, sia mitjançant l'accés a un programa de mobilització d'habitatge buit, sia mitjançant la subvenció del lloguer de l'habitatge. Aquest objectiu ha estat reprès no fa gaire per un nou avantprojecte de llei del dret a l'habitatge sotmès a discussió pública que pretén avançar per línies similars²¹.

En realitat, tant les iniciatives produïdes a nivell estatal, com algunes autonòmiques, han introduït canvis normatius rellevants en relació amb les polítiques heretades. No obstant això, el seu abast concret ha estat limitat. Tal com va constatar en el seu moment la nova Relatora de les Nacions Unides per al dret a un habitatge digne i adequat, Raquel Rolnik, l'esclat de la crisi de 2008 ha paralitzat moltes de les iniciatives més garantistes i ha agreujat els trets més patològics del model anterior. Les disposicions clau que facilitaven l'especulació, com els criteris de valoració del sòl, s'han mantingut. La consciència del fracàs social i ambiental de les polítiques

²¹ La llei andalusa del dret a la vivenda de 2010 també es planteja la qüestió de l'exigibilitat del dret. En realitat, aquesta llei persegueix un doble objectiu. Pretén donar resposta a les necessitats habitacionals dels col·lectius més vulnerables. També pretén, però, respondre a les exigències d'un sector de la construcció que, després de la crisi, no està en condicions d'apostar ja per la vivenda lliure. En aquell marc, la llei preveu diverses tipologies d'accés a la vivenda. La garantia del dret es vincula a la provisió de vivenda o d'ajudes que en cap cas suposin dedicar més del 30% dels ingressos a la compra o més del 25% tractant-se de lloguer. S'obliga els municipis a preveure reserves de sòl, però no es concreten percentatges concrets. Transcorreguts dos anys des de l'aprovació de la llei, es reconeix els titulars d'interessos legítims el dret a reclamar judicialment que els ajuntaments aprovin o executin plans municipals que persegueixin els objectius fixats a la llei.

anteriorment va promoure declaracions a favor del lloguer o de la rehabilitació i la regeneració urbanes. No obstant això, a la pràctica, les polítiques fiscals i les inversions per aconseguir aquests objectius han estat nímies si no inexistents. La majoria de les administracions ha concentrat els seus esforços a reduir el dèficit a partir de retallades a les ajudes en matèria d'habitatge i de reactivar el sector de la construcció. Bona part de les agències de mediació per al lloguer –començant per l'estatal– han mostrat resultats pobres. Un nombre considerable d'habitatges construïts en els últims anys romanen inutilitzats, estan aturats o han passat a les mans de les entitats financeres, sense que s'hagi fet massa per mobilitzar aquest estoc. En l'àmbit estatal, no només no s'ha escomès la imprescindible regulació del mercat hipotecari sinó que s'han tolerat els abusos de la banca i s'ha accelerat la privatització i concentració del sistema financer. Han faltat polítiques fiscals més decidides a favor del lloguer o contra l'abandó perllongat i injustificat d'habitatges i immobles, sobretot en aquelles zones on existeix una forta demanda residencial. D'altra banda, en un país en el qual l'habitatge social de lloguer no arriba a l'1% del total del parc, s'ha plantejat una forta desregulació de la llei d'arrendaments urbans amb l'objectiu de facilitar els desnonaments²².

En realitat, la debilitat de les polítiques urbanístiques i habitacionals apareix com la prolongació d'una organització estatal caracteritzada per un «benestar» desigual i molt insuficient i una democratització incompleta²³. Tot i que la crisi actual està generant tendències similars a tot Europa, la desconvergència entre el model espanyol i la mitjana europea –la de la UE dels 15 països– és creixent. L'altra cara d'aquesta emergència social i habitacional és la proliferació de mesures d'emergència punitiva i l'aparició de polítiques urbanes de clar biaix repressiu. Moltes d'elles, com les ordenances de civisme existents en grans ciutats com Barcelona, Granada o Saragossa, pretenen donar una resposta sancionadora, d'ordre públic, als múltiples fenòmens d'exclusió i marginació generats pel fracàs de les polítiques urbanístiques i habitacionals en curs²⁴.

Cap d'aquestes actuacions, en tot cas, no contribueix a la construcció del dret a l'habitatge com un dret subjectiu, com a serveis d'allotjament de qualitat i com a instrument de democratització de la vida urbana. Per contra, el desmesurat pes adquirit per alguns poders financers i econòmics s'ha convertit en obstacles se-

²² Vid. Llei 19/2009, de 23 de novembre, de mesures de foment i agilització processal del lloguer i de l'eficiència energètica dels edificis.

²³ Veure sobre el tema, V. Navarro, *Bienestar insuficiente, democràcia incompleta*, Anagrama, Barcelona, 2002.

²⁴ Malgrat el to punitiu que anima l'ordenança del civisme barcelonès, aquesta preveu la necessitat de complementar-se amb una carta de drets i deures dels ciutadans. Aquesta carta de ciutadania es va aprovar per l'ajuntament de Barcelona al desembre de 2010. Entre altres referents normatius, aquesta carta s'inspira en La Carta de Salvaguarda dels drets humans a la ciutat.

vers a l'articulació d'un autèntic dret a ciutats, pobles i barris sostenibles. La reversió d'aquest escenari depèn, certament, de la imaginació institucional i de la voluntat garantista dels poders públics. Però requereix a més, tal com ha ocorregut sempre en la història dels drets, de l'existència de moviments socials, veïnals i sindicals capaços de recuperar el control democràtic sobre l'espai públic i d'instituir, alhora, noves formes d'urbanització, més inclusives i solidàries. Aquest és el gran repte dels temps que vénen.

Bibliografía, referències web i documentació

ALCARAZ RAMOS, M.; *“De la corrupció urbanística a la corrupció de la democràcia”, en El Estado de derecho frente a la corrupción urbanística, M. Alcaraz Ramos (dir.), La Ley, Madrid, 2007, pp. 35 y ss.*

BORJA, J.; *La ciudad conquistada, Alianza, Madrid, 2003.*

BURÓN CUADRADO, JAVIER; *“Examen de la política de vivienda en Euskadi: situación actual y perspectivas”, en Revista Vasca de Administración Pública nº 79, Septiembre-Diciembre, 2007.*

CASTELLS, M.; *Ciudad, democracia y socialismo. La experiencia de las asociaciones de vecinos en Madrid, Siglo XXI, Madrid, 1977.*

DAVIS, MIKE; *Planet of slums, Verso, Londres, 2006. Hay trad. cast. de J.A. Amoroto Salido, Planeta de ciudades miseria, Foca, Madrid, 2007.*

ENGELS, F.; *El problema de la vivienda, Gustavo Gilli, Barcelona, 1976.*

HARVEY, D.; *“El derecho a la ciudad”, en New Left Review nº 53, Edición castellana, Akal, Madrid, 2008, pp. 23 y 24.*

LEFEBVRE, H.; *Le droit a la ville, Anthropos, Paris, 1968 (hay trad. cast. de J. González Pueyo, El derecho a la ciudad, Península, Barcelona, 1969).*

LEFEBVRE, H.; *Espace et politique. Le droit a la ville II, Anthropos, Paris, 1972 (hay trad. cast. de Janine Muls de Liarás y Jaime Liarás García, Espacio y Política, Península, Barcelona, 1976, pp. 18 y ss.)*

MITCHELL, D.; *The Right to the City. Social Justice and the Fight for Public Space, The Guildford Press, New York, 2003.*

MOLINERO, C. Y YSAS, P. (coords.); *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició, Icaria, Barcelona, 2010.*

MONTIEL MÁRQUEZ, A.; *“El modelo inmobiliario valenciano. Marco institucional, actores, resultados y perspectivas”, en J.M. Naredo y A. Montiel Márquez, El modelo inmobiliario español y su culminación en el caso valenciano, Icaria, Barcelona, 2010, pp. 73 y ss.*

TEDESCHI, S.; ACOSTA, C.; SAULE JR., N.; y ROMERIO, P.; *Derecho a la ciudad: para conocer y hacer cumplir, COHRE-POLIS, Sao Paulo, 2008.*

WACQUANT, L.; *Les prisons de la misère, Éditions Raison d'Agir, París, 1999. Trad. cast. de H. Pons, Las cárceles de la miseria, Manantial, Buenos Aires, 1999.*

WACQUANT, L. ; *Punir les pauvres. Le nouveau gouvernement de l'insecurité sociale, Agone, París, 2004. Hay trad. catalana de Lourdes Bigorra, Castigar els pobres. El nou govern de la inseguretat social, Assaig, Barcelona, 2006.*

Què és el dret a la ciutat?

El dret a la ciutat: lluites urbanes per l'art del bon viure

María Lorena Zárate

El fenòmen urbà: les ciutats que tenim

Les ciutats que volem: la lluita per la reforma urbana a l'Amèrica Llatina i el món

Nous avenços, nous desafiaments: la Carta de la ciutat de Mèxic pel Dret a la ciutat

És possible l'art del bon viure a les ciutats?

Bibliografia, referències web i documentació

El dret a la ciutat: Lluites urbanes per l'art del bon viure

María Lorena Zárate¹

Coordinadora de la oficina per Amèrica Llatina de la Coal·lició Internacional per a l'Hàbitat

“Entenem que la construcció d’una ciutat justa i igualitària és inseparable de la lluita per la democratització de l’accés al sòl urbà i rural, de la lluita per la reforma urbana i agrària, de la lluita per la democratització de la gestió del territori, per la sobirania alimentària dels pobles, per les pràctiques agrícoles ambientalment responsables, per la garantia dels modes i mitjans de vida dels agricultors i les agricultores familiars i de les poblacions tradicionals i indígenes arreu del món”.

Carta de Rio de Janeiro, Fòrum Social Urbà, març 2010.

“[el dret a la ciutat és] el dret a canviar-nos a nosaltres mateixos, i així canviar la ciutat”.

David Harvey, 2008

.El fenomen urbà: les ciutats que tenim

En els darrers anys, documents de tot tipus (informes oficials, articles periòdics, assajos i novel·les) no cessen de repetir un fet sense precedents: per primera vegada en la història de la humanitat, la meitat de la població global del planeta, uns 3 mil 400 milions de persones, viuen en ciutats, i s’espera que en 40 anys aquest percentatge arribi a les tres quartes parts (per descomptat, amb moltes diferències entre regions i països). A l’Amèrica Llatina, com sabem, la cresta de l’ona va tenir lloc entre les dècades del 50 i el 70, fortament associada a un prominent procés d’industrialització i desenvolupament del mercat intern que va produir migracions internes massives –aquest desplaçament des del camp i els petits poblats rurals continua, però ja no només a les grans ciutats cabdals (moltes de les quals estan estancades o fins i tot perdent població des de les últimes dues dècades), sinó, i sobretot, cap a ciutats intermèdies dins i fora de les vores nacionals. Per la seva banda, actualment l’Àfrica i l’Àsia estan sofrint una urbanització fins i tot més accelerada i sota condicions encara més difícils –més precàries en termes econòmics, socials i institucionals². En els últims 60 anys, moltes megaciutats del sud han multiplicat la seva població deu vegades o fins i tot més³; en només 20 anys, la població urbana africana superarà la població total d’Europa.

¹ Més informació i contacte: www.hic-aL.org (espanyol i portuguès), www.hic-net.org (anglès, francès i espanyol), info@hic-aL.org.

² Segons l’ONU-Hàbitat, entre el 2005 i el 2010 l’Àfrica va experimentar l’índex de creixement urbà més alt del món -3,3% anual- i s’espera que mantingui un ritme relativament alt durant els propers 15 anys. State of the World’s Cities 2010-2011, Bridging the Urban Divide, Earthscan, Londres, 2008, pàg. 15. Versió electrònica disponible a <http://www.unhabitat.org/pmss/listItemDetails.aspx?publicationID=2917> (consulta gener 2011).

Abunden les pàgines de diagnòstics i descripcions més o menys detallades d'una realitat que, és clar, no ha sortit d'un cabdell. Però cada vegada és més difícil trobar anàlisis –tan prolífiques fa quaranta o cinquanta anys– de les causes profundes de la urbanització. La tendència a la concentració de la població no tan sols no es qüestiona, sinó que es presenta com a irreversible (el nostre «futur urbà»). Visions pendulars, extremes (polaritzables?), que no ens expliquen bé la realitat que ens envolta: dels aforismes que fan apologia de la vida a les ciutats i el seu rol («motors del desenvolupament», «imants d'esperança») en relació a les àrees rurals, a l'apocalíptica denúncia que anem camí a tenir un «planeta de tuguris». En tots dos casos, poc es diu de la responsabilitat diferenciada dels diversos actors socials, de la relació entre el món urbà i el rural, dels matisos i possibilitats per transformar el procés.

La concentració del poder econòmic i polític, certament agreujat a partir de la dogmàtica i reiterativa aplicació de les salvatges polítiques neoliberals sorgides del Consens de Washington, és un fenomen d'explotació, despulla, desigualtat, exclusió i discriminació, les dimensions espacials de la qual són clarament visibles: ciutats duals, de luxe i misèria, veïnes i emmurallades; milers d'immobles buits i milers de persones sense un lloc decent on viure; terra sense camperols, sotmeses a agrogocis, privatització i acumulació accelerada i concentrada en poques mans dels béns comuns i la riquesa creada col·lectivament⁴. Les condicions i regles –explícites o no– que les nostres societats han creat estan condemnant a més d'un terç dels habitants del món a viure en absoluta misèria (i tenen a la meitat de la població mundial sobrevivint amb menys de 2 USD diaris), mentre la desigualtat creix tant en el nord com en el sud. En alguns països de l'Amèrica Llatina i l'Àfrica, els assentaments populars (slums⁵) són la llar de més del 60% de la població.

3 Dades preses de: Mike Davis, Planet of Slums, Ed. Verso, 2006, Figura 2, Megaciudades en el Tercer Mundo, basat en el Urban Indicators Database, 2002. ONU-Hàbitat; Thomas Brinkhoff, «The Principal Agglomerations of the World», disponible a www.citypopulation.de/World.html (2004). Avui dia les megaciutats contenen un 4% de la població mundial i un 9% de la població urbana total. Mentrestant, el 52% dels habitants del món viu en assentaments de menys de 500.000 persones.

4 De tot el sòl privat al món, s'estima que aproximadament les tres quartes parts estan a mans de només un 2,5% de propietaris. Mentrestant, en mitjana, el 71,6% de les famílies rurals a l'Àfrica, l'Amèrica Llatina i l'Àsia (excloent-hi la Xina) els manquen terra o en tenen molt poca –d'entre ells, les dones només són propietàries entre l'1 i el 2% de totes les terres cultivables del món, la qual cosa s'atribueix generalment a la discriminació que sofreixen respecte als drets de successió. Dones en Desenvolupament, Oficina per a Programes Globals i l'Agència Internacional per al Desenvolupament (EUA), Women's Property and Inheritance Rights: Improving Lives in Changing Estafis. Final Synthesis and Conference Proceedings Paper (2003) –esmentat en l'informe de l'anterior Relator Especial de l'ONU per al Dret a l'Habitatge Adequat, Miloon Kothari (7a Sessió del Consell dels Drets Humans), A/HRC/7/16 (13 de febrer de 2008), pàg. 19-20, paràgrafs 67 i 71. Disponible a: http://www2.ohchr.org/english/bodies/chr/special/sp_reportshrc_7th.htm (consulta gener 2011).

El que trobem al territori és conseqüència d'accions i omissions de diversos actors (les decisions preses per petits grups afecten la vida de les majories); però, alhora, és possibilitat i condició per a la reproducció i/o transformació de processos i relacions socials complexes, per a l'aprofundiment o la disminució de les desigualtats econòmiques, socials, polítiques i culturals que tenen a les nostres societats partides en dues.

Quines oportunitats estem oferint als joves si el 85% de les noves ocupacions a nivell global es creen en l'anomenat sector informal de l'economia⁶? Alhora, el fet que manqui un lloc on viure, un domicili reconegut i comprovable, afecta greument i, en molts casos, fins i tot impedeix el ple gaudi d'altres drets civils, polítics, econòmics, socials i culturals (dret al vot, a la participació, a la salut, l'educació, el treball, entre molts altres). Quina classe de ciutadans i de democràcia estan produint aquestes macro polítiques i les seves conseqüències territorials? La ciutat-negoci per a uns quants val més que la ciutat-dret per a tothom. L'apartheid, en les seves dimensions diverses, segueix visiblement vigent entre nosaltres.

No és una novetat per a ningú que, especialment en els últims 25 anys, els governs han abandonat pràcticament la seva responsabilitat enfront el planejament urbà-regional, i així han permès una especulació escandalosa i l'acumulació de guanys exponencials de part del sector immobiliari. De fet, i al contrari, els Estats nacionals han jugat un paper prominent com a responsables de l'última crisi financera i després –i encara– implementant rescats urgents de les grans institucions privades de crèdit, operant una transferència massiva de recursos públics (i/o de fons d'estalvi i plans de jubilació de treballadors) i posant a centenars de milers de famílies sota la brutal amenaça dels desallotjaments, sense cap alternativa –amb efectes particularment devastadors per a les dones i els nens⁷.

5 Tal com ho defineix l'ONU-Hàbitat, slum (tuguri, favela, barraques, poblacions misèria, entre altres noms diversos utilitzats a l'Amèrica Llatina) és l'àrea degradada de la ciutat, caracteritzada per condicions precàries i inadequades d'habitatge, serveis bàsics i seguretat de tinença. Els orígens del concepte (primera meitat del segle XIX) evidencien matisos molt negatius, vinculats a una forta estigmatització i discriminació dels seus habitants: lloc de les «classes més baixes... treballadors ocasionals, venedors de carrer, dropos...», «nius d'ignorància, vici, depravació i crim». Charles Booth, *Life and Labour of the People in London, 1889*, i la descripció del Cardenal Wiseman Ward, inclosos a Wilfrid Philip, *The Life and Estafis of Cardinal Wiseman*, Volum 1. BiblioBazaar, 2008, pàg. 568. Pres d'http://en.wikipedia.org/wiki/Slum#cite_note-13 (consulta gener 2011). Aquestes connotacions estan encara molt presents en el dualisme «formal/informat» usat en els llenguatges governamentals i acadèmics per descriure tant la gent com els llocs on viu, encara que siguin tan dispersos entre ells com Rocinha a Rio de Janeiro o Kibera a Nairobi

6 ONU-Hàbitat (2008), op. cit., p. XIV

Ahora, les polítiques vigents ignoren o fins i tot criminalitzen els esforços individuals i col·lectius de la població de menors ingressos per obtenir un lloc digne on viure. Segons afirmen diversos estudis, entre el 50 i el 75% dels espais habitables –no tan sols habitatges sinó fins i tot barris sencers– del sud del món són resultat de les iniciatives i esforços de la gent sense o amb molt poc suport dels governs i altres actors socials i, en molts casos, fins i tot contra les diverses barreres oficials⁷. En lloc de reconèixer i enfortir aquests processos populars –la seva obligació, segons el marc que estableixen els instruments internacionals de respecte, protecció i realització dels drets humans– la major part dels Estats han establert condicions per garantir el lucre d'uns quants desenvolupadors immobiliaris privats. Si prenem el cas de Mèxic, tristament exemplar en aquesta matèria (que la seva política d'habitatge ha estat molt influenciada pel model xinès i s'ha convertit ara, al seu torn, en model per a altres països del món), és evident l'inici d'una sèrie de canvis rellevants (incloent-hi la modificació en l'article 27 de la Constitució el 1992) per permetre àmplies apropiacions de terres fins llavors de propietat col·lectiva (ejidales). Després de més de deu anys des que va ser oficialment presentada, dins i fora del país, com una política reeixida d'habitatge, veiem sorgir enormes sementicis de diversos milers de cases (des de 3.000 fins a més de 20.000) gairebé de la nit al dia, en zones que eren de cultiu o boscos, i en molts casos sobre pobles d'origen prehistòric. En aquests nous guetos, normalment localitzats en una mitjana de 4 hores diàries de trasllat en relació al centre de la ciutat, «no existeix zonificació o planejament per a usos educacionals, comercials o cívics, molt poca disposició d'espai públic, cap relació amb la infraestructura de transport

7 Per a una anàlisi exhaustiva de l'última crisi hipotecària i financera, les seves relacions amb les polítiques econòmiques i d'habitatge prevalents i el seu impacte en el dret a l'habitatge adequat, així com les recomanacions preliminars, vegeu l'Informe de la Relatora Especial de l'ONU per al Dret a l'Habitatge Adequat, Raquel Rolnik (10a Sessió del Consell dels Drets Humans) A/HRC/10/7 (4 de febrer de 2009), paràgraf 71. Disponible a <http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/10session/reports.htm> (consulta gener 2011). Per la seva banda, i pel que fa a la situació als Estats Units, un testimoniatge del Centre Legal Nacional sobre Persones sense Llar i Pobresa (National Law Center on Homelessness & Poverty) presentat davant el Comitè sobre Serveis Financers del Congrés (Subcomitè sobre Oportunitats de Comunitàries i d'Habitatge), al març de 2009, assenyalava que aproximadament 840.000 persones viuen als carrers o en albergs temporals cada dia i que, en el curs d'un any, aquesta xifra ronda els 2,5 a 3,5 milions, dels quals 1,5 són nens (la qual cosa significa que 1 de cada 50 nens viu al carrer). Segons les seves estimacions, en aquest moment, les condicions econòmiques posarien a un altre 1,5 milions de persones al carrer durant els següents dos anys. Pres d'http://www.nlchp.org/content/pubs/HR_TestimonyforLA2.pdf (consulta gener 2011).

8 Membres de l'HIC han dedicat més de tres dècades a sistematitzar, analitzar i recolzar aquests processos en diversos països i ciutats del món, i així promouen una altra mirada a la producció i la gestió social de l'habitatge que ja ha influenciat programes, polítiques, lleis i Constitucions, així com documents internacionals rellevants. Entre d'altres materials, es pot consultar: Enrique Ortíz F. i María Lorena Zárate (compiladors), *Vivimos i coleando. 40 años trabajando por el hábitat popular en América Latina*. Universitat Autònoma Metropolitana i HIC-AL, Mèxic, 2002; Enrique Ortíz Flores i María Lorena Zárate (compilació i edició), *De la marginación a la ciudadanía: 38 casos de producción y gestión social del hábitat*. Fundació Fòrum Universal de les Cultures, HIC i HIC-AL, Barcelona, 2005; i Rino Torres, *La producción social de vivienda en México. Su importancia nacional y su impacto en la economía de los hogares pobres*. HIC-AL, Mèxic, 2006.

metropolità i, encara més important, cap possibilitat de creixement o transformació⁹». Un estudi de no fa gaire sobre 100 desenvolupaments habitacionistes realitzats entre el 1996 i el 2006 constata que, encara que existeix un alt nivell de cobertura de serveis bàsics, persisteixen deficiències en la qualitat i la freqüència amb la qual es distribueix l'aigua, manca drenatge pluvial i tractament d'aigües residuals, i existeixen problemes en el transport públic, en la recollida d'escombraries, en la seguretat a l'interior dels conjunts i en el manteniment de l'enllumenat¹⁰. En poques paraules, l'urbanisme salvatge, l'anticipat, la perfecta negació de la urbanitat.

Les ciutats que volem: la lluita per la reforma urbana a l'Amèrica Llatina i el món

Ja fa molt temps que parlem de la urgent necessitat d'una reforma urbana, solidària de la reforma agrària. Els principals components de nous paradigmes i pràctiques socials alternatives de producció i gaudi dels assentaments humans (una ciutat democràtica, fins i tot sustentable, productiva, educadora, habitable i segura) han estat part dels debats, propostes i experiències concretes de moviments socials, xarxes nacionals i internacionals de l'anomenada societat civil, sindicats, professionals i tècnics, institucions acadèmiques i activistes de drets humans en diversos països de l'Amèrica Llatina en els últims 50 anys. La reforma urbana i el dret a la ciutat estan avui presents –explícita o implícitament– tant en els marcs teòrics com legals i també, com a plataforma per a l'acció a diverses regions del món¹¹.

9 José Castillo, *After the Explosion*, inclòs en el *The Endless City*, Phaidon Press Ltd., Londres, 2007, pàg. 183-184. Institucions governamentals i bancàries reconeixen públicament que al voltant del 40% del nou estoc té problemes tècnics greus i milers de noves cases estan encara buides, després de més de 3 anys d'haver estat construïdes. Aquesta política ha estat possible gràcies a la profunda transformació del sistema financer, acompanyada de la promoció de la propietat privada individual com a única alternativa –totes dues recomanacions emfàtiques del Banc Mundial des de començaments de la dècada dels 90 (*The World Bank, Housing: Enabling Markets to Work*. Washington, D. de C., 1993). Al començament de desembre de 2005, nou desenvolupadors privats concentraven el 25% de la producció total de l'habitatge al país. Sis cotitzaven a la Borsa de Valors i, d'acord amb les dades de la Revista Obres (Nº 413, maig de 2007, p. 40), l'índex HABITA (IH) que les integra va tenir un rendiment del 1118% de 2000 al març de 2007, molt per sobre del sector de la construcció (447%), l'índex de cotitzacions (370%) i l'índex de l'any rendiment total (414%). Sis dels seus principals accionistes apareixen també dins el rànquing dels 100 empresaris més importants de Mèxic que va publicar la revista *Expansión* (maig de 2006, p. 69). Dades preses de: Enrique Ortíz F., *Housing Policies in Mexico: Impacts and Perspectives (1992-2007)*, a la revista *TRIALOG* Nº94, 3/2007. Segons les dades del Cens Nacional de Població 2010, al país hi ha gairebé 5 milions d'habitatges deshabitats, és a dir, un 14% del total. Publicat en el diari *La Jornada*, 29 de març de 2011, pàgina 9. Versió electrònica disponible a <http://www.jornada.unam.mx/2011/03/29/index.php?section=politica&article=009n1pol> (consulta març 2011).

10 Secretaria de Desenvolupament Social (SEDESOL), *Integración urbana y social en la expansión reciente de las ciudades de México, 1996-2006*, realitzat per la Universitat Autònoma Metropolitana, Unitat Xochimilco, juliol 2009

11 Per a una compilació de no fa gaire sobre lluites, conquestes i desafiaments a nivell global i local, vegeu Ana Sugranyes i Charlotte Mathiuet (editores), *Ciudades para tod@s. Por el derecho a la ciudad, propuestas y experiencias*. HIC, Santiago de Chile, 2010. Versió electrònica disponible a www.hic-net.org.

En la Cimera de la Terra (Rio de Janeiro, 1992), Hàbitat II (Istanbul, 1997) i la Primera Assemblea Mundial de Pobladors Repensant la Ciutat des de la Gent (Ciutat de Mèxic, 2000) van ser moments rellevants en l'articulació de forces i la formulació de propostes concretes. Sens dubte, aquest procés cobra nova força i amplia les seves dimensions i continguts quan s'inscriu des del 2001 en el marc del Fòrum Social Mundial i el Fòrum Social de les Amèriques. Milers de persones i desenes d'organitzacions i xarxes han participat des de llavors en els debats, l'elaboració, la signatura i la difusió de la *Carta Mundial pel Dret a la Ciutat* (definit com a usdefruit equitatiu de les ciutats dins els principis de sostenibilitat, democràcia, equitat i justícia social), concebent-la, sobretot, com una potencial eina política d'articulació de lluites a tot el món. Pel seu origen i significat social, aquest instrument està sobretot dirigit a enfortir els processos i reivindicacions col·lectives contra la injustícia i la discriminació social i territorial. Si bé no podria considerar-se com «un moviment social» a nivell global (pretén ser-ho¹²), és cert que els diversos actors involucrats en aquest procés han aconseguit, d'una banda, donar una dimensió urbana als debats i propostes sobre el territori i, alhora, ampliar i «territorialitzar» les reflexions d'avenços i desafiaments en termes de la lluita per la defensa i realització dels drets humans, en diàleg amb altres iniciatives (moviments feministes, afrodescendents, indígenes i camperols, entre d'altres). Fora del FSM, avui dia no és difícil veure el lema del dret a la ciutat en marxes, esdeveniments, investigacions i publicacions de tot tipus.

Paral·lelament a aquest procés social, s'han anat generant instruments jurídics de part d'alguns governs a nivell local, nacional i regional que busquen normar els drets humans en el context urbà o bé que avancin en el reconeixement explícit del dret a la ciutat. Entre els més avançats pels seus plantejaments i propostes, destaquen la *Carta Europea de Salvaguarda dels Drets Humans a la Ciutat* (2000), l'*Estatut de la Ciutat a Brasil* (2001), la *Carta de Drets i Responsabilitats de Montreal* (2006), la *Constitució de l'Equador* (2008) i la *Carta-Agenda Mundial pels Drets Humans a la Ciutat* (2010)¹³.

12 De manera recurrent, els actiustes es pregunten sobre les condicions necessàries perquè diversos moviments –que treballen en temes d'accés, inclusió, ciutadania i drets– puguin formar un moviment pel dret a la ciutat. Alguns qüestionen l'ús de la paraula «moviment» i suggereixen que la manca de lideratge, o coordinació central, i d'una agenda compartida posa contra l'espasa i la paret la idea d'un moviment coherent; però, alhora, obre espais d'anàlisis i actiuisme. En aquest sentit, és possible que el concepte de «xarxa» descrigui millor aquesta dispersió d'actors. Giuseppe Caruso, *¿Una nueva alianza para la ciudad? Oportunidades y desafíos de la globalización del movimiento por el derecho a la ciudad*, a A. Sugranyes i C. Mathiuet, *ídem*, pp. 105-118

13 CS'inclouen comentaris i referències sobre alguns d'ells a: Enrique Ortíz F., Nadia Nehls i M. Lorena Zárate, *El Derecho a La Ciudad en el mundo: compilación de documentos relevantes para el debate*. HIC-AL, Mèxic, 2008. Versió electrònica disponible a www.hic-al.org.

Per la seva banda, els Caps d'Estat d'Iberoamèrica van decidir fa tres anys instruir els Ministres d'Habitatge i Urbanisme perquè «promoguin la consagració del Dret a la Ciutat mitjançant la generació de polítiques públiques que assegurin l'accés al sòl, a habitatges adequats, infraestructura i equipament social i els mecanismes i les fonts de finançament suficients i sustentables» (Declaració de Santiago, punt 29 del Pla d'Acció, novembre de 2007). Entusiasmades i alhora preocupades per aquesta inclusió tan explícita, més de 100 organitzacions i xarxes de 14 països vam elaborar i difondre durant el 2008 una Declaració col·lectiva que pretenia, d'una banda, reforçar els principis i rutes estratègiques que constitueixen el dret a la ciutat (no només l'habitatge i la infraestructura adequada) i, d'altra banda, assenyalar un conjunt de mesures perquè s'impulsin des de l'àmbit nacional i que s'implementin, en coordinació amb estats, províncies i localitats, per diverses instàncies de govern. El punt bàsic de les propostes que vam fer arribar a les autoritats es pot sintetitzar entorn de quatre punts fonamentals: l'enfortiment dels processos de producció i gestió social de l'hàbitat; la democratització de la gestió del territori i l'accés a sòl i immobles; la regularització de la tinença i l'accés als serveis públics; i l'harmonització de la legislació nacional i local als estàndards i compromisos internacionals en matèria de drets humans.

A nivell internacional, el dret a la ciutat també va ser reprès com a lema oficial del V *Fòrum Urbà Mundial*, realitzat a Rio de Janeiro a finals de març de 2010. Allà vam estar participant en tot un seguit d'activitats massives i multiactorals de difusió, reflexió, debat i capacitat. D'altra banda, i simultàniament, en un esforç conjunt sense precedents i gràcies al rol articulador local del Fòrum Nacional de Reforma Urbana, vam decidir convocar el primer Fòrum Social Urbà. De tots dos esdeveniments, van sorgir declaracions (Cartes de Rio) que inclouen gran part dels nostres postulats i propostes. Certament, podem considerar que aquests són assoliments importants; alhora, sabem que és el moment de mantenir-nos actius i desperts. A partir d'ara, sens dubte, abundaran seminaris, publicacions i projectes entorn el dret a la ciutat. Ens toca cuidar i avançar cap a la implementació efectiva dels continguts que hem anat definint en aquest procés col·lectiu.

Nous avenços, nous desafiaments: la Carta de la Ciutat de Mèxic pel Dret a la Ciutat

Amb més de 20 milions d'habitants, la zona metropolitana de la Vall de Mèxic (integrada per 16 delegacions del Districte Federal, 40 municipis de l'Estat de Mèxic i 1 municipi de l'Estat d'Hidalgo) és una de les regions més poblades del planeta i un nucli econòmic, polític, religiós, històric i cultural fonamental per al país. Els carrers i les places d'allò que va ser fa més de cinc segles la gran Tenotxitlán han estat testimonis d'importantes manifestacions del poble mexicà. Celebracions, esdeveniments, protestes i mobilitzacions populars donen compte d'un enorme caràcter col·lectiu que ha tret a la llum demandes i propostes per al reconeixement, respecte i plena realització dels drets humans dels seus habitants. És indubtable que en els últims vint anys les polítiques públiques a la ciutat reprenen, en major o menor mesura i més o menys explícitament, les aportacions ciutadanes i les lluites socials, a les quals es deu en gran part, segons coincideixen analistes i líders de barri, l'enfortiment dels processos de participació i el propi govern democràtic. Avui dia, es discuteixen possibilitats de reforma política i canvi d'estatus legal que permetin seguir avançant en aquest camí, així com augmentar les capacitats de coordinació metropolitana.

En aquest ampli procés s'inscriu la formulació de la *Carta de la Ciutat de Mèxic pel Dret a la Ciutat*, signada oficialment el passat 13 de juliol de 2010 per les màximes autoritats locals dels poders executiu, legislatiu i judicial, així com per representants de la societat civil¹⁴. Sorgida des del moviment social, de primer va ser presentada pel Cap de Govern local durant el 2007; un any més tard, es va conformar un Grup Promotor¹⁵, responsable de la seva elaboració a través d'un ampli procés de difusió, reflexió i propostes recollides de diversos actors i sectors de la societat de la capital. Fins llavors, més de 5.000 persones han participat en, com a mínim, una de les activitats (fòrums, seminaris, fires, concursos) que formen part d'un esforç per donar a conèixer àmpliament la iniciativa i, sobretot, convocar la ciutadania per debatre-la i enfortir-la amb l'adhesió d'organitzacions de barri, col·lectius juvenils, sindicats, professionals i públic en general.

¹⁴ Per a més detalls consulteu els materials disponibles a <http://derechoalciudaddf.blogspot.com/>.

¹⁵ Integrat per representants d'organitzacions del Mouiment Urbà Popular de la Conuenció Nacional Democràtica (MUP-CND), la Direcció General de Concertació Política i Atenció Social i Ciutadana del Govern del Districte Federal, la Coalició Internacional per a l'Hàbitat-Amèrica Llatina (HIC-AL), la Comissió de Drets Humans del Districte Federal (CDHDF), l'Espai de Coordinació d'Organitzacions Civils sobre Drets Econòmics, Socials i Culturals (Espai DESC) i la Procuradoria Social del Districte Federal (PROSOC).

Certament inspirada en el debat internacional i els documents locals que ja s'han desenvolupat i implementat, aquesta Carta té característiques que la fan única a nivell mundial, tant en el procés de la seva elaboració i promoció com en els seus continguts i propostes. Una d'elles és que, de la mateixa manera que l'esmentat Estatut de Brasil, no tan sols es limita a reclamar la realització dels drets humans a la ciutat sinó que, reprenent les propostes d'H. Lefebvre, detalla els continguts i exigeix el dret a la ciutat, entès com a reivindicació política de la necessitat d'una societat diferent, profundament humana, que té l'espai urbà com a escenari rellevant per al canvi social. Condensada en unes poques lletres, aquesta diferència és crucial i, com han assenyalat uns quants¹⁶, té conseqüències polítiques directes, tant en termes organitzacionals (una demanda que inclou tots els drets i pot funcionar com articulador dels seus respectius defensors) i analítics (visió unitària que possibilita un enteniment del sistema íntegrament –permet comprendre les seves lògiques, debilitats i fortaleces–, i evidencia que els interessos dels diversos sectors només s'oposen en la superfície i que comparteixen l'interès comú per una ciutat diferent), així com de construcció d'esperances més ambicioses (no es tracta simplement de solucionar un problema particular sinó de construir un món millor, aquest *altre món possible* on càpiguen tots els mons).

Al seu torn, aquesta Carta reprèn però revisa i amplia els principis establerts a la *Carta Mundial pel Dret a la Ciutat*, i hi afegeix preocupacions i propostes de diversos actors entorn la producció i gestió social de l'hàbitat, la responsabilitat del maneig responsable dels béns comuns i el dret al gaudi equitatiu de l'espai públic, en totes les seves dimensions i atribucions. En termes generals, proposa una sèrie de mesures de política pública i compromisos a assumir per part dels diversos actors de la societat (el Govern local, les Delegacions, l'Assemblea Legislativa, el Tribunal Superior de Justícia del Districte Federal, els organismes públics autònoms, les entitats educatives, els organismes de la societat civil, les organitzacions socials, el sector privat i les persones en general). És a dir, detalla no només allò que volem sinó com avançar per concretar-ho, així com les responsabilitats que els diferents sectors han d'assumir.

16 Vegeu Peter Marcuse, ¿Los derechos en las ciudades y el derecho a la ciudad?, a A. Sugranyes i C. Mathiuet, op.cit., pp. 91-103.

D'altra banda, fins a cert punt, aquest document condensa i empeny cap endavant moltes de les conquestes assolides pel moviment urbà popular, gràcies a les lluites de més de 30 anys, entre les quals destaquen el Programa per a la Millora de l'Habitatge (PMV) i el Programa Comunitari per a la Millora del Barri (PCMB). Paral·lelament a l'enfortiment de les seves experiències autogestionables i autònomes, aquestes organitzacions han incidit en la política pública local i han aconseguit que entre el 2001 i el 2009 el PMV recolzés econòmicament la millora d'aproximadament 165.000 habitatges en barris populars que sofreixen condicions molt precàries; per la seva banda, entre el 2007 i el 2010, el PCMB ha complementat aquestes accions canalitzant una mica més de 31 milions de dòlars per 530 projectes de millora del barri (infraestructura, places i parcs, centres comunitaris, equipament cultural i esportiu i projectes d'art públic), escollits entre els que presenten els propis habitants organitzats, amb assessoria tècnica de professionals i acadèmics.

En aquest marc ampli, i segons s'explicita en el seu *preàmbul*, la formulació d'aquesta Carta té com a objectius específics contribuir a la construcció d'una ciutat incloent, habitable, justa, democràtica, sustentable i gaudidora; a impulsar processos d'organització social, recuperació del teixit social i promoció d'una ciutadania activa i responsable; i a aconseguir una economia urbana equitativa, incloent i solidària que garanteixi la inserció productiva i l'enfortiment econòmic dels sectors populars. En altres paraules, es creu que el dret a la ciutat pot coadjuvar a ser factor d'enfortiment social, econòmic, democràtic i polític de la població, així com d'ordenament i maneig territorial sustentables.

El contingut no és només un catàleg de drets més o menys aïllats, sinó que evidencia un enorme esforç per donar compte de la complexitat, d'una mirada integral cap a i des del territori, aprofundint les interrelacions entre la ciutat que somiem i els 6 fonaments estratègics del dret a la ciutat:

1. L'exercici ple de la ciutadania. Una ciutat en què totes les persones (nens, joves, adults, dones i homes) gaudeixen i realitzen tots els drets humans i llibertats fonamentals, mitjançant la construcció de condicions de benestar col·lectiu amb dignitat, equitat i justícia social. L'exercici recent –i d'avantguarda a nivell mundial– d'elaboració participativa d'un Diagnòstic i un Programa de Drets Humans per al Districte Federal és un pas important en aquest camí. No obstant això, en termes més generals, se-

gons s'ha obligat l'Estat Mexicà en subscriure els pactes corresponents, serà necessari adequar la legislació nacional, estatal i local als estàndards internacionals de drets humans perquè aquest sigui el marc general de tota política pública¹⁷.

2. La funció social de la ciutat, de la terra i de la propietat. Una ciutat on els seus habitants participen perquè la distribució del territori i les regles per al seu ús garanteixin l'úsdefruit equitatiu dels béns, serveis i oportunitats que la ciutat ofereix. Una ciutat en la qual es prioritzi l'interès públic definit col·lectivament, i que garanteixi un ús socialment just i ambientalment equilibrat del territori. Per tant, s'han de generar instruments específics per frenar l'especulació, la segregació urbana i l'exclusió. En diversos països ja s'ha avançat en legislació i programes sobre impostos progressius al suelo en engorda¹⁸ (sòl d'enceball), expropiació amb finalitats públiques, prescripció i regularització dels barris autoproduïts, promoguts entre uns altres per la Llei de Reforma Urbana al Brasil, la Llei de Desenvolupament Territorial a Colòmbia o els acords per a l'apropiació pública i reutilització amb sentit social de les plusvàlues urbanes¹⁹. Això també inclou esquemes de crèdit i subsidi per a l'adquisició del sòl per als sectors empobrits, i així controlar el preu del sòl i marcar les zones especials d'interès social. En l'últim any, organitzacions socials, ONG i l'acadèmia han estat analitzant a fons les propostes que cal integrar en allò que seria la nova Llei d'Habitatge del Districte Federal, incloenthi elements nous per una –ara com ara, absent– política del sòl que vagi en aquest sentit (destacant, entre altres elements, la possibilitat de crear bancs de terres i immobles vacants per a projectes d'habitatge amb participació social).

3. La gestió democràtica de la ciutat. Una ciutat on els seus habitants participen de tots els espais de decisió –fins al nivell més alt– per a la formulació i implementació de les polítiques públiques, així com en el planejament, pressupost públic i el control dels processos urbans. Es refereix a enfortir els espais institucionalitzats de presa de decisions i no només els espais consultius ciutadans, des dels quals sigui possible el seguiment, control i avaluació de les polítiques públiques²⁰. Diversos instruments ja estan reconeguts, però uns altres hauran de plantejar-se i aprofundir-se: taules de concertació, referèndums, plebiscits, contraloría ciutadana, comissions territorials, entre d'altres. És a dir, tot un seguit d'opcions que caldrà tenir en compte perquè realment es pugui fer efectiva una gestió participativa del territori, entesa com un apro-

17 Val la pena recordar que, segons el marc internacional de drets humans, les obligacions de l'Estat en aquesta matèria s'agrupen entorn a: I) Respectar: abstenir-se de prendre mesures que impedeixin el gaudi dels drets humans; II) Protegir: impedir que tercers actors (particulars, empreses) afectin o violin drets humans de les poblacions i de la gent; III) Garantir i realitzar: dedicar el màxim de recursos disponibles per a concretar els drets humans d'acord amb el principi de no regressió.

18 El suelo en engorda es refereix a terrenys (construïts o no) subutilitzats o no utilitzats, en processos que es pressuposen especulatiu (en espera que augmenti el seu valor/preu).

19 Alguns d'aquests materials poden consultar-se a <http://www.hic-al.org/psh.cfm?base=3&pag=instrumentosavances>

fundiment de la pràctica de la democràcia. En aquest sentit, val la pena destacar el debat que es va fer en el Districte Federal durant el 2010 pel que fa als riscos que les modificacions plantejades a la Llei de Desenvolupament Urbà i la Llei de Participació Ciutadana siguin contràries a aquest principi i plantegin incongruències o, pitjor encara, reculades significatives.

4. La producció democràtica de la ciutat i a la ciutat. Una ciutat on es rescata i s'enforteix la capacitat productiva dels seus habitants, especialment dels sectors populars, fomentant i recolzant la producció social de l'hàbitat i el desenvolupament de les activitats econòmiques solidàries. El dret a produir la ciutat però també un hàbitat que sigui productiu, un hàbitat que ens generi ingressos, un hàbitat que enforteixi l'economia popular i no només els guanys gairebé monopolistes d'uns quants. No s'aconsegueix amb iniciatives o programes per separat; cal definir i posar en pràctica una sèrie d'instruments jurídics, financers, administratius, programàtics, fiscals i de foment (formatius, sociorganitzatius, tecnològics). Des de fa dos anys, es recolza a organitzacions socials del MUP-CND en l'elaboració i negociació d'un Projecte Comunitari de Producció i Gestió Social de l'Hàbitat que pretén demostrar que és possible concretar el dret a la ciutat des d'aquesta mirada integral i complexa.

5. El maneig sustentable i responsable dels béns comuns naturals, patrimonials i energètics de la ciutat i el seu entorn. Una ciutat on els seus habitants i les seves autoritats garanteixen una relació responsable amb el medi ambient de manera que possibiliti una vida digna per a individus, comunitats o pobles, en igualtat de condicions i sense afectar àrees naturals, de reserva ecològica, altres ciutats ni a les futures generacions. Regulacions més estrictes, ús de tecnologies apropiades, protecció dels aqüífers, captació d'aigua de la pluja, prioritització del transport públic multimodal, etc.; és a dir, tot un seguit de mesures bàsiques que haurien d'evitar o mitigar l'impacte ambiental de les nostres activitats. També, però, considerar molt seriosament l'impacte social: quan el sector públic i/o privat justifiquen l'empresa de noves obres rarament analitzen les transformacions i pèrdues que van significar per a les maneres i els mitjans de vida de la població afectada (en general empobrida i en situació de vulnerabilitat). Els debats actuals sobre la construcció de la nova Línia 12 del metro sobre terres de cultiu o la supervia Poniente sobre cingles naturals (boscós i zones de recàrrega d'aqüífers) mostren els conflictes greus que suposa la imposició de projectes d'infraestructura sense el debat necessari, consulta i acord amb les comunitats involucrades i la societat en general.

20 El Consell i La Conferència Nacional de les Ciutats al Brasil, amb un ampli i molt disciplinat procés participatiu des d'allò que és local fins a allò que és nacional, sense ser perfectes són un bon exemple de màximes atribucions i representació equitativa de tots els sectors de la societat.

6. El gaudi democràtic i equitatiu de la ciutat. Una ciutat que enforteix la convivència social, el rescat, l'ampliació i la millora de l'espai públic i la seva utilització per a la trobada, l'oci, la creativitat i la manifestació crítica de les idees i posicions polítiques. No fa gaires anys, gran part d'aquests espais, imprescindibles per a la vida comunitària, s'han descurat, han caigut en l'abandó o el desús o, pitjor encara, s'han anat privatitzant: places, parcs, fòrums, salons d'usos múltiples, centres culturals, etc. Es requereixen tant les infraestructures com els programes de suport a iniciatives culturals, lúdiques i creatives, que fomenten especialment les autònomes i autogestives i amb fort protagonisme dels joves. En poques paraules, la ciutat com a espai obert i expressió de la diversitat.

En conclusió, es pot afirmar que la Carta concep el dret a la ciutat en un sentit ampli: no es limita a reivindicar els drets humans individuals amb la finalitat de millorar les condicions de vida dels seus habitants, sinó que integra drets i responsabilitats que els impliquen en la gestió, producció i desenvolupament responsable de la ciutat. Dins d'aquesta perspectiva, no es tracta solament de la construcció de condicions perquè tothom accedeixi als béns, serveis i oportunitats existents a la ciutat, sense discriminació, sinó d'un plantejament més radical de perfilar la ciutat que desitgem i volem construir per a les futures generacions. Un desafiament particularment complex en una metròpolis de la grandària de la Ciutat de Mèxic però que no s'hi veu limitada; segons se'ls concep, els fonaments estratègics i les propostes que s'estan formulant haurien de ser vàlides per a assentaments humans de qualsevol grandària, tant en entorns més rurals com en uns altres eminentment urbans.

És possible l'art del bon viure a les ciutats?

Ara bé, en aquest punt cal dir-ho fort i amb totes les lletres: no hi haurà el dret a viure dignament a les ciutats sense el dret a viure dignament en el camp. Tenint en compte que aquestes categories no són estàtiques –i avui més que mai es veuen qüestionades per les juxtaposicions, convivències i barreges vàries que es donen entre elles–, el dret a la ciutat ens obliga a mirar el territori i els llocs on vivim d'una

manera més integral i complexa. Encara que diverses anàlisis i polítiques pendulars s'obstinin a presentar-les com a realitats més o menys autònomes i desvinculades, la veritat és que camp i ciutat no poden entendre's –i, per tant, tampoc no transformar-se– un sense l'altre i viceversa. Els fenòmens ambientals (ecosistemes, conques, climes, etc.), socials (migracions), econòmics (circuitos de producció, distribució, consum i deixalles), polítiques (marcs legals, polítiques i programes) i culturals (idiomes, tradicions, imaginaris) entreteixeixen relacions i processos que els vinculen estretament. Les nostres lluites no poden ser còmplices d'una visió dualista que els manté separats i enfrontats, en una relació que és més de competència i explotació que no pas de complementarietat i equilibri. Al seu torn, no sembla que ciutats superpoblades i camps buits sigui el que el planeta estigui preparat per suportar, ni la millor alternativa per a la construcció d'una vida digna en societats més justes. Moltes dècades de manca de suports a la producció familiar rural en petita escala i propaganda més o menys agressiva que enalteix el consumisme urbà segueix expulsant milions de joves dels seus llocs d'origen i deixant-los sense opcions viables. D'altra banda, l'alternativa de «tornar al camp» s'ha tornat una espècie de privilegi, reservat als sectors de majors recursos.

Sens dubte, molts dels continguts d'aquest nou dret es troben en cosmovisions i pràctiques anteriors al capitalisme i moltes d'elles són, en essència, no només diferents sinó fins i tot contràries a ell. Hem de reprendre i aprofundir en aquesta perspectiva si volem que la reforma urbana avanci com a proposta de canvi de paradigma enfront el que molts no dubten a cridar una «crisi civilitzadora». Tal com ho estem plantejant, creiem que els valors i les propostes que conté el dret a la ciutat presenten diversos punts en comú amb les cosmovisions mil·lenàries de l'art del *bon viure* (Sumak Kawsay qítxua) i l'*art de viure bé* (Suma Qamaña aymara²¹), que han cobrat particular rellevància política i programàtica en l'última dècada.

Entre altres elements, val la pena esmentar que totes dues propostes:

- ▣ Posen els éssers humans i les relacions entre ells i amb la naturalesa (entesos com a part d'ella, i ella com alguna cosa sagrat) en el centre de les nostres reflexions i accions;
- ▣ Consideren la terra, l'habitatge, l'hàbitat i la ciutat com a drets, no com a mercaderies;

21 Inclous com a principis rectors en les noves Constitucions de Bolívia i l'Equador. Per alguns articles sobre aquest tema vegeu la revista ALAI, *América Latina en movimiento*, N° 452, febrer 2010, i N° 462, febrer 2011, Any XXXIV i Any XXXV, II època.

- ▣ Aprofundeixen la concepció i l'exercici de la democràcia (no només representativa sinó també i, sobretot, participativa i comunitària);
- ▣ Impulsen els drets col·lectius i no només els individuals;
- ▣ Conceben i alimenten una economia per a la vida i per a la comunitat;
- ▣ Exerciten la complementarietat i no la competència (competitivitat);
- ▣ Respecten, fomenten i garanteixen la multiculturalitat i la diversitat.

En termes més amplis, podria afirmar-se que en tots dos casos es lliura també una lluita epistemològica, atès que es tracta de processos col·lectius de construcció de sentit (conceptes i discursos, alhora que pràctiques) –i que, per tant, corren els mateixos riscos, com tantes altres propostes d'abans, que se'ls buidi el contingut. Alhora, el bon viure i el dret a la ciutat destaquen el funcionament fonamental de l'Estat (en els seus diferents nivells) en la redistribució i en la construcció de comunitats més justes i equitatives (garanties normatives, capacitat institucional, recursos públics), alhora que emfatitzen la rellevància i el dret a enfortir processos autogestionaris i de construcció de poder popular.

És clar que, avui més que mai, cal un canvi cultural radical en les nostres maneres de produir, distribuir i consumir, però també en els nostres referents simbòlics i els valors que regeixen la nostra vida en societat, si de debò volem fer possible el viure bo per a tothom (que necessàriament inclourà l'art de saber pensar, sentir, produir, menjar, educar, governar, conviure...). Un dels desafiaments més grans que tenim per endavant consisteix a trobar les paraules i els llocs que ens permetin seguir apropant més aquestes visions, i que així s'aprofundeixin aquests debats i s'articulin experiències diverses que, en el camp i la ciutat, resisteixen i alhora construeixen aquests altres mons possibles, tan necessaris i urgents.

Bibliografia, referències web i documentació

BRINKHOFF, THOMAS; *"The Principal Agglomerations of the World"*, 2004, disponible en www.citypopulation.de/World.html

CARUSO, GIUSEPPE; *¿Una nueva alianza para la ciudad? Oportunidades y desafíos de la globalización del movimiento por el derecho a la ciudad*, en A. Sugranyes y C. Mathivet, *Ciudades para tod@s. Por el derecho a la ciudad, propuestas y experiencias*. HIC, Santiago de Chile, 2010, pp. 105-118. Versión electrónica disponible en www.hic-net.org

CASTILLO, JOSÉ; *"After the Explosion"*, incluido en *The Endless City*, Phaidon Press Ltd., Londres, 2007, pp. 183-184

DAVIS, MIKE; *Planet of Slums*, Ed. Verso, 2006.

Informe del anterior Relator Especial de la ONU para el Derecho a la Vivienda Adecuada, Miloon Kothari (7ª Sesión del Consejo de Derechos Humanos), A/HRC/7/16 (13 de febrero de 2008), pp. 19-20, párrafos 67 and 71. Disponible en: http://www2.ohchr.org/english/bodies/chr/special/sp_reportshrc_7th.htm

Informe de la Relatora Especial de la ONU para el Derecho a la Vivienda Adecuada, Raquel Rolnik (10ª Sesión del Consejo de Derechos Humanos) A/HRC/10/7 (4 de febrero de 2009), párrafo 71. Disponible en <http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/10session/reports.htm>

MARCUSE, PETER; *¿Los derechos en las ciudades y el derecho a la ciudad?*, en A. Sugranyes y C. Mathivet, *Ciudades para tod@s. Por el derecho a la ciudad, propuestas y experiencias*. HIC, Santiago de Chile, 2010, pp. 91-103. Versión electrónica disponible en www.hic-net.org

ONU- Habitat State of the World's Cities 2010-2011, Bridging the Urban Divide, Earthscan, Londres, 2008, p. 15. Versión electrónica disponible en: <http://www.unhabitat.org/pmss/listItemDetails.aspx?publicationID=2917>

ORTIZ F., ENRIQUE; *Housing Policies in Mexico: Impacts and Perspectives (1992-2007)*, en *Revista TRIALOG N°94, 3/2007*

ORTIZ F., ENRIQUE y ZÁRATE, MARÍA LORENA (compiladores), *Vivitos y coleando. 40 años trabajando por el hábitat popular en América Latina. Universidad Autónoma Metropolitana y HIC-AL, México, 2002,*

ORTIZ F., ENRIQUE y ZÁRATE, MARÍA LORENA (compilación y edición), *De la marginación a la ciudadanía: 38 casos de producción y gestión social del hábitat. Fundación Forum Universal de las Culturas, HIC y HIC-AL, Barcelona, 2005,*

ORTIZ F., ENRIQUE; NEHLS, NADIA; y ZÁRATE, M. LORENA; *El Derecho a la Ciudad en el mundo: compilación de documentos relevantes para el debate. HIC-AL, México, 2008. Versión electrónica disponible en www.hic-al.org*

Secretaría de Desarrollo Social (SEDESOL), *Integración urbana y social en la expansión reciente de las ciudades de México, 1996-2006, realizado por la Universidad Autónoma Metropolitana, Unidad Xochimilco, julio 2009.*

SUGRANYES, ANA; Y MATHIVET, CHARLOTTE (editoras), *Ciudades para tod@s. Por el derecho a la ciudad, propuestas y experiencias. HIC, Santiago de Chile, 2010. Versión electrónica disponible en www.hic-net.org*

TORRES, RINO; *La producción social de vivienda en México. Su importancia nacional y su impacto en la economía de los hogares pobres. HIC-AL, México, 2006.*

Carta de la Ciutat de Mèxic pel Dret a la Ciutat (en castellà):

<http://derechoalaciudadf.blogspot.com/>

Habitat International Coalition: www.hic-net.org

Habitat International Coalition – Amèrica Llatina: www.hic-al.org

National Law Center on Homelessness & Poverty (USA):

http://www.nlchp.org/content/pubs/HR_TestimonyforLA2.pdf

Dimensions del dret a la ciutat

El dret a la ciutat segura

Gemma Galdón Clavell

La seguretat més enllà de la regeneració urbana

Identitats incíviques

Ciutats vigilades

Cap a la ciutat oberta

El dret a la ciutat segura

Bibliografia, referències web i documentació

El dret a la ciutat segura*

Gemma Galdón Clavell

Investigadora de l'Institut de Govern i Polítiques Públiques (IGOP-UAB)

«¡Esa gente me está siendo insoportable con sus ojos tan abiertos como puertas cocheras!

¿Por qué no pedís al dueño del café que los haga alejarse?»

Charles Baudelaire, Los ojos de los pobres (1869)

Ciutat i seguretat sempre han anat de la mà: durant tota la història, totes les formes i remodelacions urbanes han tingut en compte el factor seguretat, però sovint l'exploració d'aquesta relació s'ha elaborat tímidament, com un subproducte d'altres processos (la privatització de l'espai públic, la mercantilització de les ciutats, les pressions vinculades a la necessitat de competir i atreure inversió en un context global, etc.), o ha aprofundit únicament en les qüestions formals (com s'han dotat les ciutats de mecanismes defensius, des de les muralles a les reixes dels barris tancats fins a les grans avingudes que faciliten el desplegament militar).

No obstant això, aquesta mirada que entén la seguretat com un element més, o que limita la set de seguretat de les societats postfeudals als elements constructius, ignora o oblida el paper fonamental que la por (i la necessitat de prometre la seva eradicació) ha jugat en el disseny i la construcció de les ciutats occidentals, molt més enllà de les intervencions obertament repressives. En la remodelació de París que emprèn Haussmann al segle XIX, per exemple, i que tan bé captura Baudelaire en el poema al qual pertany la cita introductòria, les plusvàlues generades per l'expulsió de la classe obrera de les zones centre i oest de la ciutat, o la creació d'un oci articulat al voltant del consum i l'ostentació en l'espai públic¹; ¿no formen també part d'un projecte d'exclusió i repressió de l'altre? La voluntat de fer accessible el centre urbà a un augment de la nova burgesia comercial, que garanteix la seva neteja i atribueix higiene a les formes de vida i oci no populars, ¿no forma part també d'aquesta voluntat de proporcionar seguretat a través de l'homogeneïtat social i l'eliminació visual de les víctimes de la industrialització?

Aquesta vinculació entre seguretat i ciutat que apareix de forma tan evident en les reformes urbanes de finals del XIX i començaments del XX en tota Europa continua sent avui, en societats molt més democràtiques, una constant que ha anat definint

* Aquest article és una versió ampliada de Galdón Clavell, G. «La ciudad asustada», publicat el 2010 a la publicació electrònica *El carajillo de las ciudades*.

1 Harvey, D. *Paris, capital de la modernidad*. Madrid, Akal, 2008

les formes de construir, estendre i regenerar ciutats i ciutadanes. Els canvis socials, les noves tendències en urbanisme i arquitectura, les noves capacitats tècniques i de transport, el desenvolupament (i creixent derrota) de models polítics basats en el benestar col·lectiu i una llarga sèrie de factors han anat matisant, canviant o alterant aquesta vinculació, però mai sense arribar a trencar la relació entre la intervenció urbana, el model de societat de què és mirall i els processos d'exclusió més o menys declarats.

No obstant això, els processos no han estat idèntics a tot arreu. Al segle XXI, els factors que han anat donant un caràcter específic a aquesta vinculació entre seguretat i ciutat estan relacionats, sobretot, amb tres processos:

1. Els atemptats de les Torres bessones de Nova York l'11 de setembre de 2001, als quals van seguir altres grans catàstrofes terroristes i l'aparició d'una amenaça global, la qual cosa provoca un estat d'emergència mundial al qual les ciutats reaccionen fortificant-se² i explicitant l'aposta per la seguretat com a pilar de les polítiques públiques urbanes.

2. L'arribada més o menys intensa de persones de països del sud global a les metròpolis del nord, conseqüència d'una creixent mobilitat de persones a nivell global i de la demanda de mà d'obra barata, que s'utilitza com a boc expiatori per part d'opcions polítiques d'extrema dreta que aconsegueixen bons rèdits electorals, sobretot en moments de crisi econòmica³.

3. L'aparició de la ciutat com a espai d'inversió⁴ que ha de competir en «imatge» i avantatges fiscals amb tota una xarxa de ciutats globals, que ofereixen una qualitat de vida a la «classe creativa⁵» basada en la promesa de seguretat i eliminació de la quotidianitat dels centres urbans de les externalitats provocades per l'augment exponencial de les desigualtats durant els últims 30 anys.

2 Graham, S. *Cities Under Siege: The New military Urbanism*. London, Verso, 2010.

Weizman, E. *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*. London, Verso, 2007

3 Bauman, Z. *Wasted Lives. Modernity and Its Outcasts*. Cambridge, Polity Press, 2004

4 Sassen, S. *The Global City: New York, London, Tokio*. Princeton, Princeton University Press, 2001

Raco, M. (2007) "Securing Sustainable Communities: Citizenship, Safety and Sustainability in the New Urban Planning", *European Urban and Regional Studies*, 14(4): 305 - 320

5 . Florida, R. *The Rise of the Creative Class*. New York, Basic Books, 2003

La fotografia de la ciutat del segle XXI és, per tant, la d'una ciutat/ciutadania espantada, que se sent víctima de processos globals que no pot controlar i de processos socials propers que s'identifiquen amb una pèrdua general de referents⁶, als quals, però, no es permet explorar ni abordar les arrels d'aquests processos socials perquè això trencaria el miratge de tranquil·litat i normalitat imprescindible per entrar a la carrera global de la competitivitat humana.

«Controles espaciales y controles situacionales, controles gerenciales, controles sistémicos, controles sociales, observamos ahora la imposición de regímenes de regulación, inspección y control más severos y, simultáneamente, nuestra cultura cívica se vuelve cada vez menos tolerante e inclusiva, cada vez menos capaz de tener confianza (...) el control está ahora recobrando su importancia en todas las áreas de la vida social, con la particular y sorprendente excepción de la economía, de cuyo dominio desregulado emergen habitualmente la mayor parte de los riesgos contemporáneos⁷».

De la mateixa forma que l' enamorada del poema *Los ojos de los pobres* de Baudelaire volia «allunyar» els pobres del «seu» espai (el París dels grans bulevards recuperat per a la nova burgesia), les nostres societats busquen «respostes epidèmiques» que simplifiquin la «complexitat dels problemes que s'intenten resoldre» i recorren a la identificació pobresa-immigració-delinquència per després oferir la seguretat de la mà dura i la tolerància zero com a solució⁸.

La seguretat més enllà de la regeneració urbana

Però de la mateixa manera que al segle XIX la seguretat no tan sols va ser una variable imprescindible en la reforma urbana, avui dia la remodelació de les ciutats en clau de seguretat no es limita a la intervenció formal en la ciutat construïda.

La mirada atenta a les pràctiques actuals en seguretat ciutadana revela una imatge complexa en què totes aquestes tensions i aquests processos que fa temps que conflueixen a la gestió de l'espai urbà han anat cristal·litzant en els últims anys en iniciatives que podríem definir com a *polítiques de vigilància i control de comportaments*, vinculades de forma més o menys explícita a l'agenda de seguretat, i que cada vegada més centren l'atenció de les angoixes i les pors urbanes.

6 Kessler, G. El sentimiento de inseguridad. Sociología del temor al delito. Buenos Aires, Siglo XXI, 2009.

7 Garland, D. La cultura del control. Crimen y orden social en la sociedad contemporánea. Barcelona, Gedisa, 2005, pàg. 315.

8 Subirats, J. «Políticas de final de cañería», El País, 31 de diciembre de 2005.

La idea que la intervenció en els comportaments incívics o antisocials és clau per a combatre la delinqüència no és nova. El 1996, George L. Kelling i Catherine Coles van publicar una investigació titulada *Fixing Broken Windows: Restoring Order and Reducing Crime in Our Communities*, en la qual denunciaven la poca atenció que es donava als petits incidents de vandalisme i als comportaments incívics per part de les polítiques públiques de seguretat i les forces policials. El seu argument era que un entorn deteriorat a causa dels comportament antisocials (*graffiti*, brutícia, trastos abandonats, o finestres trencades, que és el que va donar títol al seu llibre) es converteix ràpidament en un niu de delinqüència, atès que la no intervenció de l'Estat amb el fi de reparar els desperfectes transmet la imatge d'un espai d'impunitat. En paraules dels autors,

«A nivel de barrio, el desorden y la delincuencia están inextricablemente relacionados, en una especie de secuencia por fases. Los psicólogos sociales y los policías tienden a estar de acuerdo en que si en un edificio se rompe una ventana y ésta no se repara, pronto aparecerán rotas todas las demás ventanas. Esto es así tanto en los barrios cuidados como en los degradados. Las ventanas rotas no son un fenómeno extendido debido a la presencia en algunas zonas de rompe-ventanas, o de cuida-ventanas en otras; lo que ocurre es que una ventana rota sin reparar lanza la señal de que a nadie le importa, y de que romper más ventanas sale gratis⁹».

Sense entrar a valorar la contribució i les dades de Kelling i Coles, el més destacable de la seva proposta és l'impacte que ha tingut en les polítiques públiques de seguretat, que s'allunyen del model reactiu (d'intervenció *després* de la comissió del delicte) per a desenvolupar una perspectiva que aposta per la intervenció preventiva i la identificació dels factors (personals i ambientals) que fan probable la pertorbació de la «tranquil·litat pública». Malgrat la retòrica de prevenció i proximitat, la imatge de les finestres trencades ha donat cobertura acadèmica a les polítiques de tolerància zero i al *targeting* dels comportaments incívics per part de la policia.

D'aquesta manera, amb una *malaise* urbana, una de les respostes recurrents passa per l'atrinxerament d'una «majoria respectable¹⁰» que interpreta determinats usos de la ciutat i de l'espai públic com a impropis i incívics, generadors d'inseguretat, i exigeix respostes policials. En aquest suposat, els comportaments incívics i la delinqüència no tan sols estan relacionats, sinó que les diferències entre

9 Wilson, J. y Kelling, G. «Broken Windows. The police and neighbourhood safety». En *A The Atlantic Monthly*, 249(3), 1982, pp: 29-38

10 Cooper, D. «Regard between Strangers: Diversity, Equality and the Reconstruction of Public Space», en *A Critical Social Policy*, 18, 1998, pp: 465-492

tots dos serien essencialment d'escala: la manca de civisme i els comportaments antisocials com a prelude/causa de la delinqüència. Per tant, necessitat d'actuar amb mà dura contra aquests comportaments i d'articular tant mesures punitives (ordenances) com dissuasòries (videovigilància) i d'obstrucció (urbanisme preventiu). Així, la ciutat sorgeix com a l'espai privilegiat de la repressió preventiva, i no tan sols a través de la zonificació, la gentrificació i la segregació urbanística, sinó també de l'exclusió de l'espai públic de comportaments antisocials que volen ser prelude de la delinqüència.

Identitats incíviques

La qüestió que sorgeix en aquest context és que aquestes polítiques de vigilància i control de comportaments afecten de forma desproporcionada a determinats grups socials, als quals no es persegueix per les seves *actituds* sinó per les seves *qualitats*. Determinar que algunes activitats són «inacceptables» té conseqüències innegables sobre la identitat d'aquells que les practiquen. I, tal com afirma Cooper,

«Esto no es sólo porque la exclusión o estigmatización de ciertos usos afecta a grupos específicos, sino también porque los políticos y los usuarios del espacio público del barrio ven a ciertos grupos (jóvenes de clase trabajadora, borrachos, drogodependientes y limpia-cristales) como condensadores de prácticas indeseables. En el imaginario espacial, representan las actividades con las que se les asocia, y así se convierten ellos mismos en una molestia, categorías de personas cuya mera presencia obstruye, 'perturba' o pone en peligro el correcto funcionamiento del espacio público¹¹».

D'aquesta manera, sovint és difícil saber quin és el problema de debò: els comportaments considerats incívics o la simple presència dels seus probables autors a l'espai públic? Tal com es proposa¹², la lògica del civisme sembla ser «*qui vole un oeuf vole un boeuf*» (aquell que roba un ou, roba un bou), fins i tot quan ningú no ha robat cap ou. «És la cultura de la prevenció, del «i si...?»; la idea del civisme s'alimenta de la creença en l'existència de grups identitaris potencialment delinqüents», continua Cooper.

11 Cooper, D. «Regard between Strangers: Diversity, Equality and the Reconstruction of Public Space», a *A Critical Social Policy*, 18, 1998, pp: 465-492.

12 Vulbeau «Politique, jeunesse et répression» en *A Revue Projet*, 305; 2008, pp: 77-82..

A les ciutats del nostre entorn, aquests grups identitaris es perfilen cada vegada més al voltant de tres grans eixos: víctimes de la desigualtat, joves i emigrants. A la Gran Bretanya, per exemple, l'agenda política de seguretat desenvolupada per l'antic govern laborista, anomenada *Respect*, incloïa les anomenades *ordres contra els comportaments antisocials* (ASBOs en anglès) que permeten a la policia ordenar que qualsevol grup de més de dues persones més grans de sis anys es dispersi i a custodiar fins i tot casa seva a qualsevol menor de 16¹³. A Key West, als EEUU, la policia de proximitat té com a objectiu eliminar de les zones turístiques als vagabunds, «la gent que està pels carrers, pertorbant la qualitat de vida i l'experiència dels visitants, dels residents i dels comerços», independentment de si estan portant a terme actes molestos¹⁴. A Espanya, les Ordenances de Civisme sancionen l'ús intensiu de l'espai públic que s'atribueix a persones de diferents «cultures» amb diferents «valors¹⁵»; la videovigilància es generalitza en poliesportius municipals i equipaments d'ús majoritàriament jove, i el mobiliari urbà s'omple d'artistes i formes impossibles per evitar usos «impropis».

D'aquesta manera, aquests col·lectius veuen com la mirada espantada, desconfiada i expectant d'aquell que se sent ciutadà «honorable» (i, per tant, de ple dret) i d'unes polítiques públiques que pretenen prevenir el delictes a partir de la motorització dels comportaments, els cau a sobre com una llosa; una llosa que no tan sols elimina drets com ara la presumpció d'innocència, sinó que articula exclusions no formals que poden arribar a invalidar els processos formals de consecució de l'estatus de ciutadà/na.

Perquè, quin sentit té accedir a la ciutadania formal per després sortir al carrer i veure la teva identitat construïda en termes permanentment negatius i de sospita? De què serveix avançar en la cobertura legal dels drets de totes les persones que comparteixen un mateix espai i obligacions si després la sociologia d'aquest espai articula una exclusió i un rebuig constant? És desenraonat pensar que la legitimació de la mirada desconfiada cap a l'*altre*, a través de l'augment de la capacitat sancionadora de l'Estat davant les actituds molestes, i la intervenció policial en les relacions entre estranys (tot i que veïns!) pugui estar desarticulant en l'espai públic urbà les victòries aconseguïdes en termes del reconeixement legal de totes les persones?

13 Parlament del Regne Unit (2003) «Anti-Social Behaviour Act».

14 «At Key West Beach, wondering who's a vagrant», *The New York Times*, 30 de març de 2010..

15 Ajuntament de Barcelona (2005) «Ordenança de mesures per fomentar i garantir la conuiuència ciutadana a la ciutat de Barcelona».

La facilitat amb què podem establir analogies entre els discursos actuals de delinqüència, incivisme i ordre, d'una banda, la visió idealitzada de la ciutat cívica, de l'altra, i els processos de finals del segle XIX fan evident que l'espai públic urbà sempre ha estat un espai controlat i regulat, però segurament ni les eines de control i estigmatització ni els canals de transmissió de les angoixes socials mai no havien estat tan desenvolupades.

Ciutats vigilades

El 2003, l'ajuntament de Masquefa, una població de poc menys de 8.000 habitants a la província de Barcelona, va sol·licitar permís per instal·lar un sistema de videovigilància que cobrés un total de 210.000 metres quadrats i permetés el control i la identificació de totes les persones que entren i surten del municipi, així com dels espais adjacents als edificis públics. La sol·licitud no aportava dades de delinqüència a la localitat ni justificava la necessitat del sistema en base a la inseguretat existent¹⁶.

Aquesta voluntat de control, moltes vegades desvinculada dels riscos reals i de les inseguretats objectives, és cada vegada més freqüent, amb la particularitat que actualment comptem amb tecnologies que permeten convertir aquella voluntat en una possibilitat real: des de les càmeres de videovigilància en espais públics i semipúblics fins a la gravació de les dades generades en entrar o sortir d'edificis o establiments comercials, passant pel seguiment de la utilització de les xarxes de telefonia mòbil, els recorreguts urbans en bicis públiques, etc. L'escenari distòpic de pel·lícules com *Blade Runner* o *Minority Report* semblen cada vegada menys una distopia futurista, com a mínim pel que fa a les possibilitats de la tecnologia i la voluntat política d'estendre el seu ús.

Allò que amaga la fantasia del control absolut, tanmateix, és el seu preu: el cost de la videovigilància no és tan sols econòmic (que també), sinó que, de la mateixa manera que el civisme suma zeros a través de l'eliminació de drets (a la intimitat, l'honor i la pròpia imatge) i de la construcció d'una categoria de «mals usuaris» (gairebé sempre, com dèiem, víctimes de la desigualtat, joves i emigrants)

¹⁶ Memòria de La Comissió de Control dels Dispositius de Videovigilància, Any 2003.

que reafirma el poder d'uns quants sobre la definició de les normes socials d'ús de l'espai públic.

El parany de la il·lusió del control, a més a més, és el fet que amaga que, en última instància, la segregació, estigmatització i exclusió de col·lectius sencers dels espais comuns en base al seu potencial disruptiu a ulls de la «majoria respectable» genera conflicte. La deriva de seguretat a les ciutats ha provocat una real «carerra armamentística¹⁷» en què les autoritats locals competeixen per adoptar en carrers, places, edificis i serveis públics l'última innovació militar, i així contribuir a desarticlar els vincles de confiança, la capacitat de «sentir-nos segurs entre la multitud» i a generar espais d'empatia i regulació informal dels usos dels espais comuns a través de l'expressió del conflicte quotidià. Perquè si el missatge que transmeten els poders públics és un missatge de desconfiança i control preventiu cap a la població, «per si de cas», ¿com s'espera que evolucionin les relacions entre els ciutadans i ciutadanes, i entre ells i l'administració?

L'èmfasi en el civisme i la vigilància, en realitat, explicita la renúncia del civisme i l'aposta pel control i la desconfiança. Com es pot exigir a la ciutadania una actitud oberta i confiada cap als altres quan la mateixa ciutadania se sotmet a la mirada preventiva de la càmera de seguretat?

No obstant això, l'augment de la tendència a allunyar la mirada davant els fenòmens que contribueixen a la desarticulació i als patiments socials, per després alarmar-se davant les seves conseqüències i mirar amb reprovació les persones a les quals no s'ha donat l'oportunitat de «pertànyer» no és, en cap dels casos, un fenomen nou. Com tampoc no ho és la regulació de l'espai públic. Ni la utilització de la por i les més baixes passions públiques per a obtenir rèdits electorals. Allò que potser sí que és nou, tanmateix, és la renúncia a parlar en veu alta d'aquests processos, el nostre «sommambulisme¹⁸» cap a societats cada vegada més desiguals, amb menys garanties però permanentment controlades.

17 Flusty, S. Building Paranoia: The Proliferation of Interdictory Space and the Erosion of Spatial Justice. Los Angeles Forum for Architecture and Urban Design, 1994

18 «Britain 'Sleepwalking into surveillance society' as personal data is passed around». Mail Online, 7 d'agost de 2007.

Cap a la ciutat oberta

Tothom vol viure en ciutats segures. Tothom hauria de tenir dret a viure en ciutats segures.

No obstant això, la seguretat urbana del segle XXI s'està articulant al voltant de l'exclusió, l'eliminació de la diferència i la culpabilització de les víctimes de les desigualtats. Malgrat la retòrica d'inclusió i participació, allò que determina la naturalesa del contingut de les mesures que se suposa que han de lluitar contra la delinqüència no són els debats sobre la profundització de la democràcia ni els orígens de les angoixes i les por socials, sinó els conflictes per l'ús i l'apropiació de l'espai públic, la defensa d'interessos econòmics i financers vinculats a l'activitat comercial i turística de la ciutat i a la indústria de la por, la conservació dels valors simbòlics associats a la imatge dels centres històrics i la consolidació del poder polític de torn. Per tant, la seguretat de les persones queda oblidada en un segon terme, tot i justificar l'acció dels poders públics i el disseny de les polítiques públiques en aquesta matèria.

El més preocupant d'aquesta deriva és que les dades confirmen que durant els últims anys hem estat apagant focs amb benzina: els patiments socials, la por i el recel davant l'altre no deixen d'augmentar i alimenten opcions polítiques d'extrema dreta que articulen una sociabilitat en l'espai públic basada en la desconfiança, el paternalisme, la superioritat moral i la falta de respecte. Un entorn legal garant que ens ha permès incloure formalment un nombre important de persones arribades durant els últims anys fruit de la mobilitat global, així com la demanda interna ha deixat de tenir sentit com a via d'integració en el moment en què tot el que és forà rep l'etiqueta d'impropi i antisocial, a més a més de construir identitats incíviques que estigmatitzen i criminalitzen sectors ja dèbils des del punt de vista de la influència social. L'aprovació pública de la passió del control ha beneït la desconfiança i el judici preventiu davant el que és diferent o el que acaba d'arribar, i l'aposta per la seguretat i la mà dura davant l'augment de l'extrema dreta ha legitimat discursos i pràctiques que fins fa poc resultaven impensables, com ara la possibilitat d'excloure del padró (i dels serveis públics municipals) les persones sense papers o de codificar-ne la indumentària en els espais públics.

Vol dir això que la ciutat contemporània està condemnada? Tot i que alguns observadors de la realitat urbana semblen haver llançat la tovallola¹⁹, uns altres han plantejat possibles vies de superació de l'espiral d'exclusió, per i polítiques contraproductives.

Richard Sennett, per exemple, recuperant Jane Jacobs, defensa la renúncia a gestionar la sociabilitat en l'espai públic, la incentivació (o la *no desincentivació*) de la «trobada inesperada, el descobriment casual, la innovació» i aixeca la bandera de «la complexitat, la diversitat i la dissonància». La ciutat oberta és, per a ell, la ciutat democràtica, però no en un sentit burocràtic, sinó físic, articulada al voltant de la idea de ciutadania i participació; la ciutat que construeix «corredors» entre el que hi ha dins i fora, entre ells i nosaltres, i que reclama l'espai públic com un espai polític²⁰.

Ash Amin, per la seva banda, aposta per profunditzar en la comprensió de la nova realitat global i renunciar a la ciutat com a espai de límits definits i habitants estables, així com reconèixer que el fet de compartir circumstancialment un espai no ha de perquè generar necessàriament sentiments de *togetherness*. Així, doncs, la seva proposta passa per la capacitat de crear entorns urbans que afavoreixin l'aparició d'«una ètica de la cura», de la preocupació per l'altre, que permeti la reproducció quotidiana dels afectes urbans.

Si ens fixem en la sociabilitat que esclata en casos de catàstrofe, festivals o endarreriments de trens, Davina Cooper planteja la possibilitat d'apostar per espais capaços de generar experiències puntuals que «uneixin» i que entenguin que sovint aquest tipus d'esdeveniments es constitueixen en contra de les pràctiques oficials, les quals provoquen sentiments de comunitat precisament a partir del desafiament públic a l'ordre establert²¹.

Aquest mateix desafiament públic és el que defensa David Harvey a *The Right to the City*²², en el qual es planteja la necessitat de recuperar el «dret a la ciutat», avui dia a mans d'interessos privats o gairebé privats que s'apropien de les plusvàlues generades pel procés d'urbanització. Un dret a la ciutat que va més enllà de la llibertat

19 Davis, M. *City of Quartz. Excavating the Future in Los Angeles*. London, Verso, 1991

20 Sennett, R. *The Fall of the Public Man*. New York, Knopf, 1977.
Sennett, R. «The Open City» en *Urban Age Newspaper Essay*, 2006

21 Cooper, D. "Regard between Strangers: Diversity, Equality and the Reconstruction of Public Space". *A Critical Social Policy*, 18, 1998, pp 465-492

22 Harvey, D. "The Right to the City". *A The New Left Review* 53: 23-40, 2008.

individual per accedir als recursos urbans i que implica el dret a canviar la ciutat, de manera que se'n recuperen aquells interessos privats i se la col·loca al servei d'aquells per als que la sociabilitat és una forma de vida i no una oportunitat de negoci.

El dret a la ciutat segura

Tots els autors que s'han esmentat coincideixen en la necessitat d'allunyar-se de visions romàntiques sobre la vida en comú. La ciutat no ha de perquè reconciliar-nos amb el món ni fer-nos estimar el proïsme. Compartir espais de diversitat suposa imposar sobre un únic lloc una llista interminable d'usos, col·lectius i expectatives que estan condemnats a xocar i a no entendre's, sobretot en contextos de desarticulació social, desconfiança i col·lapse dels mecanismes de comunicació.

Un altre punt que comparteixen tots els anàlisis sobre els reptes actuals dels nuclis urbans és la denúncia de la primacia dels interessos privats i la generació de plusvàlues per sobre de les necessitats de les persones i el compromís amb la construcció de societats igualitàries. Finalment, també tots coincideixen a reivindicar l'espai públic com a espai de trobada i negociació de la convivència. Per tant, la construcció de ciutats obertes i segures hauria de partir de:

- 1.** La superació de visions idealitzades de la convivència, tant d'aquelles que reivindiquen passats d'homogeneïtat que mai no van existir, com de les que insisteixen en què la seguretat serà un subproducte d'altres polítiques (socials o policials) que aconseguiran eliminar el conflicte.

- 2.** El reconeixement del fet que els entorns urbans estan sotmesos a pressions econòmiques, l'únic objectiu de les quals és la maximització de beneficis, que entenen la seguretat com a absència de diversitat (ètnica, socioeconòmica, etc.) i que centren el seu discurs en la necessitat d'adquirir tecnologies de control de la població.

- 3.** L'aposta per un espai públic que estigui al servei de totes les persones que l'utilitzen i que respongui a les necessitats i expectatives de col·lectius diferents. Joves, gent gran, dones, nens i nenes, turistes, adults i gent sense sostre mereixen espais d'apropiació de la ciutat *tot i que molestin i tot i que no consumeixin*.

En base a aquestes premisses, la construcció de la ciutat segura ha de passar per l'elaboració d'un bon diagnòstic de les fonts immediates i no immediates de la inseguretat. El diagnòstic no tan sols permet elaborar millores polítiques públiques, sinó també explicar al ciutadà quina és la seva lògica, així com fer-lo partícip dels processos i facilitar-ne el compromís amb els canvis necessaris. Tan sols amb un bon diagnòstic es pot demanar als bars que no venguin alcohol després de mitjanit, com va aconseguir el municipi de Diadema (Brasil) després de demostrar que una part important dels assassinats que es cometien a la ciutat eren perpetrats per persones èbries a la sortida dels bars. O que els comerciants renunciïn als menors com a clients en horari escolar, així que es comprometen amb la lluita contra l'absentisme i la compravenda d'estupefaents, tal com es va fer a Badalona.

Aquest diagnòstic també pot donar pistes sobre per què es concentra la demanda de seguretat en zones concretes, i es relacionen processos actuals amb condicionants històrics, socials o sociològics: què és el que fa que zones amb perfils similars percebin de maneres diferents fenòmens semblants? Què poden aportar els barris que es perceben com a segurs als que no ho són? Davant l'existència real de problemes de delinqüència i de víctimes, com es pot millorar la capacitat d'actuació col·lectiva davant determinades amenaces?

Mentre que el diagnòstic, però, de les fonts immediates d'inseguretat és relativament senzill, la identificació de les fonts no immediates requereix una reflexió profunda sobre els canvis que s'han produït en els últims anys, i tanca una trampa. Què es pot fer una vegada s'identifiquin els processos sobre els que no es pot intervenir?

L'aposta per la seguretat del control i l'exclusió fa anys que demostra la seva rendibilitat econòmica i política, encara que sigui a curt termini, per la qual cosa les propostes alternatives o contra hegemòniques tenen unes possibilitats d'èxit relatives. No obstant això, des de l'àmbit municipal i associatiu es poden elaborar relats que siguin capaços d'identificar aquelles fonts immediates i no immediates d'inseguretat, i proposar intervencions concretes en el temps i en l'espai que obrin esquerdes de sentit comú en el debat sobre la construcció d'entorns segurs. Potser un bon punt de partida sigui adaptar un plantejament d'«acupuntura urbana» als temes

relacionats amb la seguretat²³. Ser capaços d'idear actuacions concretes dissenyades per a espais específics que intervinguin sobre els mecanismes de difusió de la inseguretat. Projectes que abordin la concentració de la por en sectors desafavorits i contra sectors encara més desafavorits. Campanyes que defensin els espais que generen complicitats entre estranys, tinguin o no la seva situació administrativa regularitzada, siguin o no institucionals. Exemples de millora de la resiliència i la capacitat de defensa de les comunitats davant l'agressió i el delictes.

La combinació entre una bona comprensió dels condicionants previs, de les forces immediates i no immediates i de les possibilitats de l'actuació concreta a diversos nivells és una de les possibles vies de generació de dinàmiques col·lectives. Dinàmiques que des de l'àmbit local trenquin amb el discurs de la por a l'altre (jove, pobre, acabat d'arribar) com a boc expiatori de processos de revengisme, apropiació i pauperització a nivell global, i apostin per la construcció de societats (i ciutats) madures, responsables, participatives i, al cap i a la fi, polítiques com a alternativa a la dictadura de la por.

²³ Concepte encunyat per l'arquitecte Manuel de Solà-Morales.

Bibliografia, referències web i documentació

Amin, A. *"Cities and the Ethic of Care for the Stranger"*. Joseph Rowntree Foundation/University of York anual lecture, 2010.

Bauman, Z. *Wasted Lives. Modernity and Its Outcasts*. Cambridge: Polity Press, 2004.

Cooper, D. *"Regard between Strangers: Diversity, Equality and the Reconstruction of Public Space"*. *A Critical Social Policy*, 18, 1998, pp 465-492.

Davis, M. (1991) *City of Quartz. Excavating the Future in Los Angeles*. London: Verso.

Florida, R. (2003) *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.

Flusty, S. *Building Paranoia: The Proliferation of Interdictory Space and the Erosion of Spatial Justice*. Los Angeles Forum for Architecture and Urban Design, 1994.

Fyfe, R. (ed) *Images of the Street: Planning, identity and control in public space*. New York: Routledge, 1998.

Graham, S. *Cities Under Siege: The New military Urbanism*. London: Verso, 2010.

Harvey, D. *Paris, capital de la modernidad*. Madrid: Akal, 2008.

Harvey, D. *"The Right to the City"*. *A The New Left Review* 53: 23-40, 2008.

Imrie, R. y Raco, M. *Urban Renaissance? New Labour, community, and urban policy*. Bristol: Policy Press, 2003.

Jacobs, J. *Death and Life of Great American Cities*. New York: Vintage Books, 1961.

Kessler, G. *El sentimiento de inseguridad. Sociología del temor al delito*. Buenos Aires: Siglo XXI, 2009.

Raco, M. *"Securing Sustainable Communities: Citizenship, Safety and Sustainability in the New Urban Planning"*, *European Urban and Regional Studies*, 14(4): 305 – 320, 2007.

Sassen, S. *The Global City: New York, London, Tokio*. Princeton: Princeton University Press, 2001.

Sennet, R. *The Fall of the Public Man*. New York: Knopf, 1977.

Sennett, R. "The Open City". *Urban Age Newspaper Essay*, 2006.

Vulbeau "Politique, jeunesse et répression". *A Revue Projet*, 305:77-82, 2008.

Weizman, E. *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*. London: Verso, 2007.

Wilson, J. y Kelling, G. "Broken Windows. The police and neighbourhood safety". *A The Atlantic Monthly*, 249(3): 29-38, 1982.

Dimensions del dret a la ciutat

El dret a l'espai públic: principis i exemples

Josep Maria Montaner

A l'alçada de nens i nenes

Des de l'experiència de les dones

Espais per a la gent gran

Processos de participació

El dret a l'espai públic: principis i exemples

Josep Maria Montaner.

Arquitecte i catedràtic de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona ETSAB-UPC.

Més enllà de la gran diversitat de ciutats contemporànies, sempre hi ha un element constitutiu que és la clau per a la millora de la qualitat de vida, per a l'augment de la sociabilitat i per a l'objectiu d'apropar-se a la sostenibilitat: aquesta és la qualitat de l'espai públic.

En la tradició de les cultures mediterrànies, el caràcter públic de l'espai urbà va destacar des del començament. Les ciutats italianes van ser pioneres en això. En el seu Viatge a Itàlia, a finals del segle XVIII, un dels primers fets dels quals Goethe va prendre nota, tan aviat com visità Verona i Vicenza, al nord, va ser la manera com els italians defensaven el dret a un ús públic de tots els espais oberts de la ciutat. Pòrtics, entrades, galeries, patis, claustres, escalinates i interiors d'església sempre estaven ocupats per la gent. Des del Renaixement, ja era un costum que els propietaris d'obres d'art, jardins i patis no impedissin accedir al públic a la visita d'interiors i objectes. Existia el dret a poder entrar i visitar sense invitació prèvia. El mateix Gian Battista Nolli, quan el 1742 va realitzar el famós pla de Roma, va deixar ben clar que la figura sobre el fons de la ciutat era el blanc de l'espai públic sobre el negre de la construcció densa; un blanc que estava configurat tant per les places, carrers, carrerons i androns, com pels interiors de les esglésies, claustres, patis i edificis públics.

Totes les ciutats mediterrànies s'han anat configurant a partir d'aquesta sàvia combinació d'espais domèstics i d'edificis públics, carrers i places que donen accés a espais de transició gradual d'allò públic a allò privat, llocs ambigus on es deixen entrar als estranys, miradors en l'espai residencial des dels quals participar de la ciutat. Les llengües llatines han donat nom a molts elements arquitectònics genuïns d'aquesta cultura de l'espai públic dedicat a la relació humana: l'atri, el peristil, el pati, la veranda, el pòrtic, el vestíbul, la loggia, les terrasses, les galeries, el mirador, el bulevard; fins i tot la cafeteria, àmbit de trobament per antonomàsia, és un terme llatí d'ús internacional.

L'espai públic té un caràcter essencialment polièdric: es pot entendre de moltes maneres i evoluciona contínuament. En primer lloc, es pot qualificar pel que fa als edificis públics que el caracteritzen –administratius, comercials, culturals, sanitaris, representatius–, uns edificis públics que han anat variant amb el temps i que varien en funció del sentit de cada espai públic. També es pot haver generat com a espai

lliure lineal articulat entorn a una preexistència o infraestructura, com és un riu, un port marítim o fluvial, o una platja. Finalment, els nous processos de recuperació de l'ús per a vianants ha anat incorporant la globalitat del carrer com a espai públic.

Com es tracta sobre el dret a l'espai públic, es desenvoluparan els criteris que tenen a veure amb les necessitats de sectors per als qui la ciutat no ha estat pensada, en particular: els nens i nenes, les dones i la gent gran.

A l'alçada de nens i nenes

De com la ciutat estigui pensada, articulada i programada, dependrà el grau d'autonomia de les persones en situació de vulnerabilitat. Des d'aquesta òptica, l'espai públic no és diferent en concepte, però sí en necessitats i usos. Per tant, perquè els nens i nenes utilitzin i aprofitin l'espai públic, s'ha de tenir en compte com l'experimenten i s'hi ha de donar seguretat.

La nostra tradició de l'espai públic, com a contenidor de la res publica, arrenca en l'àgora grega. Això, però, era un ideal filosòfic, abstracte i irreal, atès que aquells qui l'utilitzaven no eren tots i totes, sinó uns pocs privilegiats. L'àgora fou l'espai dels homes lliures, adults i de les classes poderoses, provocant l'exclusió per classe, raça, edat i gènere. Per això, encara avui és un debat obert per a qui i per a què és l'espai públic.

En aquest sentit, una experiència meravellosa de legislació a partir de la participació directa fou el sistema d'unes 700 petites places escampades per tota la ciutat d'Àmsterdam, que l'arquitecte Aldo van Eyck va tenir l'oportunitat de projectar a partir de 1947 i durant 20 anys, des del seu lloc de treball a l'oficina de tasques públiques de la ciutat. La idea va ser de l'arquitecta Jakoba Mulder, cap del Departament de Planificació Urbana. Segons explica Liane Lefavre en el llibre *Ground-up City Play as a design tool* (2007), en el moment que Jakoba Mulder va veure des de la seva finestra a una nena jugant en un racó del carrer, sense més recursos que la imaginació, sorra i una llauana, se li va ocórrer que era possible crear espais econò-

mics i plens de possibilitats, per al disseny del qual es va oferir el voluntari Aldo van Eyck. Una sèrie d'elements simples permetien conformar espais de jocs adients a cada forma i superfície, amb un resultat diferent cadascun i, el més important, amb una gran varietat de formes, textures i possibilitats capaces de provocar la utilització creativa dels esmentats elements per part dels nens i nenes. El mecanisme que se seguia sempre era que una persona o grup de ciutadans identifiquessin i proposessin solars buits, cantonades, voreres i altres petits terrenys urbans no utilitzats per a un d'aquests espais de joc. A aquest fet, l'ajuntament responia, una vegada comprovada la seva viabilitat, amb un disseny específic.

Molts dels equipaments de jocs en les nostres places són massa condicionants i deixen poc marge per a la creativitat. Predomina una falsa idea de seguretat, de manera que tant es posen tanques i se'n limiten els usos, com es busca seguretat i netedat amb sòls fixos. En molts dels nostres espais de joc falta el contacte amb la naturalesa, sense tenir en compte que la mirada i l'interès de la infància al carrer i als parcs es disposa a la naturalesa que ens envolta, per molt urbana que sigui. El seu interès va al darrere de coloms, formigues, gossos i gats; i també els agrada l'aigua, la sorra i l'herba. Experimentar amb les textures és part del creixement.

En canvi, al nord d'Europa abunden els espais de joc oberts, amb aigua, sorra i jocs variats que no es limiten a tobogans, hamaques i gronxadors que semblen màquines de rendiment. Els nens aprenen i maduren amb el temps perdut; es detenen, miren amb curiositat, descobreixen i imaginen. Per tant, té valor que, dins d'un parc segur i amb bona visibilitat, es permeti un mínim d'aventura i amagatalls als nens en metàfores de cases; que permetin manipular les qualitats d'allò que és tou; que emanin perfums, utilitzin colors i expressin sons; que posin èmfasis en diverses textures, tot explorant la diversitat de paviments i utilitzant herba i sorra; en definitiva, que potenciïn tot allò que estimuli els sentits i la diversitat d'experiències.

Aquesta reflexió de la ciutat i dels nens té un referent contemporani ineludible en els textos i les experiències de Francesco Tonucci, creador a Torí del projecte internacional «La ciutat dels nens», que proposa a les administracions de diverses ciutats del planeta petits canvis urbans per fer-les més segures, amistoses amb la infància, així com paràmetres de qualitat ambiental i sostenibilitat. Es tracta d'un tipus de pensament i acció que sorgeix a finals dels anys seixanta, quan el paradigma

unitari de la Il·lustració es fragmenta i emfatitza les visions dels altres: gènere, infància, postcolonialisme. Des d'aquest punt de vista, el carrer, la plaça i l'escola són els llocs de sociabilitat per a nens i nenes, on desenvolupen la seva autonomia i aprenen a superar pors i dificultats. A partir de l'experiència de la ciutat dels nens, en països com Itàlia, Espanya i Argentina, entre d'altres, s'han fet projectes de modificació de l'espai públic: places, carrers i voreres es transformen tot seguint els desitjos que plantegen nens i nenes. En aquest sentit, les seves exigències reclamen una cultura de l'espai públic que en algunes ciutats s'està perdent.

La proposta de Tonucci, que argumenta el fet que la ciutat torni a ser acollidora per als nens, hereta concepcions urbanes biològiques de Patrick Geddes, Lewis Mumford, Jane Jacobs o Christopher Alexander: una ciutat en què conviuen totes les generacions i activitats, i s'enriqueixen les unes amb les altres, en què es potencia un cicle complet de la vida urbana, i s'intenten evitar els grans desastres de l'especialització, la dispersió i la segregació.

Seguint el seu ensenyament, algunes ciutats han començat a integrar les seves idees en la planificació de determinades zones. Una de les pràctiques més esteses són els «camins escolars». Aquests camins consisteixen en crear recorreguts segurs i agradables perquè els escolars adquireixin una major autonomia en poder desplaçar-se sense acompanyants fins a les escoles i equipaments propers a casa seva. Són projectes a nivell de barri, que es basen en un acord compartit entre diferents agents i usuaris que intervenen en l'espai públic, amb una especial col·laboració dels comerciants que tenen les seves botigues en els esmentats recorreguts i que poden formar una xarxa de referència, simpatia i protecció. Per tal de potenciar aquests itineraris escolars, que enriqueixen l'autonomia i la pròpia xarxa social infantil, és important la discussió que s'ha instaurat en la comunitat educativa sobre l'oportunitat que els patis escolars siguin places en horari extraescolar. Això que aquí trobem com a novetat a debat, per a altres societats, com ara la canadenca, és una qüestió acceptada: els patis de l'escola són espais de joc més enllà del calendari i de l'horari escolar. Amb això s'obtenen com a mínim dos beneficis: la capacitat de mobilitat i independència dels menors per enfortir el seu entorn social, i l'ús eficient d'un recurs escàs com és el sòl, al qual se li dona el màxim d'utilitat.

Ciutats catalanes, com ara Reus o Granollers, i valencianes, com ara Carcaixent, han posat en pràctica les idees de Tonucci, amb la creació del «bus a peu» i del «camí escolar». I, evidentment, la pràctica de la *Slow City*, que va sortir del *Slow food* i va començar a Bra, Itàlia, també sintonitza amb la ciutat dels nens i, en aquest cas, s'ha implantat el piedibus.

La ciutat de Rosario, a l'Argentina, intenta crear ciutadania democràtica en convivència urbana des de la infància, per a contrarestar els efectes d'una ciutat en continu creixement, privatització del projecte urbà i especialització funcional que dificulta la vida al carrer. D'acord amb Tonucci, també s'ha creat el Consell dels Nens (de 10 a 14 anys), també anomenat «la fàbrica de les idees», que cada dissabte es reuneix en els set consells de districte. L'activitat de Rosario com a ciutat dels nens fou reconeguda el 1999 per la UNESCO i el 2003 va rebre un nou premi del PNUD (Programa de les Nacions Unides per al Desenvolupament) per les seves pràctiques de governabilitat. Entre els equipaments creats destaquen la Granja de la Infància, l'Illa dels Invents i el Jardí dels Nens, tres espais orientats a una educació ambiental, científica i artística a través del joc.

La ciutat per a nens i nenes no constitueix un do sinó un dret, que els permeti créixer segurs, en societat i llibertat, com bé es reflecteix en una de les vinyetes de Frato, l'alter ego de Tonucci, en el qual un nen aclareix: «Senyor alcalde, no volem tobogans ni hamaques, volem la ciutat».

Des de l'experiència de les dones

Pensar en l'espai públic des de la perspectiva de gènere significa incorporar al projecte urbà les experiències de les dones en la ciutat. Quan ens referim al gènere, no significa sexes: el gènere és una construcció social i cultural que assigna papers i capacitats, drets i deures, que es basen en unes imaginàries capacitats biològiques signants. És a dir, la capacitat biològica de donar a llum ha significat per a les dones, com a gènere, l'exclusió d'allò que és públic, de la feina remunerada, del reconeixement i la visibilitat social. Al gènere femení se li ha assignat tradicionalment les tasques derivades de la cura de la llar i de les persones. A poc a poc, els temps

van canviant i els papers no es reparteixen tan taxativament, per la qual cosa parlar avui del gènere femení i les seves responsabilitats podria no referir-se exclusivament a dones, atès que, de mica en mica, els homes assumeixen i comparteixen responsabilitats en aquestes tasques. Tanmateix, les estadístiques ens ensenyen que encara són les dones les que dediquen la major part del temps a aquestes tasques invisibles, no remunerades i, per tant, que no es tenen en compte a l'hora de decidir polítiques urbanes i projectar els espais públics.

Per tant, incorporar la perspectiva de gènere en el projecte de l'espai públic té a veure amb ser capaços de conèixer, registrar i aportar solucions per a millorar-lo segons les necessitats complexes de la vida quotidiana, per a la qual cosa les experiències de les dones són una font de coneixement imprescindible. Per aquest motiu, els projectes d'espais públics amb perspectiva de gènere han de recórrer a metodologies diferents de les que tradicionalment s'han utilitzat per abordar la qüestió: els processos de participació, que permeten conèixer totes aquelles altres experiències que fins ara no s'han tingut en compte; l'observació participada, que implica un coneixement in situ, que ens ajuda a relacionar usos amb usuaris i usuàries, raons, capacitats, horaris; i, com a element bàsic imprescindible, les estadístiques segregades per sexe, que ens permeten construir un registre més aproximat a la realitat i no pensar els projectes d'espai públic des de situacions suposadament genèriques, neutres i universals.

La ciutat de Viena ha estat i és pionera en realitzar projectes de vivenda i espai públic aplicant la perspectiva de gènere. El 1992 es va crear una oficina pont entre la secretària de la dona i la secretaria d'urbanisme de la ciutat, dirigida per l'arquitecta Eva Kail, qui va iniciar una política de posada en pràctica de la perspectiva de gènere en el disseny de la ciutat. Una de les primeres actuacions va ser la trucada al concurs i la construcció del conjunt de vivendes Frauen Werk Stadt (la ciutat de les dones treballadores, avui Margarete Schütte Lihotzky Hof), pensat des de l'experiència de les dones i que, per tant, facilita, des de la distribució espacial i funcional, la conciliació de la vida personal, familiar i laboral. Els espais públics del seu interior estan previstos per a diferents edats, cada zona té usuaris i usuàries reals en els quals es van pensar. El reconeixement de la vida quotidiana i la seva

coreografia, tal com va escriure Jane Jacobs i com explica Franciska Ullmann, autora del pla urbà i d'una part de les vivendes, està a la base d'aquest projecte.

Segons aquests criteris, l'equip dirigit per Eva Kail ha realitzat unes altres intervencions en espais públics, entre els quals destaquen la reforma del barri de Mariahilf i la reforma de places en barris centrals, d'alta densitat de població i en els que falten espais verds. En la reforma del barri es va pensar en les diferents necessitats de les persones que utilitzen l'espai públic, tenint en compte els temps lents de les persones grans i, per a això, es van regular els temps dels semàfors o es van realitzar creuaments universals, per tal d'evitar el desplaçament dels passos per a vianants que busquen protegir els vianants del gir dels vehicles dels carrers perpendiculars als quals es travessa. A partir de la comprensió de quines són les xarxes de recorreguts prioritaries per als vianants, s'han eixamplat les voreres, que han provocat l'eliminació d'aparcament en la superfície i el manteniment de la capacitat de pas de vehicles. L'aparcament es recupera en carrers de menor trànsit i es col·loquen els cotxes en bateria, a fi de poder aparcar més en menys llargària del carrer. S'han eixamplat les voreres davant les portes de centres escolars per tal de facilitar l'espera i el retrobament còmode. La il·luminació ha millorat amb la homogeneïtat a les voreres i així s'eviten enlluernaments i zones d'ombra alternes. Els bancs s'han col·locat en llocs molt diversos, atès que la seva utilitat no sempre és la mateixa i que, en el cas de la gent gran o de persones que vagin carregades de pes són imprescindibles quan et vols aturar. Les millores realitzades en aquest barri són indubtablement una millora en la qualitat de la vida quotidiana i en la convivència de les persones. Quan es fan barris més amigables amb els vianants, es permet una major independència dels nens i nenes, alhora que es respecta i es dona suport a l'autonomia de les persones grans. Aquestes independències que s'han guanyat per la seguretat de l'espai públic contribueixen a alliberar-se de tasques i, per tant, de temps a les persones que estan a càrrec de la seva cura, així que faciliten la conciliació dels temps personals, laborals i familiars.

La denominada Llei de Barris de Catalunya ha inclòs, entre els apartats que s'han de dur a terme en tot el projecte de reforma i millora de barris, l'equitat de gènere en l'ús de l'espai públic i els equipaments. Tot i que no sempre la perspectiva

de gènere en la planificació urbana s'ha seguit a fons, ni de manera transversal, s'han aconseguit algunes actuacions exemplars, com ara els projectes urbans duts a terme amb processos de participació, incloenthi les experiències de les dones dels barris reformats a L'Hospitalet, el barri de Collblanc-Torrassa; a Granollers, el barri del Congost; i a Manlleu, el barri de l'Erm.

En definitiva, incorporar la perspectiva de gènere en el projecte d'espai públic consisteix en fer visibles les necessitats derivades de la vida quotidiana i de les experiències no considerades fins ara per al seu projecte. I en la mesura que ho aconseguim, estarem construint ciutats i barris més inclusius, que tendeixin a una major igualtat en les oportunitats d'ús dels espais públics per a dones i homes, sense que tingui importància l'edat, la condició social ni l'origen.

Espais per a la gent gran

Un dels criteris de la diversitat de l'espai públic és que ha de ser utilitzable per les persones pertanyents a diferents grups socials i de totes les edats. Per a aconseguir-ho, el millor és que hi hagi sistemes d'espais públics formats per places i parcs diferents o que aquells que tinguin una determinada mida acullin diversitat d'espais segons els diferents usos. Que cada espai públic pugui tenir de tot per a tots i totes és difícil; per això, és important potenciar sistemes de places. I el registre de les dinàmiques socioespacials dels entorns, amb observacions participades, ens permet conèixer amb més precisió les sol·licitacions dels diferents espais. Proveir la ciutat d'espais per als grups físicament més dèbils, com poden ser els nens o la gent gran, és un deute per a aconseguir la igualtat d'oportunitats en l'ús i accés al dret a la ciutat.

L'espai públic és el lloc clau per a promoure la convivència entre generacions. Això ja s'explicava en un dels *patterns* més clàssics de Christopher Alexander i el seu equip, el número 26, que es titula «Cicle vital». Prenent com a referència les set edats, des de la infància fins a la vellesa, de les quals Shakespeare parla a la seva obra «Com us agradi» (*As you like it*), una vida social i comunitària estarà

més ben travada si se celebra la cerimònia del pas d'una edat a l'altra i si totes elles conviuen i s'interrelacionen amb equilibri, aprenent les unes de les altres, atès que cada etapa porta annexa experiències vitals determinades. A cada etapa de la vida, les persones tenen alguna cosa insubstituïble per donar i prendre de la comunitat. En les grans ciutats, aquestes relacions entre cicles vitals s'han trencat perquè s'han adjudicat espais de relació per a cada cicle vital: residències per a la gent gran, escoles bressol per a nens i nenes, universitats per a joves. Per tant, és bàsic potenciar els escenaris, edificis i espais públics que puguin recuperar i reforçar aquestes relacions: espais de joc i esport, d'aprenentatge i aficions, de cultura i cultiu. Aquest pattern d'Alexander es relaciona amb d'altres, com ara «Vells a tot arreu»; i aquest argument de la barreja de cicles vitals forma part del pensament urbà vitalista de Patrick Geddes, Lewis Mumford i Jane Jacobs.

Per a la gent gran, a més a més dels llocs de passeig i trobades tranquil·les, amb ombra, cal que es proposin elements que potenciïn la seva motricitat. Amb aquest objectiu, ara fa uns quants anys, van començar a aparèixer en parcs i places aparells que conformen una cadena d'exercicis lúdics i gimnàstics. Aquesta petita millora és un gran pas per a un projecte de ciutat inclusiva.

A la Xina trobem que, malgrat l'accelerada i desbocada transformació que viu, es manté la deferència i el respecte per a la gent gran com a integrants actius de la societat. Això es reflecteix en els espais i activitats que es proposen en els parcs urbans. A Shanghai hi ha grans parcs que preveuen espais per a les diferents activitats que es realitzen tradicionalment, com ara la pràctica d'activitat física meditativa. Són llocs perquè els passejadors d'ocells portin les gàbies i les penguin als arbres, pràctica que encara podem trobar en alguns parcs de ciutats espanyoles. Hi ha plafons on s'exposen pàgines dels diaris perquè es puguin llegir gratis, alhora que apareixen propostes més recents, com ara els aparells de rutines gimnàstiques adients per a persones d'edat avançada. I quan no hi ha parcs propers, aquests aparells es col·loquen en els carrers de les barriades.

En els parcs de les ciutats espanyoles pensats en funció de les necessitats dels futurs usuaris i usuàries ha començat a aparèixer mobiliari per a l'exercici físic, no tan sols per a joves atletes sinó per a la gent gran. Un cas emblemàtic, que compleix

amb el pattern «ciclo vital», és el Parc Lluç de Gavà. S'hi conjuguen diversos encerts que fan el parc adient per a múltiples tipus d'usuaris a diferents hores. El primer és la ubicació i la manera en què es tracten els voltants: el recinte de l'antic jardí d'una masia manté la traça del seu mur del qual ha desaparegut la massa ocupada per reixes per tal de permetre la relació visual amb el passeig urbà per antonomàsia que és la Rambla. Per l'altra banda, s'obre una petita plaça, com els squares de Londres, a nivell molt veïnal i proper, en la que hi ha una residència per a gent gran. De l'antic parc privat es mantenen les seves traces, que s'han creat pel camí de xiprers centenaris que marquen l'eix principal, i la casa originària, que avui és seu d'equipaments públics. En la franja limitada pels xiprers i la tanca a la rambla se situen diverses àrees dedicades al joc per edats: des del sorral per als més petits fins a les bicicletes estàtiques per als més grans, sense oblidar-nos de les piràmides de xarxa perquè els nens i nenes més grans s'hi enfilin. Es tracta d'un parc nou que manté la seva història, que enllaça espais i que té en compte a tothom que pugui utilitzar-lo. És, en definitiva, un espai de qualitat urbana indispensable per a aconseguir el dret a la ciutat.

Tal com s'ha insistit, a fi de generar aquests llocs per a la relació intergeneracional, el primer que cal fer és incloure aquells que estan en els extrems vitals. Si és agradable i segur per a aquelles circumstàncies, també ho serà per a la resta. En aquest sentit, no es tracta de fer grans transformacions, sinó de tenir una mica de cura i parar atenció: accessibilitat, proximitat i visibilitat pel que fa al contenidor, i pel que fa al contingut, la col·locació estratègica de llocs reunió, amb bancs i llocs tranquils. En aquest sentit, els 40 interiors d'illa que s'han recuperat per a ús públic a Barcelona són un gran exemple d'espais de proximitat, vitals per a gent gran i nens petits. I en aquests espais vitals es donen, contínuament, aquests diàlegs, jocs i mirades entre generacions.

La Diputació de Barcelona ofereix als seus municipis la instal·lació d'un model de circuit de jocs que es denomina «Espai lúdic i de salut per a la gent gran». La Diputació els subministra, munta i manté gratuïtament durant tres anys. Els seus objectius són afavorir l'exercici i millorar el nivell físic de la gent gran, encara que també es pugui utilitzar per uns altres col·lectius, com ara els nens i nenes. Es tracta d'un tipus de circuit amb més d'una dotzena d'elements, que afavoreixen els exercicis de cames, braços i columna, en definitiva, la mobilitat i l'agilitat, la coordinació motora

i visual, la força i l'equilibri. Dotzenes de municipis de la província de Barcelona els han instal·lat i, amb això, els espais públics milloren les seves possibilitats d'utilització i d'integració. Així, els trobem col·locats en un carrer amb passeig central, en una plaça o, com en el cas del Parc del Mil·lenari a Sant Just Desvern, estan situats en relació a unes vivendes públiques assistides i a un centre social de dia per a gent gran, i així s'ajuda amb un element mínim a completar l'oferta d'activitats públiques al seu abast.

En la mesura que en els països occidentals la població té tendència a envellir (l'envelliment és una de les tendències més marcades de les nostres societats), les ciutats s'han d'adequar i també han de pensar en les necessitats d'una població que augmentarà el seu percentatge en la franja propera als vuitanta anys. La incorporació d'aquests espais és el primer símptoma, en aquest sentit, d'adequació dels espais públics, no tan sols utilitaris, sinó de relació.

Processos de participació

En la mesura que l'espai públic no és una quimera, és un espai a construir que, d'entre totes, la participació de la ciutadania en la seva definició és imprescindible.

L'espai públic clàssic fou un espai dels ciutadans, concepte que abastava a habitants privilegiats de la ciutat, exclosos els esclaus i les dones. Molt ha plogut des de llavors i avui, en una societat cada vegada més diversa, la definició de l'espai públic és extremadament complexa. Per aquest motiu, és necessari pensar en noves fórmules per a projectar-lo. I els processos de participació per a definir-lo són cada vegada més ineludibles, atès que generen sentit de pertinença i d'apropiació. Perquè aquests processos siguin eficaços, són necessàries un seguit d'actituds i actituds: com a mínim, la consideració mútua i la construcció d'adients sistemes de comunicació i transmissió de les idees, entre llenguatges que poden ser diferents o els valors dels quals es poden comprendre i interpretar de manera diversa, segons els propis backgrounds.

Afortunadament, cada vegada són més els exemples d'espais públics en els que hi ha hagut una participació directa dels futurs usuaris i usuàries, bé sigui a través de participacions reglades o bé informals. Pensem que moltes vegades els processos informals de participació redunden en millors resultats que aquells processos hiperpautats i sobrepúblicats. El més important d'un procés de participació és el diàleg i el respecte, qüestions que poden semblar banals, però que moltes vegades estan absents. Un procés de participació no implica que siguin els ciutadans i ciutadanes els qui realitzin el projecte; no obstant això, aquest tòpic és una de les principals traves a aquests processos de democratització, al qual se li esmenta la pèrdua del paper dels tècnics i de les tècniques. Podríem dir que la participació consisteix, en primer lloc, en poder aconseguir la millor de la informació sobre el lloc que cal treballar, atès que aquells que hi habiten de diari són els seus màxims experts, per a explicar què falla i què és adient en un lloc concret. I, en conseqüència, des dels coneixements tècnics es podran oferir millors solucions per als problemes i dur-les a consens.

La participació és l'exercici d'un deure i d'un dret, el deure de ser responsables dels nostres entorns i el dret democràtic de participació en la qüestió pública. Aquest aprenentatge, com tots, és essencial que es realitzi des de la infància i, en aquest sentit, cal remarcar el programa «Fem un jardí», que s'està portant a terme a la ciutat de Granollers, coordinat pel regidor Albert Camps, perquè els estudiants dels dos últims cursos de l'ensenyament primari, en cooperació amb l'ajuntament i els seus serveis tècnics, col·laborin per tal de crear un espai públic contigu al seu centre. El projecte de l'espai públic es treballa com a part de la matèria de síntesis, els estudiants realitzen de manera dialogada i consensuada tota la feina que comença en el programa de seguiment del projecte i la construcció fins a passar pels plànols, els permisos i les qüestions prèvies al començament de l'obra. Es tracta d'un sistema de petits espais públics, com ara el Parc de les Cinc, els jardins de Fàtima, Can Gili i el Parc de la Mediterrània, que es constitueixen en essencials per situar-se de forma molt propera amb els espais del dia a dia dels més petits. Per a completar aquest objectiu aconseguit que fa que els joves desenvolupin el seu sentit de pertinença i de coneixement de la història, es treballa en contacte amb la Comissió Municipal del Nomenclàtor perquè s'arribi a l'acord dels noms de cada nou espai públic.

Un altre exemple model és el de la Plaça de Pius XII a Sant Adrià del Besòs, dels arquitectes Eva Prats i Ricardo Flores, els quals van acceptar la suggerència municipal d'establir un diàleg amb el veïnatge. Amb la col·laboració del regidor d'urbanisme Joan Callao, van entendre que l'èxit futur d'aquest espai públic com a lloc de relació depenia que els veïns el fessin seu. La plaça, orientada al nord, té per façana un gran edifici de vivendes que li fa ombra. És un espai de connexió i pas entre zones esportives, i de les vivendes que se situen creuant la Gran Via. La decisió del projecte d'unir la plaça a l'edifici existent, com una sala prèvia a l'espai privat, i treure el carrer que separava tots dos espais, va potenciar el diàleg i va consensuar característiques, usos i àrees: una plaça sense racons, sense barreres arquitectòniques, amb contenidors, zones de nens i nenes, quioscos, bancs que no fossin de formigó, tres zones d'aparcament per a motos, il·luminació adequada, eucaliptus i mimoses, etc.

Dues anècdotes del procés de realització de la Plaça Pius XII demostren, d'una banda, els valors simbòlics que fins i tot un aparent no indret com aquell pot guardar per als seus usuaris i, d'altra banda, el sentit de pertinença que es genera. En el primer cas, gràcies al diàleg, van saber que unes palmeres que s'anaven a treure de la plaça les havia plantades una veïna commemorant el naixement de cadascun dels seus fills; per aquest motiu, allò que semblava una qüestió menor, es convertia en un fet simbòlic de primera importància. I en el segon cas, durant l'obra, els veïns van ser els ulls dels arquitectes en el lloc, i avisaven quan la construcció s'allunyava d'allò que s'havia dibuixat. El projecte va continuar sent dels arquitectes, però als veïns, que se'ls va tenir en compte des del moment de decidir el projecte, aquest espai els pertany abans ja d'existir i una vegada acabades les obres.

Els exemples esmentats ens expliquen com els processos de participació són variats i pensen cadascun ad hoc, segons les circumstàncies. No és vàlid un model que es repeteix perquè les realitats no ho són. D'un bon diàleg sorgeixen millors solucions, arran de preguntes derivades de necessitats reals i concretes plantejades pels col·lectius involucrats directament amb el cas. I la informació que s'obté en aquests processos no és substituïble i, encara que no sigui l'única, és tan necessària com tenir una bona i actualitzada planimetria. Pel que fa a això últim, la participació

de les persones que coneixen el barri ens ensenya que aquesta planimetria tècnica, que es pressuposa perfecta, moltes vegades està desfasada amb la realitat. Per si faltaven motius, la participació porta a caminar i recórrer el territori. Per tant, cal comprovar que les diferents experiències derivades de les diferents persones sobre un mateix lloc determinen reconeixements i mapes diferents, no contradictoris, però sí complementaris. No hi ha una única manera d'entendre un lloc i els plànols tècnics són tan sols una de les maneres d'interpretar-lo, però no l'única, ni la més correcta, ni neutra.

Per acabar aquest text sobre els drets a l'espai públic hem de recordar que l'espai públic està en contínua redefinició, amb centenars de solucions diferents; de vegades és un escenari del conflicte i del control, però també és el lloc essencial del diàleg, l'intercanvi i les relacions entre persones; és l'espai urbà per excel·lència, sempre divers, sempre en evolució. I tots els ciutadans i ciutadanes de qualsevol ciutat i edat han de poder gaudir plenament d'aquests espais urbans.

Dimensions del dret a la ciutat

Reflexions entorn de les dones i el dret a la ciutat des d'una realitat amb miratges

Zaida Muxí Martínez

Introducció

Ciutat i perspectiva de gènere

Cap a un projecte de ciutat inclusiva: indicadors qualitatius

Bibliografia, referències web i documentació

Reflexions entorn de les dones i el dret a la ciutat des d'una realitat amb miratges

Zaida Muxí Martínez
Doctora arquitecte

Introducció

Parlar del dret a la vivenda és parlar d'un dret més ampli, que no es limita al sostre; és el dret a formar part activa de la societat i, en un entorn cada vegada més artificial i urbanitzat com l'actual, és tenir dret a la ciutat, i als avantatges, les proteccions i les oportunitats que ens proporciona.

De vegades, reflexionar sobre les necessitats quan estem immerses en un món de miratges és molt difícil, i per a les dones aquests miratges tenen diverses facetes: d'igualtat d'oportunitats, de visibilitat, de reconeixement, d'equilibri adequat i de possibilitats entre els diferents però alhora àmbits complementaris com ara personal, productiu i reproductiu... En una societat on mana allò que és políticament correcte, que no vol dir que sigui del respecte a la diferència, en una societat on es considera que s'ha arribat a un determinat estat de benestar¹, no hi ha lloc per a qui no ha aconseguit aquest nivell. Si no queda prou clar, em refereixo a una societat que és, d'alguna manera, autocomplaent, en la qual preval la manca d'autocrítica que es basi en el coneixement i reconeixement de situacions històriques, tant pròpies com alienes. La construcció del present i del futur no és possible sense un coneixement crític de la història pròpia.

Els canvis socials de les últimes dècades: l'augment dels divorcis, segons l'INE (Institut Nacional d'Estadístiques) s'ha produït un augment de les dones amb descendents sense estar casades del 2% el 1975 al 25% el 2001; l'augment de l'edat d'emancipació de les generacions joves; la visibilització del maltractament masclista cap a les dones per les denúncies; la disminució de l'índex de natalitat; la disminució dels membres de les famílies; l'augment de les dones amb estudis universitaris; l'augment de les dones en el món laboral; el canvi del cicle migratori de ser societat que expulsa a ser societat que rep; etc., han canviat el paisatge social de l'Espanya contemporània. No obstant això, en molts casos, les estadístiques, les lleis i les respostes a aquesta societat van molt enrere de les realitats i les necessitats. A aquests canvis locals cal afegir les noves coordenades de joc de la globalització que

¹ Espanya ha aconseguit una situació impensable fa tan sols 2,5 dècades, la qual cosa no ha d'impedir-nos veure les mancances, les exclusions i els altres problemes que deriven també de la millora de la situació general.

les polítiques públiques tampoc no han sabut interrompre ni adaptar. La pressió de l'economia global ha canviat les relacions de forces i prioritats internes dels països, comunitats i ciutats.

Les activitats humanes es desenvolupen segons els temps, els valors, les tecnologies, les possibilitats de producció (cultural, econòmica i tecnològica), per la qual cosa entendre les societats i els espais en què es desenvolupen permet llegir-ne els valors que la regeixen. La globalització com a estat econòmic-productiu, al qual podem posar uns altres noms com ara racionalisme tardà o postfordisme, valora i reproduïx unes relacions i unes maneres d'entendre el món.

Un món entès com a rebost sense fons, en què tot, totes i tots som mercaderia, en què la confiança en un desenvolupament infinit es basa en l'espoliació i la sobrecàrrega sobre els sistemes humans i naturals (de què forma part però no sembla reconèixer-lo). D'alguna manera, la globalització seria una etapa avançada del projecte de la modernitat entesa com a allunyament i domini de l'ésser humà dels sistemes considerats «dependents o menors», l'ésser humà superior que domina i usa la naturalesa segons li convingui, on el progrés es mesura quantitativament i no qualitativament. Aquest model de la modernitat deixa fora a uns i a unes altres que es consideren dependents de la figura pensant, és a dir, l'home, fonamentalment blanc i de classe mitjana-alta, que crea la figura del ciutadà, singular, neutral, abstracte i masculí, sense considerar les diferents identitats i realitats que coexisteixen². Aquestes pressions econòmiques han generat una gran especulació amb la vivenda, la qual cosa ha provocat la impossibilitat d'accés a la vivenda en tot el territori de l'Estat espanyol. Aquesta dificultat no és per manca de construcció, atès que s'ha construït en excés (aproximadament 500.000 vivendes anuals entre els anys 1996 i 2006), sinó perquè el valor de la vivenda establert en funció del màxim endeutament d'una

2 MURILLO, Soledad. *El mito de la vida privada. De la entrega al tiempo propio*. Madrid: Siglo XXI de España editores, S.A. 1996. «Los autores del Derecho Social (Revolución Francesa) continúan la tradicional inscripción de la familia en un tipo de sociedad distinta (la regulada por el derecho natural) de la que ampara a la sociedad civil y política [...] no debería implicar más diferencia que especialización del derecho, pero su posición deficitaria desmiente cualquier duda[...] Los códigos civiles marcan la tutela familiar a cargo del varón y, posteriormente, el Código Napoleónico (1804) fijará por ley al cabeza de familia como único responsable de sus hijos y esposa. [...] Carol Pateman (*El contrato sexual*, Madrid, Cátedra, 1995) [...] relectura del Contrato Social. Este justifica el espacio privado como un espacio de segundo rango respecto al primero. Será un espacio privado donde se sellarán contratos, entre ellos el contrato sexual, que para la autora no se halla en el origen natural de la desigualdad, sino en la legitimación de una diferencia política de 1º orden. Al ser un contrato basado en la sujeción de la mujer, hallamos en sus cláusulas un sujeto desprovisto de derechos y patrimonios personales [...]».

parella a llarg termini desmenteix la veritat absoluta de la desregulació del sistema de lliure mercat. Aquesta realitat ha deixat fora les generacions joves, les dones soles, les dones immigrants i molts altres grups, tant de dones com d'homes. En el mateix període, la construcció de la vivenda social va ser mínima, a causa que, freqüentment, la política pública de vivenda s'estableix per actuar com a suport d'un mercat no favorable per al negoci immobiliari, i no com a suport real a la societat.

Amb un nou panorama mundial, la visibilitat de realitats antigament llunyanes, i avui més properes pels fluxos migratoris però també pels mitjans d'informació (o desinformació), fa que com a efecte positiu siguem conscients de viure en una població global però, d'altra banda, ajuda a ignorar el que passa a la nostra vora. Perquè tan sols queda validat; tan sols es té en compte allò que s'exposa amb cruessa pels mitjans. És a dir, mentre duri l'espectacle morbós, les situacions de desigualtats i d'injustícies més properes queden invisibilitzades.

Els números acostumen a ser aliats de la invisibilització; si el nombre d'aquells que no poden gaudir dels drets establerts per constitucions i declaracions internacionals es consideren pocs, s'estigmatitzen i no es mereixen atenció, perquè en la concepció liberal del món cadascú aconsegueix allò que busca, allò que treballa. En aquesta societat del miratge igualitari, aquelles que no tenen allò que necessiten és per culpa seva i, d'alguna manera, el fet de no ser percentualment considerats menors fa que no es tinguin en compte o, en el millor dels casos, com una qüestió d'atenció puntual per part de l'assistència social.

Ciutat i perspectiva de gènere

La ciutat del segle XIX i XX és la ciutat del creixement en forma de taca d'oli que, amb el canvi de segle, canvia a oli i aigua, és a dir, que ha crescut desmesuradament i ha generat bombolles contingües i impermeables les unes a les altres. Les característiques negatives de la globalització sobre les ciutats han estat els processos de fragmentació i segregació funcional i social. Aquestes qüestions no han de ser les que caracteritzin les ciutats del segle XXI. Ciutats que s'hauran de treballar des de la complexitat i compacitat, usos mixtos i distàncies curtes; ciutats basades en les persones.

Els efectes de la globalització i l'especulació sobre els territoris han tingut conseqüències de màxima perversió: en les últimes dècades s'ha construït en el planeta com fins mai. No obstant això, ens trobem amb què l'efecte no ha estat positiu; la construcció de vivendes com a dret s'ha deixat en molts països a mans del mercat, i els crèdits «democràtics» han estat el suposat mitjà per a l'accés a la vivenda. No ha estat més que un miratge que, a començaments de 2009, s'ha fet miques, la qual cosa provoca que cada vegada hi hagi més gent sense casa. El dret a la vivenda no es limita a un fet quantitatiu, a construir barris i vivendes que no tenen en compte la vida de les persones, l'interior de la vivenda, familiar privat i limitat. La vivenda significa espai adequat interior, intermedi i exterior. Pressuposa la construcció de xarxes complexes de serveis, que juntament amb vivendes de diferents característiques puguin contenir diversitat creixent i reflecteixin l'espai urbà real.

Cal un canvi de paradigma perquè l'espai no és neutre, ens condiciona i, com a tal, ho fa de manera diferent en dones i homes, no tan sols per les experiències corporals, sexuades diferents, sinó que aquesta diferència s'accentua pels papers de gènere que ens fa necessitar, utilitzar i percebre la ciutat de manera diferent.

La ciutat futura, en aquest canvi necessari de paradigma, hauria de col·locar al centre la reproducció, i la vida quotidiana, pensant i fent ciutats policèntriques; una ciutat mixta, complexa, una ciutat pensada des de l'experiència de les persones. Si la vida quotidiana funciona, la resta també. Fins ara les ciutats s'han pensat des de les necessitats de la producció, de la feina pagada, sense adonar-nos que tot això es manté per un treball invisibilitzat per al qual les ciutats no s'han pensat. Les distàncies de les ciutats dissenyades en funcions separades, teòricament rendibles per a la producció, fan inviable que les dones amb responsabilitats reproductives puguin accedir a aquestes feines en igualtat de condicions que els homes.

El dret a la vivenda no es resumeix tan sols en un fet quantitatiu, la qualitat de la vivenda, no com a luxe sinó com a bé útil en una situació urbana segura i barrejada, és fonamental per aconseguir una vida plena en l'exercici dels drets.

Això significa, entre altres coses, incorporar la perspectiva transversal de gènere a l'anàlisi i la proposta de nous espais urbans i arquitectònics, atès que es continuen construint barris i vivendes sense tenir en compte la vida quotidiana.

En primer lloc, desvetllar i recordar que l'urbanisme no és neutre. En conformar l'espai urbà es donen prioritats, es reflecteixen poders i es visibilitzen drets. El gènere és una construcció cultural que assigna papers a cada sexe, per la qual cosa entenem que la ciutat no ha de contribuir a perpetuar la divisió de tasques entre dones i homes, entre el món que es reproduceix i el que produeix.

La ciutat és el nostre espai de socialització compartit, tanmateix, les dones i la seva experiència de vida no estan presents en la seva definició. L'espai públic, urbà o rural, de gran ciutat o de poble, s'ha projectat, gestionat i articulats sense tenir en compte desitjos, necessitats i activitats diverses de les dones.

Perquè les experiències de les dones s'incorporin al plantejament en els diferents nivells és imprescindible que hi hagi participació. La participació de les dones permetrà comprendre i visibilitzar el que ocorre en l'espai, així com complementar el coneixement més tècnic amb el coneixement de la comunitat en el seu propi territori, concretament l'experiència de les dones en el seu entorn quotidià. La participació específica de les dones és necessària perquè puguin expressar el seu coneixement i experiència sense les pressions patriarcals.

Tot un seguit de variables espacials ens permeten verificar en quins aspectes es diferencia l'experiència del gènere femení:

L'espai públic pensat perquè l'equitat de gènere afavoreixi l'autonomia i la socialització de les persones, atès que ha estat pensat en les necessitats de dones i homes pel que fa a la prioritat del seu disseny i traçat. A fi d'aconseguir aquest objectiu són imprescindibles: voreres àmplies i actives que afavoreixin la realització de diferents activitats, en les que es diferenciïn els materials, colors i textures en els canvis de nivell; escocells al mateix nivell de la vorera; baranes i rampes en zones amb pendents; passos per a vianants ben diferenciats i amb semàfors que tinguin en compte els temps lents; bancs amb ombra que facilitin zones de descans en els recorreguts i en els espais d'estada; generar espais intermedis de relació entre interiors i exteriors; amb la senyalització s'ha d'intentar facilitar l'orientació, la identificació i l'apropiació. El reconeixement de la importància de la tasca de les dones a la societat ha de ser visible en l'espai públic i un dels mecanismes més immediats és el d'anomenar els espais públics en femení.

Els equipaments són suports imprescindibles per al desenvolupament de la vida privada i pública de les persones. L'oferta d'equipaments s'amplia quan la societat en què s'inscriuen reconeix, assumeix i valora la feina derivada dels papers de gènere.

L'espai dels equipaments necessita enllaçar-se a l'espai públic de la ciutat amb la màxima permeabilitat i amb la flexibilitat del seu ús per a maximitzar-ne la utilització. La seva distribució en el territori pel que fa als usos i a les xarxes de mobilitat garanteix la qualitat de vida, perquè els converteix en estratègies per a fomentar xarxes socials, generar intercanvi de serveis i possibilitar diferents temps d'ús, la qual cosa apropa el seu funcionament a la complexitat de la vida quotidiana.

La percepció de seguretat es vincula a la capacitat de les dones d'apropiar-se de l'espai adquirint autonomia.

Entre els factors espacials que col·laboren en la percepció de seguretat es troben la visibilitat, la claredat i l'alternativa de recorreguts, la varietat d'usos i activitats i la presència de gent diversa. Per a afavorir el sentiment de pertinença i seguretat en els espais públics cal tenir especial cura amb la il·luminació dels espais per a vianants i s'han d'evitar murs, tanques i escales que formin racons amagats i de difícil accessibilitat.

L'oferta de mitjans de transport i les característiques dels espais suports de la mobilitat determinen formes i qualitats de vida. La mobilitat ha d'oferir la màxima quantitat de varietat d'opcions, i ha de privilegiar els recorreguts per a vianants que es recolzen en un teixit urbà funcionalment variat.

Els transports públics han de donar resposta a la varietat d'horaris del món reproductiu que genera recorreguts no lineals ni uniformes. Hem de pensar en la mobilitat com a resposta a la diversitat i a la seguretat en tots els seus aspectes, a fi de facilitar la planificació de totes les activitats de la vida quotidiana i fer possible la igualtat d'oportunitats en l'accés a la ciutat.

L'espai representa els valors socials que els creen, per la qual cosa les vivendes han de reconèixer les tasques de cura de la llar i de les persones amb l'oferiment d'un espai. Les tasques de la llar s'han de compartir i s'hauria d'evitar que la seva responsabilitat recaigués en una sola persona.

Hem d'aprofitar els edificis de vivendes per a generar espais de relació entre veïns, i fer un ús compartit de serveis amb la construcció d'espais de trànsit entre la privacitat i el que és públic. És important que en les plantes baixes s'ofereixin activitats diverses en relació directa amb l'espai públic, i així se n'afavorirà la seva seguretat³.

Cap a un projecte de ciutat inclusiva: indicadors qualitius

Les estadístiques que es basen en una recollida de dades segregades per sexes permeten tenir un panorama més ajustat de la distribució de les situacions que denoten desigualtats i necessitats. Conjuntament amb aquestes estadístiques segregades, els indicadors de gènere constitueixen una eina eficaç per analitzar necessitats i avaluar polítiques i accions. El desafiament dels indicadors que són una síntesis d'informació que es recullen al cap del temps i que es comparen pel que fa a una norma o valor que permet valorar-ne la seva evolució. Un indicador de gènere es pot definir com a un indicador que captura els canvis relacionats amb el gènere en una societat després d'un període de temps. Per aquest motiu, és necessari treballar amb indicadors qualitius o fenomenològics, amb què la percepció i la visió d'un determinat subjecte són imprescindibles⁴.

La revisió espacial, l'anàlisi crítica de l'espai on vivim, ha de fer el pas imprescindible de la transversalitat amb perspectiva de gènere. L'espai en el qual desenvolupem la nostra vida, millor o pitjor, urbana o rural, al carrer i a casa, com ja hem dit, no és neutre; constitueix la ratificació i l'evidència de les jerarquies, dels poders i de les desigualtats. D'aquesta manera, com la construcció del nostre entorn no és neutral, hem de treballar en la creació i difusió d'indicadors espacials de gènere que ens permetran, mitjançant l'anàlisi transversal, desvetllar les pressions esbiaixades que operen en la seva conformació i que detecten la diversitat d'oportunitats que es generen des de la política, la gestió i/o el projecte urbà-arquitectònic. Els indicadors espacials de gènere han de valorar els elements urbans i arquitectònics, que es consideren que faciliten la vida quotidiana, segons els criteris que s'han esmentat abans.

3 Text de Mujeres públicas. Urbanismo y género. Material de difusió elaborat per Col·lectiu punt 6, desembre 2007.

4 BECK, Tony «Using Gender-Sensitive Indicators. A reference Manual for Governments and Other Stakeholders». Commonwealth Secretariat, 1999.

Per tant, a allò que podríem anomenar indicadors **espacials** de gènere no són una quantificació numèrica, sinó una aproximació qualitativa. S'utilitza com a valor o norma de base les normatives de planificació, edificació i disseny, al qual s'aplicaria una comparació-avaluació transversal amb visió de gènere, tenint en compte les circumstàncies i requeriments de les dones per a desenvolupar una vida reproductiva i laboral en igualtat de condicions. És a dir, l'anàlisi d'un entorn en concret segons les necessitats variades de les dones ens ha d'ajudar a realitzar recomanacions que milloren les condicions espacials, la verificació de les quals es donarà en mesures d'indicadors quantitius específics, per exemple, si millora el sistema d'infraestructures i les dones no han de dedicar el seu esforç i temps a la recerca d'aigua, hi haurà molt més temps per altres activitats. En ciutats i barris consolidats, els camins segurs a les escoles permetran a les dones deslligar-se de la tasca d'acompanyant i, altra vegada, l'ús del temps ho farà evident...

Els indicadors espacials de gènere que proposem, en els quals no inclouríem la concordança ni la definició numèrica, són l'anàlisi qualitatiu i discriminat de situacions a diferents nivells, per comprovar si l'estructura urbana, els edificis i les vivendes col·laboren amb la creació d'una ciutat més humana, amb igualtat d'oportunitats per a homes i dones, alhora que es millora la sostenibilitat general de la ciutat. Es tracta d'incorporar una mirada diferent sobre la realitat, que sorgeixi de les experiències de les dones, a les quals s'ha de valorar amb el mateix grau d'importància.

Per poder analitzar la idoneïtat de la ciutat o les seves parts en el paper que possibilita una vida quotidiana en igualtat de condicions, cal realitzar treballs de camp amb les dones (estudis de la vida quotidiana, tallers, enquestes qualitatives, etc.) i comptar amb un cens actualitzat i desglossat per edats i ingressos i, alhora, cadascuna de les dades separades per sexe. Aquestes dades numèriques ens permeten quantificar necessitats i respostes. La continuïtat en la recollida de dades sobre el desenvolupament de la vida quotidiana permet mesurar, o el que és el mateix, construir indicadors de l'impacte positiu o negatiu de polítiques urbanes i de vivenda. A més a més de l'anàlisi quantitatiu s'han de realitzar anàlisis qualitius a diferents nivells i en diferents direccions.

Els censos o enquestes han de considerar usos diferenciats d'espais en hores i activitats diverses, raons per les quals les dones i els homes fan diferents recorreguts. És a dir, s'han d'incorporar variables espacials que diferenciïn entre homes i dones, bé siguin de temps o de característiques d'usos, o bé de companyia i raó de l'ús. Aquests censos permetrien construir uns indicadors d'espai (ciutat i vivenda) que manquen en les bibliografies i estudis existents.

Quan parlem de dones i dels papers de gènere, parlem de la divisió sociocultural dels papers assignats, en els quals a les dones ens toca allò que es considera de menor importància, allò que és domèstic, l'interior (fem el que fem en el món exterior), i es dóna rellevància i importància sociocultural a l'àmbit productiu, que es reforça per la creença que és l'àmbit motor de l'economia.

És possible demostrar la fal·làcia de l'esmentada asseveració i pedra angular de la nostra societat moderna: les hores de feina imprescindibles per al funcionament de la humanitat, que no es reconeix, però sí s'infravalora i, evidentment, no està remunerat, es tracta, en termes objectius (temps dedicat), de la feina reproductiva, tal com ho demostra el treball d'investigació de Cristina Carrasco Bengoa i Mónica Serrano Gutiérrez, publicat per l'ICD (Institut Català de les Dones⁵) en el cas de Catalunya.

Una altra dada que serviria per a reconèixer l'impacte en els indicadors d'una ciutat construïda amb visió de gènere és saber, per separat, la quantitat de dones i homes que, amb la mateixa educació i situació familiar, tenen situacions laborals desiguals. A més a més, cal dir que això és un fet i s'explica a les estadístiques que demostren que, amb una mateixa formació, un home jove, a Barcelona⁶, guanya una mitjana anual de 21.000€, mentre que una dona en les mateixes circumstàncies guanya 14.000€.

5 [...] la distribució del temps de treball familiar domèstic segons les quatre funcions principals: proporcionar allotjament, proporcionar nutrició, proporcionar indumentària i proporcionar cura [...] D'una primera observació del temps de treball diari destaquen les diferències que es mantenen en la realització dels diferents treballs realitzats per dones i homes: mentre que ells dediquen a treball de mercat 1,8 vegades el temps que dediquen elles, a la tasca familiar domèstica la relació és la contrària, les dones dediquen 2,4 vegades el temps que dediquen els homes a l'activitat. El resultat és que com a mitjana les dones a Catalunya treballen –en termes generals– una hora diària més que els homes. Resultat que trenca amb la idea que les dones treballen menys que els homes o que moltes dones no treballen. [...] a la Comunitat de Galícia els homes dediquen al treball de mercat 3:18 hores i les dones 1:54 hores diàries, i a la tasca familiar domèstica 1:48 i 4:48 hores diàries respectivament. La suma del temps dedicat al treball global per les dones és d'1 hora 36 minuts més. A Euskadi la diferència global del treball és de 59 minuts diaris més les dones. CARRASCO BENGEOA, Cristina; SERRANO GUTIERREZ, Mónica. Compte satèl·lit de la producció domèstica de les Ilars de Catalunya 2001. Estudis 1. Generalitat de Catalunya, Institut Català de les Dones, 2007.

D'aquesta desigualtat de renda, que no és exclusiva de les generacions joves, es dedueix que la capacitat d'accés a la vivenda per part de les dones és inferior a la dels homes i que, per tant, la seva situació és de major fragilitat i desempament en casos de separacions o violència masclista.

És important posar en igualtat de consideració les condicions derivades de les experiències vitals de les desigualtats de remuneració i de responsabilitat, la qual cosa detecta si les diferències deriven d'opcions i eleccions reals. Per tant, pressuposa l'existència de ciutats i territoris pensats de forma complexa perquè continguin, entre d'altres, equipaments socials per a la igualtat d'oportunitats o que, d'altra banda, les dones hagin d'optar entre feina productiva i reproductiva a causa de la manca de consideració de la darrera opció en la planificació urbana. No cal dir que els homes no s'enfronten a aquesta qüestió. Per tant, pot haver-hi una elecció real que compatibilitzi la maternitat i el desenvolupament professional, si la capacitat reproductiva natural condiona l'elecció de part del desenvolupament autònom com a persona? Les ciutats han de compensar la desigualtat d'oportunitats, perquè tant homes com dones puguin triar quina part del seu temps dediquen a cada món i, per tant, la maternitat com a capacitat biològica no ha d'obligar a les dones a una elecció per a tota la vida. La disjuntiva no pot estar entre opcions excloents: ser mare o desenvolupar una feina segons les seves expectatives i nivell educatiu. No és una disjuntiva lícita en una societat que pretén aconseguir una igualtat d'oportunitats amb visió de gènere.

Els indicadors espacials de gènere han de considerar especialment la diversitat i complexitat dels marcs temporals en les activitats de les dones i, per tant, en la utilització de l'espai.

Parlar de la ciutat i, d'alguna manera, d'allò que és públic, és parlar de la vivenda, atès que el dret a la vivenda no es pot deslligar d'un dret major a exercir la ciutadania i, en aquest aspecte, la ciutat ha d'estar preparada per a acollir-nos en igualtat d'oportunitats. El dret a la vivenda no es resumeix en un fet quantitatiu. Cal que es consideri la vivenda no com a luxe, sinó com a bé útil que és necessari per a aconseguir la vida plena en l'exercici dels drets. És a dir, entre altres coses, incorporar la perspectiva transversal de gènere a l'anàlisi i al disseny, altra vegada, projectes arquitectònics.

Cal tornar a pensar la ciutat des del ple dret, de domini públic, que con-
vidi i possibiliti la seva utilització en igualtat d'oportunitats. És per a això que s'ha
d'aconseguir contemplar situacions i necessitats diferents, i no donar solucions unifor-
mades. Un espai públic com a espai d'exercici de drets, identitats i llibertats, un espai
públic que sigui espai de relació.

Bibliografia, referències web i documentació

BECK, TONY *“Using Gender-Sensitive Indicators. A reference Manual for Governments and Other Stakeholders”*. Commonwealth Secretariat, 1999

CARRASCO BENGOA, Cristina; SERRANO GUTIERREZ, Mónica. *Compte satèl·lit de la producció domèstica de les llars de Catalunya 2001. Estudis 1. Generalitat de Catalunya, Institut Català de les Dones, 2007.*

MURILLO, Soledad. *El mito de la vida privada. De la entrega al tiempo propio.* Madrid: Siglo XXI de España editores, S.A. 1996

PATEMAN, CAROL; *El contrato sexual.* Madrid, Cátedra, 1995

Col·lectiu Punt 6: <http://www.punt6.net/>

El dret a la ciutat en pràctica

Vigència de la Carta europea de salvaguarda dels drets humans a la ciutat: el cas de la província de Barcelona

Jaume Saura i Estapà

Introducció

Ciutat i drets humans

La Carta europea de drets humans a la ciutat de Barcelona

Els mecanismes de supervisió de la Carta: l'experiència de la Xarxa de pobles i ciutats pels drets humans

Conclusions

Annex

Bibliografia, referències web i documentació

Vigència de la Carta europea de salvaguarda dels drets humans a la ciutat: el cas de la província de Barcelona*

Jaume Saura i Estapà,

President de l'Institut de Drets Humans de Catalunya i professor de dret internacional a la Universitat de Barcelona

Introducció

El present estudi té per objecte realitzar una reflexió sobre el paper de les ciutats en la defensa i promoció dels drets humans a partir de l'experiència de la *Carta europea de salvaguarda dels drets humans a la ciutat*. La Carta és un instrument jurídic i polític adoptat l'any 2000 i que compta amb més de quatre-centes ciutats signatàries¹ i un seguiment biennal en forma de conferències internacionals, "Ciutats pels drets humans". Entitats transnacionals com ara la comissió d'inclusió social de CGLU o el Congrés de Poders Locals i Regionals del Consell d'Europa s'han interessat per aquest instrument en els seus treballs. Malgrat tot, es tracta d'un document relativament poc conegut i en tot cas no existeix un estudi sobre la seva potencialitat com a eina per a la protecció dels drets humans a escala local i sobre el grau pràctic de la seva implementació i eficàcia. Com a cas d'estudi o test de les esmentades qualitats, ens proposem analitzar la pràctica dels municipis que integren la *Xarxa de pobles i ciutats pels drets humans* de la província de Barcelona: més de 140 pobles i ciutats que han ratificat la Carta europea i s'han unit, sota els auspicis de la Diputació de Barcelona, per tal de treballar conjuntament els valors, principis i normes establertes en l'esmentada Carta.

Així doncs, iniciarem aquest estudi amb algunes reflexions sobre la relació entre ciutat i drets humans i el paper que juguen les ciutats en la defensa i promoció dels drets humans. A continuació procedirem a l'anàlisi crítica de l'articulat de la Carta així com a l'examen dels reptes i dificultats amb què s'han trobat els municipis barcelonins en la seva aplicació. Finalment, per tractar-se d'una de les qüestions que més s'han treballat des de la Xarxa i els seus municipis, ens referirem de manera separada als mecanismes de garantia del compliment previstos a la Carta.

* Article elaborat amb la col·laboració de Carme Hernández, vocal de la Junta de l'IDHC. Aquest article actualitza i sintetitza l'informe presentat al II Fòrum de Pobles i Ciutats pels Drets Humans celebrat el 6 de maig de 2010 sota els auspicis de la Xarxa de Pobles i Ciutats pels Drets Humans de la Diputació de Barcelona.

¹ Principalment espanyoles, italianes i, en menor mesura, franceses, si bé hi ha ciutats de fins a catorze països europeus diferents. Vid. una relació no exhaustiva de ciutats signatàries a: http://www.idhc.org/cat/documents/CESDHC_CiutatsSignataries.pdf (consultat el 15 de desembre de 2010).

Ciutat i drets humans

Fonament dels drets humans a la ciutat.

Un dels efectes més expressius de la mundialització ha estat l'augment generalitzat dels processos d'urbanització en el món sencer. És el cas de la província de Barcelona, amb cinc milions i mig d'habitants i 311 municipis, que compta amb una altíssima taxa d'urbanització, especialment a les comarques del Barcelonès (més de dos milions d'habitants), Vallès Occidental i Baix Llobregat (al voltant dels vuit cent mil habitants), Maresme i Vallès Oriental (al voltant de quatre cent mil habitants).

Les ciutats tenen la proximitat entre els seus punts forts. Com assenyalava el Compromís de Barcelona (1998), antecedent de la Carta europea, "En un món globalitzat, la ciutat està més pròxima als ciutadans, i això li dona a la vegada capacitat per a fer visibles les situacions de vulnerabilitat dels drets, i legitimitat, davant la ciutadania, per a actuar en conseqüència".² Des de les ciutats els drets humans poden materialitzar-se; però, a la vegada que es converteixen en el canal fonamental per a materialitzar aquests drets, també en elles es constaten les majors vulneracions de la dignitat humana: l'agència de les Nacions Unides sobre assentaments humans (*UN Habitat*) ha calculat que més de mil milions d'éssers humans a tot el món viuen en assentaments informals al voltant de les grans ciutats i megalòpolis mundials, que representen el 28,2% de la població urbana del Nord d'Àfrica, el 71,9%, de la d'Àfrica Subsahariana i el 31,9%, de la d'Amèrica Llatina.³

Aquesta dualitat entre les necessitats que genera l'entorn urbà i les oportunitats de la proximitat constitueixen el fonament dels drets humans a la ciutat. I afrontar les problemàtiques descrites amb criteris de transformació social significa prioritzar polítiques públiques inclusives, les quals han de pivotar sobre tres eixos substantius: l'eix de la plena ciutadania (conjunt de drets i deures que eleven les persones a la categoria de ciutadans), l'eix de la sostenibilitat (compromís responsable amb les generacions futures) i l'eix democràtic i participatiu que confereix legitimitat als models incloents de progrés. En els tres eixos apareix la ciutat com a actor de drets humans.

² Vid. text del Compromís a http://www.idhc.org/cat/documents/CESDHC_1998_C_Barcelona.pdf (consultat el 15 de desembre de 2010).

³ Al continent asiàtic, les xifres basculen des del 28% del Sud-est asiàtic fins el 59% del Sud del continent. Vid. dades (corresponents a 2001) en: <http://www2.unhabitat.org/programmes/guo/statistics.asp> (consultat el 15 de desembre de 2010).

El rol de la ciutat en la defensa i promoció dels drets humans.

Els drets humans es troben reconeguts i protegits en diferents fonts normatives, tant en l'àmbit nacional (Constitució) com en l'internacional (Declaració Universal de Drets Humans i tractats internacionals que la desenvolupen) i tradicionalment ha estat només l'estat, entès com administració central, qui ha assumit compromisos internacionals i qui ha reconegut i fet efectius (o no) els drets fonamentals en l'àmbit intern. Per tant, a més d'innovadora, la idea de "drets humans a la ciutat" o de "dret a la ciutat" parteix del principi que el respecte pels drets humans no es pot entendre únicament com un deure exclusiu dels poders centrals d'un estat sinó que correspon a tota l'Administració, en els seus diferents nivells territorials i sectorials, i dins dels seus respectius àmbits de competències. Doncs bé, a partir d'aquesta constatació, apareixen en els darrers anys declaracions de drets de nivell subestatal, tant en l'àmbit regional com en el local. En l'àmbit regional destaquen: a Europa, les constitucions dels diferents *länder* alemanys i, més recentment, les de les regions italianes o alguns estatuts d'autonomia espanyols –d'entre els quals ha estat pioner el Títol I del nou Estatut d'Autonomia de Catalunya (2006); i al continent americà, la Constitució del Quebec.⁴

En relació amb l'àmbit local, també existeixen experiències interessants, que poden subdividir-se en dos grans tipus d'iniciatives, de caràcter unilateral i multilateral respectivament, no necessàriament incompatibles. Trobem així, d'una banda, declaracions de drets que despleguen els seus efectes en el terme municipal d'un únic municipi, com és el cas, per exemple, de la *Carta de drets i deures per a una convivència civil de Bolonya*,⁵ la *Carta de drets i responsabilitats de Montreal*⁶ o la *Carta de drets i deures dels ciutadans de Pamplona davant la seva administració municipal*.⁷ L'examen d'aquest tipus de declaracions mostra un compendi de drets ciutadans ja recollits de manera dispersa en les diferents ordenances municipals, fet pel qual el seu valor és sobretot pedagògic i polític, que no és poc. Potser l'aspecte més destacable és la presència en forma de drets humans d'elements emergents com el medi ambient, la seguretat o la bona administració municipal. També resulta significatiu, tot i que en aquest cas en un sentit pejoratiu, que els mecanismes de garantia per al seu compliment acostumen a ser inexistents o limitar-se a tasques de seguiment

4 Vid. Josep Maria Castellà Andreu: "El doble nivell de protecció de los derechos en Canadá: la Carta de derechos y libertades de 1982 y las cartas de derechos provinciales, en especial, la de Québec", en Esther Mitjans i Josep Maria Castellà: *Derechos y libertades en Canadá*, Barcelona, IEA, 2006.

5 Aprobada el 31 de març de 2003 pel Consell Comunal.

6 Adoptada pel Plenari de la ciutat el 20 de juny de 2005. En vigor des de l'1 de gener de 2006.

7 <http://www.pamplona.net/pdf/CARTADERECHOSDEBERES.pdf> (consultat el 15 de desembre de 2010).

de l'acció municipal, com sol passar amb instruments en que manca la força jurídica obligatòria. Val a dir que en el context del nostre àmbit d'estudi, l'ajuntament de la ciutat de Barcelona ha aprovat recentment (17 de desembre de 2010) una nova Carta de drets i deures, amb valor d'ordenança municipal, que codifica els drets reconeguts als veïns i veïnes en normativa municipal dispersa i que inicia una "segona generació", més avançada, d'instruments locals d'aquest tipus.

D'altra banda, juntament amb aquestes propostes de caràcter local, s'han produït també iniciatives de cooperació transnacional entre ciutats. En aquest sentit, el Consell d'Europa ha estat pioner en adoptar la *Carta Europea d'Autonomia Local*, de 1985, que autoritza els ens locals a cooperar internacionalment sempre dins el marc i de les condicions que al respecte estableixin les lleis nacionals. Així mateix, el Consell d'Europa ha reconegut el paper de les ciutats en la satisfacció dels drets humans amb la seva *Carta Urbana Europea de 1992*.⁸ A partir d'aquest instrument, que no té caràcter vinculant, s'han succeït diferents iniciatives de cooperació internacional i de formulació de drets humans de proximitat, entre les quals destaca la *Carta Europea de Salvaguarda dels Drets Humans a la Ciutat*.

La Carta europea de salvaguarda dels drets humans a la ciutat.

La Carta europea és el producte d'una iniciativa de l'ajuntament de Barcelona, secundat per municipis europeus com Saint Denis, Belfast o Venècia, que s'adoptà el maig de l'any 2000. El seu objectiu, tal com s'expressa en el preàmbul, és portar els drets humans a l'àmbit més proper, als ciutadans i les ciutadanes. En definitiva, fer efectius els drets humans en un context de proximitat, posant l'èmfasi en aquells drets en la garantia dels quals poden tenir major incidència els poders públics locals. La vocació del text és eminentment política: fins i tot considerant-lo un instrument exigible des del punt de vista jurídic,⁹ bona part de les seves disposicions tenen una formulació programàtica, de "foment", o es limita a "reconèixer" drets, tot i que normalment la seva garantia no sigui competència municipal. El caràcter "tou" de la Carta com a norma jurídica fa que la seva eficàcia depengui sobretot de la voluntat política municipal d'aconseguir la satisfacció d'aquests drets. Això no vol dir

8 El 29 de maig de 2008, el Congrés de poders locals i regionals del Consell d'Europa ha adoptat una actualització de la Carta Urbana Europea ("Manifesto for a new urbanity. European Urban Charter II") que recull i aprofundeix els "drets urbans" reconeguts l'any 1992.

9 Vid. Miguel Vaquer Caballería: "La Carta Europea de Salvaguarda de los Derechos Humanos en la Ciudad", Cuadernos de Derecho Local, Fundación Democracia y Gobierno Local, núm. 2 (2006), pp.139-145 i David Bondia Garcia "El valor jurídico y las características propias de la carta europea de salvaguarda de los derechos humanos en la ciudad", informe presentat a la IV Conferència "Ciutats pels Drets Humans", celebrada a Nuremberg el desembre de 2004. En: http://www.idhc.org/cat/documents/CESDHC_ValorJuridic.pdf (consultat el 15 de desembre de 2010)

que la Carta no pugui tenir conseqüències jurídiques concretes i de fet ja s'han donat casos –per exemple a Espanya¹⁰ i França¹¹– en què la Carta ha estat utilitzada per la jurisdicció local o pels poders públics per a fonamentar una decisió, però entenem que la seva raó de ser és essencialment política.

Pel que fa al contingut, a més d'una introducció i un breu preàmbul, la Carta es divideix en cinc parts i un capítol de disposicions finals i addicionals. La *Part I (Disposicions generals)* conté el marc normatiu de la Carta, en què destaca el “dret a la ciutat” com a pilar sobre el qual descansa tot l'articulat. Es tracta d'un dret de drets, ja que el seu contingut al·ludeix al fet que *tots* els habitants de la ciutat tenen dret al reconeixement de tots els drets continguts en el text.

A la *Part II (Drets civils i polítics)* destaquen el deure de fomentar formes de participació democràtiques més enllà de la democràcia formal clàssica, idea que inspira tot l'articulat de la Carta, així com fomentar l'associacionisme, a través, entre altres coses, de la dotació d'espais públics per a l'organització de reunions. També té un gran valor simbòlic a l'Europa dels nostres dies el reconeixement de la necessitat d'atorgar el dret de sufragi actiu i passiu a tots els estrangers amb residència a la ciutat. La *Part III (Drets econòmics, socials, culturals i ambientals)* constitueix la secció més extensa de la Carta, amb onze preceptes. S'inicia, com a marc general, amb el compromís municipal d'adoptar polítiques públiques de caràcter social. A partir d'això, aquest capítol inclou drets clàssics que apareixen sota el prisma de la proximitat (treball, salut, habitatge i educació), així com drets de caràcter emergents com ara el dret al medi ambient, el dret a un urbanisme sostenible i el dret al descans. La *Part IV (Drets relatius a l'administració democràtica local)* de la Carta conté un parell de preceptes que expressen el dret de la ciutadania a una administració pública de proximitat transparent i eficaç. Pel que fa a la *Part V (“mecanismes de garantia”)*, atès el desenvolupament pràctic que ha tingut en el marc de la província de Barcelona, ens hi referirem amb més detall en el darrer apartat d'aquest informe.

Una de les experiències més destacades en el foment del disseny i aplicació de polítiques públiques locals de drets humans és la *Xarxa de pobles i ciutats pels drets humans* de la Diputació de Barcelona. Constituïda per acord del plenari de la Diputació al març de 2003, compta a l'actualitat amb 147 municipis i un consell

10 Vid. Sentència del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya número 528/2001, en especial el seu fonament de dret cinquè.

11 Aida Guillén explica com la iniciativa de l'ajuntament de Saint Denis de prohibir en base a la Carta europea els talls en el subministrament d'energia elèctrica als veïns que no podien sufragar consums mínims es va trobar d'entrada amb el refús dels tribunals, però va ser finalment emparat pel propi govern francès. Vid. Aida Guillén Langarote, *Contradicciones globales, respuestas locales*, tesi de màster, Barcelona, 2005, pàg. 89 i 90

comarcal, tots ells signataris al seu torn de la Carta europea, cosa que converteix la província de Barcelona en el territori europeu amb major densitat de municipis signataris de la Carta.¹²

La Carta europea de drets humans a la província de Barcelona.

Característiques generals.

Els municipis signataris de la Carta a la província de Barcelona constitueixen un univers prou significatiu de les potencialitats i dificultats que pot representar l'aplicació d'aquest instrument en la pràctica. No només pel seu alt nombre, que representa al voltant d'un 30% de la totalitat de signataris a escala europea, sinó també perquè, entre ells, hi ha una gran capital (Barcelona); ciutats amb més de 200.000 habitants (L'Hospitalet, Badalona, Sabadell, Terrassa); ciutats mitjanes en el cinturó metropolità (Sant Adrià de Besòs, Sant Coloma de Gramenet) o de més enllà (Mataró, Granollers, Vilanova i la Geltrú); i fins i tot viles molt petites, d'un marcat caràcter rural (pobles com Calonge de Segarra, Castellar de n'Hug, Sant Julià de Cerdanyola o Santa Cecília de Voltregà tenen al voltant de dos-cents habitants). A més, entre els/les alcaldes/esses i regidors/ores d'aquests pobles i ciutats hi ha un ampli ventall de color polític (PSC, CiU, ERC, ICV, partits locals i coalicions diverses entre uns i altres). Naturalment, no totes les conclusions que es puguin extreure de l'estudi de la pràctica d'aquests municipis seran plenament extrapolable a d'altres realitats europees perquè és clar que tots els municipis comparteixen un marc cultural i legal comú (començant per la Constitució espanyola i l'Estatut de Catalunya) que poden ser aliens a d'altres realitats.

Per a fer la nostra recerca, hem analitzat documentació que obra en poder de la secretaria tècnica de la Xarxa (dades estadístiques, bases de dades de bones pràctiques), trobades de conjunt amb tècnics i regidors de diversos municipis de la província (en el marc de la comissió permanent de la Xarxa) i entrevistes en profunditat a set municipis representatius de les diferents realitats de la província, tant pel que fa a dimensions com a coneixement reconegut de la Carta.¹³

12. Dades actualitzades a 15 de desembre de 2010. En el moment de constituir la Xarxa (2003), els municipis barcelonins signataris de la Carta eren 21. Vid. Dictamen de creació de la Xarxa de Pobles i Ciutats pels Drets Humans pel Ple de la Diputació de Barcelona, a http://www.diba.cat/participacio/dretshumans/fiixers/notificacio_cast.pdf. (consultat el 15 de desembre de 2010).

Coneixement de la Carta.

Per tal de ser membres de la Xarxa, els pobles i ciutats de la província de Barcelona han d'haver signat la Carta europea de salvaguarda dels drets humans a la ciutat. I, per a fer-ho, cal l'acord del Plenari de l'ajuntament. Així doncs, tots els municipis membres de la Xarxa han passat per aquest tràmit i la Carta forma part del cabal polític i normatiu de tots ells, almenys teòricament. Sovint, segons hem pogut constatar, en les setmanes i mesos immediatament posteriors a l'adopció de la Carta, els municipis van organitzar algun tipus d'acte públic per donar-la a conèixer entre la ciutadania.

Malgrat una cosa i l'altra, es constata de manera generalitzada un important grau de desconeixement tant sobre la pròpia existència de la Carta com, allà on hi ha consciència de la seva existència, del seu contingut detallat. Un desconeixement que no es predica només de la ciutadania,¹⁴ sinó sovint també del propi organigrama municipal, amb l'excepció de la regidoria, servei o àrea que té assignat el seguiment de la Carta. O, alternativament, que hi ha coneixement polític de la Carta, entre els regidors/es de diferents àmbits, però molt menys coneixement tècnic. És a dir, se sap que el municipi s'ha compromès respecte d'un text de drets humans, i això en si mateix dona fe d'una certa sensibilitat política, però no se'n té un coneixement profund del contingut.

Hi ha tres importants excepcions a aquest fenomen. D'una banda, el defensor/ora dels drets humans del municipi (*ombudsman local*), allà on existeix, és un òrgan que coneix la Carta i que la utilitza assíduament. En segon lloc, les entitats ciutadanes més involucrades amb la defensa dels drets humans, que sovint plantegen les seves exigències a les autoritats locals sobre la base de les seves disposicions. És el cas, segons expliquen els responsables municipals de la Carta a llocs com Mataró, Barcelona, Cardedeu o Sant Joan de Vilatorrada, de les associacions de veïns, les entitats de drets humans o, més genèricament, les que participen en el Consell

13 Entre els mesos de novembre de 2009 i febrer de 2010 es van realitzar entrevistes amb regidors, tècnics, i en un cas l'alcalde, dels següents municipis: Barcelona, Cardedeu, Cubelles, Mataró, Sant Boi de Llobregat, Sant Joan de Vilatorrada i Santa Perpètua de Mogoda. La llista de persones entrevistades es pot trobar en l'annex a aquest treball. Amb l'única excepció de Sant Joan de Vilatorrada, que va signar la Carta el 2008, es tracta de ciutats pioneres en la signatura de la Carta i l'ingrés a la Xarxa, cosa que permet constatar els efectes del pas del temps sobre el coneixement i utilització d'aquest instrument. En particular, en el cas de la ciutat de Barcelona, és el municipi que va impulsar el primer Compromís (1998) i la pròpia Carta, que el plenari va aprovar el novembre de 2000.

14 Aquest desconeixement no es pot atribuir a cap mena d'inaccessibilitat material de la Carta. La Carta s'ha publicat en paper tant per part de l'ajuntament de Barcelona com de la Xarxa i molts municipis la tenen penjada a la seva pàgina web. Recentment, ajuntament de Barcelona i Xarxa han acordat difondre la Carta a través d'una redacció en llenguatge planer. A més, hi ha hagut iniciatives excepcionals per difondre la Carta, com ara la seva traducció al braille per part de l'ajuntament de Gavà o l'edició de Cartes en format àudio per persones amb dificultats visuals per part de l'ajuntament de Badalona. Com a iniciatives divulgatives específiques de la Xarxa val la pena fer esment del Joc de la Carta i de l'exposició de drets humans, de caràcter itinerant.

de la Vila/Ciutat. Finalment, alguns responsables polítics reconeixen que hi ha una tercera alternativa per a fer la difusió transversal de la Carta entre l'equip de govern i per l'acció municipal: el regidor/ora insistent que, de manera periòdica i constant, recorda als companys i companyes la necessitat d'ajustar-se als compromisos de la Carta i els recava informació puntual de les accions que prenen d'acord amb les seves disposicions.

En aquest sentit, els municipis que han tingut més èxit en la generalització o conscienciació de la Carta són aquells que han estat capaços de situar-la com a eix vertebrador de les seves polítiques públiques, sigui amb la seva inclusió al PAM, amb la seva assumpció directe des d'Alcaldia o bé per la persistència al llarg de diversos mandats locals de la regidoria i/o servei encarregat de la seva implementació.

En tot cas, les dificultats que es constaten en el coneixement i interiorització de la Carta europea, fins i tot en els municipis amb major voluntat política per a fer-la efectiva, no es contradueixen amb l'elevada opinió que tots els nostres interlocutors han expressat sobre aquest instrument. Una percepció molt generalitzada és que, si més no, la Carta serveix com a "inspiració", "guia", "marc" o "eix vertebrador" perquè els ajuntaments desenvolupin polítiques públiques de realització dels drets humans de proximitat, per bé que aquestes polítiques no es realitzin com a conseqüència directa i immediata d'un determinat precepte de la Carta. La utilitat de la Carta rau fonamentalment en la creació de discurs, ja que permet impulsar (o en facilita l'impuls) un plantejament de drets humans que impregni les diferents polítiques que adopta l'ajuntament. No obstant això, cal remarcar que la Carta pressuposa una sensibilitat prèvia, però no la crea.

Responsabilitat política i tècnica.

Fetes les anteriors consideracions, hem volgut saber qui s'encarrega de l'aplicació de la Carta als diferents municipis de la Xarxa. En la pràctica dels diferents municipis examinats, s'observa que la responsabilitat sobre la Carta recau en un reguitzell de regidories i/o serveis (regidoria de drets civils; regidoria de pau i solidaritat; regidoria de participació; àrea de serveis personals, etc.); en algun

cas depèn directament de l'alcaldia però també hi ha situacions en què no hi ha cap departament o persona específicament responsable de la seva execució. Fora d'aquesta darrera situació, clarament indesitjable, entre les diferents experiències constatades no hi ha un diagnòstic unívoc sobre quina és la millor ubicació de la Carta i ni tan sols hi ha unanimitat en la idea que com més a prop de l'alcaldia estigui la Carta, millor. De fet, en el que sí coincideixen les diferents persones entrevistades és que la difusió de la Carta entre el conjunt de cartapacis municipals depèn més de la voluntat política i capacitat de persuasió de la persona responsable que no de la seva ubicació en l'organigrama.

En relació amb això, una constant en la recerca realitzada ha estat la constatació de la incidència dels cicles electorals en la visibilitat i eficàcia de la Carta en els municipis de la província. El canvi de color polític, o fins i tot el canvi de responsabilitats al capdavant de certes àrees municipals, ha afectat de manera clara l'interès per la Carta. Aquesta incidència no ha estat necessàriament negativa. Certament, alguns municipis força actius en el naixement de la Xarxa, durant la legislatura 2003-2007, a penes despleguen activitat en l'actualitat. Però també hi ha exemples d'ajuntaments que no havien participat en cap activitat de la Xarxa, malgrat ser-ne pràcticament fundadors, i que actualment en són membres actius (cas de Santa Perpètua de Mogoda) o de municipis en què el canvi d'alcalde i equip no ha minvat el compromís municipal amb els drets humans en general i la Carta en particular (Sant Boi de Llobregat). En aquest sentit, atesa la seva implicació en la Carta, val la pena citar el cas particular de la ciutat de Barcelona: la Carta ha depès sempre de la mateixa regidoria ("Drets civils") i és significatiu que per ella han passat tres regidors/ores diferents de tres partits diferents des de l'any 2000 (quatre, si comptem des del Compromís de Barcelona de 1998: PI, Verds, ERC i ICV), sense que el traspàs de la Carta se n'hagi ressentit.

De fet, entre les claus que s'han assenyalat en les diferents converses i entrevistes sostingudes amb responsables municipals per tal de fer de la Carta un instrument més efectiu, n'hi ha algunes que es repeteixen de forma constant:

- ▣ Lideratge polític fort i decidit, amb capacitat d'incidència;
- ▣ Plasmació de les polítiques de drets humans en els Plans d'Acció Municipal (PAM);

- Existència d'un tècnic o un servei específicament dedicats als drets humans de proximitat, que facin de la Carta el seu full de ruta;
- Major dotació de recursos.

La constatació de la manca de transversalització de la Carta entre les diferents regidories dels municipis signataris també ha estat un fet recurrent en la nostra recerca. Amb tot, es fa palès que exercicis com la realització d'una "auditoria" de drets humans o l'elaboració de l'Agenda Local de Drets Humans, en obligar totes les àrees municipals a subministrar dades i elements qualitatius, tenen l'efecte col·lateral positiu que aquestes àrees prenguin consciència de l'existència i contingut de la Carta i incorporin el discurs de drets humans en el disseny i execució de les polítiques públiques que els corresponen.

Contingut de la Carta: aplicació i reptes.

La Carta europea és un instrument que enuncia drets ciutadans de manera abstracta, però això no vol dir que de la seva redacció no es puguin derivar mesures i polítiques públiques municipals concretes adreçades a la satisfacció, en tot o en part, d'aquells drets. Així ho manifesten de manera unànime els diferents municipis entrevistats, tot reconeixent que, en el seu cas, la manca d'aplicació d'algun o alguns preceptes no és atribuïble tant al contingut de l'instrument com a d'altres dificultats endògenes o exògenes.

Entre els preceptes que els municipis entrevistats consideren més difícils d'aplicar en la pràctica hi ha qüestions molt precises, com ara el dret al lleure, particularment pel que fa als joves i adolescents; o, dins del dret a la cultura, la llibertat religiosa en general i, en particular, el fet que hi hagi cementiris adaptats a les creences religioses (diferents a la catòlica) de les persones de la vila.¹⁵ També s'ha esmentat que de vegades es difícil fer efectius aquests drets entre les persones i col·lectius nous i joves. O, més genèricament, que quant més allunyats estan els drets recollits a la Carta de les competències tradicionals dels ajuntaments, més difícil és trobar l'espai polític i tècnic per fer-los efectius.

Ara bé, juntament amb aquestes i altres dificultats, les polítiques públiques locals demostren que hi ha un ampli ventall de mesures que es poden anar prenent per a realitzar els drets de la Carta. De la informació disponible¹⁶ es desprèn que els municipis de la Xarxa han treballat una àmplia varietat de drets contemplats a la Carta.

15 En realitat, els cementiris públics (municipals) són laics i per tant han de garantir que tothom pugui ser-hi enterrat d'acord amb les seues conviccions religioses. En la legislació vigent, els únics cementiris "confessionals" (catòlics o d'altres religions) són de caràcter privat.

Destaca potser, per sobre de tots, el dret al medi ambient, amb mesures de prevenció de la contaminació lumínica, reducció del consum d'aigua i el reciclatge¹⁷. Altres mesures rellevants han anat adreçades a la satisfacció dels drets dels col·lectius més vulnerables, incloent-hi les persones estrangeres, i la igualtat de drets entre homes i dones.¹⁸ Com dèiem més amunt, l'èmfasi de la Carta en els drets econòmics i socials té un reflex en el nombre relativament major de mesures adoptades pels ajuntaments en aquest àmbit: el dret a l'habitatge, al treball, l'educació o a la salut estan molt presents entre les "bones pràctiques" de què s'ha fet ressò la Xarxa.¹⁹ Altres drets que s'han vist positivament afectats per les polítiques públiques dels membres de la Xarxa han estat els drets dels consumidors, el dret a la informació i el dret a la bona administració municipal. Sovint s'han adoptat polítiques transversals (com ara una "Agenda 21" per temes econòmics, socials i ecològics²⁰, polítiques de participació ciutadana²¹ o bé accions de cooperació i solidaritat²²) que tenen efectes sobre el gaudi de diversos drets humans.

No és fàcil conèixer quantes d'aquestes mesures s'han pres perquè ho diu la Carta o si s'hagueren adoptat de la mateixa manera sense la Carta. Tots els municipis de la Xarxa i, en general, dels països europeus, formen part d'estats democràtics amb constitucions que garanteixen els drets humans i que estan subjectes a obligacions internacionals en aquest àmbit. En conseqüència, no és estrany constatar que moltes decisions que prenen els ajuntaments beuen de múltiples fonts normatives de les quals

16 A banda de les entrevistes realitzades: www.diba.cat/participacio/dretshumans/experiencies.asp (consultat el 15 de desembre de 2010)

17 Vid. bones pràctiques dels ajuntaments de Vilafranca del Penedès, Santa Eulàlia de Ronçana, Esparreguera, Sant Feliu de Codines i Arenys de Munt. També, entrevista a Santa Perpètua de Mogoda. Lligat també amb el dret a la mobilitat i la tranquil·litat a la ciutat, cal esmentar el projecte "compartir cotxe" de Terrassa.

18 Creació d'una Escola de Gènere a Terrassa, d'un servei de sessions d'acollida ciutadana a Sant Pere de Ribes, mesures per lluitar contra l'absentisme escolar al barri de La Mina de Sant Adrià de Besòs (també afecta el dret a l'educació). També, entrevista a Santa Perpètua de Mogoda. En una escala més àmplia es pot fer esment de la creació de l'Observatori de les Dones en els Mitjans de Comunicació, on hi participen 26 municipis, la majoria de la Xarxa, tot i que n'hi ha d'aliens (incloent-hi municipis, com ara Reus, que ha signat la Carta però no pot ser membre de la Xarxa per la seua ubicació).

19 Rehabilitació d'habitatges a Santa Coloma de Gramenet, Pacte per al Desenvolupament Econòmic i Social de Mataró (que inclou mesures relatives a treball, educació, informació i transparència administrativa), Conveni entre Vilafranca del Penedès i l'Escola de Nutrició Blanquerna per a desenvolupar un Programa Municipal de Nutrició, elaboració d'un Quadern de suport a la criança i educació dels infants de 0 a 3 anys a Castelldefels, etc. En el banc de bones pràctiques, també en trobem de signataris de la Xarxa de la resta de Catalunya i Espanya, com per exemple Santiago de Compostela (participació en un projecte europeu per a acreditar professionalment els cuidadors familiars), Vitòria-Gasteiz (iniciativa, reconeguda per l'OMS, per a l'anàlisi de l'impacte de salut en totes les actuacions que s'hagin de desenvolupar a la ciutat) i Lleida (Pacte social per a la ciutadania 2007-2011: 64 mesures en l'àmbit de la qualitat de vida, salut laboral, igualtat dona-home, medi ambient, mobilitat i participació institucional, entre d'altres.)

20 Entrevista a Sant Boi de Llobregat.

21 Entrevista a Cubelles; Pla estratègic de Mollet del Vallès; Observatori de la Ciutadania de Sant Cugat del Vallès; Observatori Europeu de ciutats i pobles per a tothom (Barcelona ciutat, amb un èmfasi especial en les persones amb discapacitat), etc.

22 Com per exemple el Fons documental de solidaritat i cooperació Can Gomis a Santa Coloma de Gramenet, La Casa de la Pau i La Solidaritat de Manresa o el Centre de cultura per la pau Can Joch a Granollers.

la Carta potser no és la més important. De fet, alguns responsables municipals han reconegut que els drets més fàcils d'implementar són aquells que generen deures específics als ajuntaments d'acord amb la legislació espanyola i catalana²³. En qualsevol cas, sembla que adherir-se a la Carta dona un plus de legitimitat a les polítiques públiques de drets humans que els municipis vulguin adoptar, sobretot si no tenen una base constitucional o legal evident.

Els mecanismes de supervisió de la Carta: l'experiència de la Xarxa de pobles i ciutats pels drets humans

Hem vist en els apartats anteriors el contingut material de la Carta i com els municipis de la Xarxa l'han interpretat i aplicat. Interessa conèixer ara què preveu la Carta com a mecanismes formals d'aplicació; i de quina manera els ajuntaments han fet ús d'aquests instruments i processos.

Els mecanismes de garantia tradicionals previstos a la Carta europea.

En principi, la garantia última de l'exercici efectiu dels drets humans correspon als òrgans de l'Estat encarregats de la funció jurisdiccional, és a dir, als jutges i tribunals. No obstant això, els processos formals de naturalesa contenciosa no sempre són els més adequats per a fer efectius els drets de proximitat. Per això, la Carta conté referències a aquests mecanismes tradicionals d'aplicació però amb l'aspiració de promoure sistemes alternatius de justícia (art. XXV) i policia (art. XXVI). Així, per exemple, l'acord jurisdiccional a què es refereix la Carta és extrajudicial, és a dir, a través de mecanismes formals però més ràpids i flexibles, com la conciliació, la transacció, la mediació o l'arbitratge. Per altra banda, la Carta promou una policia de proximitat, una policia municipal altament qualificada que apliqui accions de prevenció dels delictes i que actuï com a policia d'educació cívica. Hi ha força exemples d'implementació d'aquests articles per part de municipis de la Xarxa, entre els quals es pot destacar la decisió de l'ajuntament de Santa Perpètua d'apropar el cos policial a la ciutadania mitjançant una política de transparència i informació,

²³ Ara bé, no falten exemples de mesures adoptades sobre la base exclusiva de la Carta. Entre les més emblemàtiques, per bé que fora del nostre àmbit de recerca, l'Ajuntament del municipi francès de Saint-Denis (una de les tres ciutats promotores de la Carta), prohibeix que en el seu territori s'expulsi de les seves llars o es talli el subministrament d'electricitat i aigua a les famílies amb problemes econòmics. Per a l'Ajuntament es tracta d'una actuació de lluita contra l'exclusió i de defensa del dret a la ciutat recollit a la Carta, en considerar que la privació d'aquests drets fonamentals atempten contra la dignitat i la salut de les persones.

així com la previsió d'elaborar una Carta de serveis de la policia local²⁴ o la posada en funcionament a Cardedeu de la policia de barri.²⁵ També és força estesa entre els municipis signataris la figura de la mediació, particularment en els barris amb majors taxes d'immigració, i no és estrany que existeixi la figura del Jutge de pau, que permet solucionar de manera àgil els petits conflictes que es generen entre el veïnat.

Mesures que faciliten el compliment espontani de la Carta.

Sense voluntat de menystenir les mesures reactives davant les infraccions, sembla clar que la millor garantia del compliment d'una norma és aquella que preveu aquest incompliment i tendeix a la seva aplicació espontània. Amb aquesta filosofia, el segon paràgraf de la Disposició final de la Carta estableix que:

Les ciutats signatàries incorporen dins l'ordenament local els principis i les normes, com també els mecanismes de garantia, establerts en aquesta Carta i en fan menció explícita en els fonaments jurídics dels actes municipals.

Amb la recepció normativa del contingut de la Carta es tracta d'incorporar el text de la Carta al dret local i que, a més, la Carta es mencioni com a fonament jurídic de les ordenances i altres actes municipals. D'aquesta manera s'aconsegueix que els drets continguts s'integrin de manera "natural" a les polítiques públiques municipals. En la mateixa línia s'ha d'entendre la referència de l'article XXVIII a la necessitat de reflectir el compromís polític i jurídic al pla pressupostari ja que, sense una dotació pressupostària adequada, no es poden dur a terme els drets previstos a la Carta.

Finalment, l'article XXVII de la Carta preveu un conjunt de mecanismes preventius que tracten d'evitar la vulneració de la Carta: *els mediadors socials*, que fan de pont entre la comunitat majoritària i els col·lectius vulnerables de caràcter minoritari; *la comissió d'alerta*, com a mecanisme de participació ciutadana que hauria de garantir una contínua interacció entre la ciutadania i l'administració local per tal de corregir desviacions de la lletra i l'esperit de la Carta; i *l'Ombudsman municipal*, figura que ha tingut una gran acollida entre els signants de la Carta a Catalunya i Espanya.²⁶ Veurem a continuació com aquests mecanismes han estat desenvolupats a la província de Barcelona, amb el suport de la *Xarxa de Pobles i Ciutats pels Drets Humans*.

²⁴ Entrevista a Santa Perpètua de Mogoda.

²⁵ Entrevista a Cardedeu.

La pràctica dels municipis de la Xarxa.

Des del punt de vista formal, hem pogut constatar que la Carta s'ha adoptat sempre a través d'una decisió del plenari de l'ajuntament, però que sovint després no s'ha incorporat a la normativa municipal de manera oficial, a través d'una ordenança o similar. Tampoc no és freqüent, sinó més aviat excepcional, que els ajuntaments de la Xarxa facin esment de la Carta en els actes legals que han aprovat amb posterioritat a la seva adopció i que puguin tenir alguna repercussió sobre els drets ciutadans, tal com demana la disposició final de la Carta.²⁷ Ara bé, un grup de treball de la Xarxa va elaborar en el seu moment una "guia d'adaptació de les normatives municipals",²⁸ és a dir, un estudi rigorós de les adaptacions normatives que requereix una correcta recepció de la Carta europea per als municipis signataris. En línia amb la importància que hem atribuït a la incorporació de la Carta en l'ordenament jurídic local, aquesta publicació ha de servir de guia per als municipis que volen dotar de valor jurídic als principis i drets continguts a la Carta a través de l'adaptació de les seves normatives internes.²⁹

Pel que fa al compromís pressupostari, és obvi que més recursos a les àrees o regidories responsables de la Carta permetrien emprendre més accions concretes, però de les entrevistes realitzades no es desprèn que aquest sigui un problema especialment significatiu: en un context de recursos escassos, el que importa és el discurs i que tota la tasca municipal s'impregni dels valors de la Carta.

Millor fortuna han tingut els mecanismes que hem anomenat preventius, en part gràcies a la tasca dinamitzadora de la pròpia Xarxa. En efecte, entre les tasques realitzades per la Xarxa al llarg dels seus set anys d'existència, cal destacar les relatives a facilitar la posada en pràctica entre els municipis barcelonins d'instruments de garantia de la Carta. En primer lloc, i ja des de 2004, s'han impulsat "auditories" de drets humans en diversos municipis de la província. Aquests ajuntaments han acceptat així una avaluació tècnica, externa i independent del seu grau de compliment dels

26 Només a Catalunya, el Fòrum de Defensors Locals comptabilitza 41 municipis de totes les mides (des de la ciutat de Barcelona, amb el seu milió i mig llarg d'habitants, fins a pobles com Arenys de Munt o Tiana, amb pocs milers de ciutadans) que disposen d'aquests defensors (vid. <http://www.forumsd.cat/>, consultat el 15 de desembre de 2010). També, a la resta d'Espanya: Córdoba, Jerez de la Frontera, Palma de Mallorca, etc.

27 Hi ha excepcions significatives. La Carta Municipal de Barcelona, que té rang de Llei de l'Estat, fa esment de la Carta europea, com també en fa la Carta de drets i deures de Barcelona que hem esmentat més amunt.

28 Vid. "Els drets humans a la ciutat. Adaptació de les normatives municipals a la Carta Europea", Diputació de Barcelona, Barcelona 2008.

29 La guia encara no s'ha utilitzat gaire entre els municipis de la Xarxa. En trobem un bon exemple al uigent PAM de Sant Boi de Llobregat.

compromisos assumits conforme a la Carta europea³⁰, i aquestes avaluacions han servit, en alguns casos, com a punt de partida per a l'elaboració dels subsegüents plans d'acció municipal.

En segon lloc, s'ha fomentat igualment la figura del "Defensor/ora local de drets humans" (*Ombudsman*), amb el resultat que assenyalàvem més amunt d'una notable proliferació d'aquesta figura entre els municipis barcelonins i catalans. En aquest sentit, i per a ajudar-los en el seu procés, s'ha elaborat una "guia pràctica"³¹ sobre el procés de creació de la figura del defensor local dirigida als ajuntaments. La major part dels 41 municipis catalans que disposen d'aquesta figura són de la província de Barcelona i membres de la Xarxa. A més, en les entrevistes realitzades hem constatat la voluntat de més municipis d'incorporar aquesta figura en la present o la propera legislatura. En aquells municipis que han optat per no crear aquesta figura, un conveni marc entre la Diputació de Barcelona i el Síndic de Greuges de Catalunya obre la possibilitat de signar un conveni específic amb el Síndic de Greuges de Catalunya³². Ara bé, també és cert que, sovint, la iniciativa per a la creació d'aquesta institució no ha estat conseqüència directa de la signatura de la Carta europea sinó un procés paral·lel (de vegades fins i tot previ). Amb això, no fa sinó constatar-se de nou que la Carta té més un valor inspirador o programàtic que no efectiu per a la realització d'accions concretes.

Tot això no esgota, naturalment, els mecanismes de garantia que els municipis barcelonins han fet efectius sobre el terreny, tal com hem assenyalat anteriorment. Un bon exemple és la ciutat de Barcelona que, per les seves dimensions, té sentit que disposi d'un ampli ventall de mecanismes de garantia o seguiment dels drets humans. A Barcelona, la figura de la Síndica de greuges es va implementar a partir de la Carta, igual com l'Oficina per la no discriminació es va establir en el context de l'aprovació del Compromís de Barcelona. Més recentment s'ha creat un Observatori de drets humans a la ciutat (2008) que té com a eix vertebrador la Carta fins al punt que l'índex de drets que "vigila" l'Observatori coincideix amb l'articulat de la Carta. També està previst de crear a Barcelona un Consell de pau i drets humans que permeti la participació popular en aquest àmbit.³³ En definitiva, sembla que hi ha consens en el fet que els preceptes de la Carta que han tingut una aplicació més concreta són precisament els que fan referència al seguiment o vigilància: en el ben entès que

30 Els municipis que han desenvolupat aquesta experiència són: Cardedeu, Cubelles, Granollers, Les Franqueses, Sant Boi del Llobregat (dues vegades), Santa Coloma de Gramenet i Santa Perpètua de Mogoda.

31 Vid. "Síndics defensors de la ciutadania. Apunts per la seua implementació", Diputació de Barcelona, Barcelona, 2008.

32 Opció a la qual s'han acollit, entre d'altres, Barberà del Vallès, Canet de Mar, Cardedeu i Sant Pere de Ribes; i que properament poden seguir d'altres com els d'Esparreguera, Matadepera o Sant Joan de Vilatorrada.

no vigilen només el compliment “de la Carta”, sinó més aviat el respecte pels drets fonamentals de la ciutadania.

Conclusions

De l'anàlisi del contingut de la Carta europea i de la seva implementació pràctica en els pobles i ciutats de la província de Barcelona es poden desprendre algunes conclusions finals.

1. La ciutat, el poble o l'àmbit local són espais de plena vigència i aplicabilitat dels drets humans. Les responsabilitats en aquesta matèria que es deriven de les constitucions democràtiques i dels tractats internacionals no es limiten als poders públics centrals, sinó que irradien la seva força a l'àmbit regional i local. Ara bé, els poders públics locals no han estat plenament conscients d'aquesta realitat fins fa relativament poc temps i aleshores s'han adonat que calia fer aterrar els drets humans generalment considerats a les competències i necessitats de l'àmbit local. En aquest context, adquireix una importància singular a escala europea la *Carta europea de salvaguarda dels drets humans a la ciutat*.

2. La Carta europea constitueix un instrument al mateix temps ambiciós i realista, atès que d'una banda recull un ampli ventall de drets humans de proximitat, tant de tall clàssic com emergents, però a la vegada ho fa amb una perspectiva estrictament local, un llenguatge entenedor i termes jurídics flexibles, tant pel que fa a drets substantius reconeguts com a mecanismes de supervisió i seguiment.

3. La redacció i divulgació de la Carta i la posterior adhesió obtinguda per molts ajuntaments i col·lectivitats locals ha posat de manifest el seu valor com a guia o referent per a l'actuació dels diferents agents que operen a la ciutat. Els municipis, en primer lloc, però també el conjunt de la ciutadania amb els seus mecanismes de participació i representació, troben a la Carta un marc que permet orientar les seves polítiques. Sovint, doncs, no és una disposició precisa la que mou una acció local de defensa o promoció de drets humans, sinó l'existència mateixa de la Carta la que inspira globalment un determinat tarannà polític.

33 Hi ha altres mecanismes/serveis de defensa dels drets humans, com l'Oficina d'afers religiosos, però els responsables de drets civils de l'ajuntament de Barcelona reconeixen que la seva creació no es va inspirar directament en la Carta. Tot i això, no deixen de ser mecanismes que en faciliten la seva aplicació.

4. Més enllà d'aquest paper bàsic com a motor general de polítiques públiques, la progressiva incorporació de la Carta en l'ordenament i la pràctica municipals s'hauria de traduir en polítiques i accions concretes de totes les àrees i serveis municipals. Per això, caldria que aquestes àrees fessin seus els postulats de defensa dels drets humans; és a dir, no n'hi ha prou a activar una regidoria de drets humans o similar, sinó que és necessari que tot el consistori assumeixi que la gestió dels assumptes municipals i les interaccions que aquests assumptes generen amb la ciutadania són susceptibles de comportar una millor satisfacció dels drets de les persones. D'aquesta manera, els drets humans han de deixar de ser una política pública específica per a passar a desenvolupar-se com a element que impregna totes les polítiques locals. La Carta europea pot servir de marc de referència per a aplicar aquesta transversalitat, ja que projecta els seus compromisos sobre una pluralitat d'àmbits de l'activitat local i es desenvolupa sobre un espectre competencial molt ampli que va des dels serveis a les persones als serveis territorials, passant pel desenvolupament i el govern local. Però no està clar que estigui desenvolupant aquest rol, amb l'excepció dels mecanismes de supervisió i seguiment, que estan tenint una excel·lent acollida en els municipis barcelonins i que tenen la virtualitat d'irradiar la seva efectivitat més enllà de l'articulat estricte de la Carta, vers una concepció àmplia i permanentment actualitzada de drets humans de proximitat.

5. Les dificultats per a la realització d'aquests drets són grans, però no insuperables: el desconeixement de la Carta a molts nivells; la falta de transversalització entre les diferents àrees i serveis municipals; les transicions electorals, etc. són factors que dificulten la utilització concreta de la Carta en les polítiques públiques locals. Entre les causes que poden explicar aquest fenomen s'apunten, sobretot, factors d'organització interna. Hi ha una dificultat objectiva d'incardinar un text com la Carta europea (internacional, però local; redactat en abstracte, però per a aplicar concretament; de vocació transversal, però assignat a un determinat departament o servei) en la "lògica" municipal, que ha de resoldre innumbrables preocupacions del dia a dia dels veïns i veïnes de la localitat. Ara bé, hi ha experiències que demostren que totes aquestes dificultats no són inherents al text de la Carta ni al compromís pels drets humans en general. Calen, això sí: voluntat i impuls polític -reflectit en el PAM o document de planificació similar-; serveis tècnics especialitzats; i també dotació de recursos materials.

Annex

Per a l'elaboració d'aquest article s'han entrevistat les següents persones:

Jaume Bosch, *alcalde de Sant Boi de Llobregat.*

José Ángel Carcelén Luján, *primer tinent d'alcaldia, titular de l'Àrea d'actuació política, governança i ciutadania de l'Ajuntament de Sant Boi de Llobregat.*

Isabel Sarrate, *cap de Servei de planificació i avaluació de serveis i polítiques públiques de l'Ajuntament de Sant Boi de Llobregat.*

Maria Jesús López, *tècnica de l'àrea de serveis personals de l'Ajuntament de Santa Perpètua de Mogoda.*

Lluís Solà, *assessor de l'Àrea de Serveis Personals, Ajuntament de Santa Perpètua de Mogoda.*

Teresa Massó, *regidora de participació ciutadana de l'Ajuntament de Cardedeu.*

Carlos Fernández Báez, *conseller delegat de Presidència i Participació de l'Ajuntament de Mataró.*

M. Àngels Briansó Montoro, *cap de la Secció de Civisme i Cooperació de l'Ajuntament de Mataró*

M. Dolors Fernández Alegre, *tècnica de cooperació de l'Ajuntament de Mataró.*

Inés Moreno, *cap de l'Oficina de participació i informació ciutadana de l'Ajuntament de Cubelles.*

Albert Marañón, *regidor d'immigració, participació ciutadana i Solidaritat, cooperació i foment de la pau, de l'Ajuntament de Sant Joan de Vilatorrada.*

Maria Casanovas, *dinamitzadora de serveis a les persones de l'Ajuntament de Sant Joan de Vilatorrada.*

Rosa Bada, *directora de drets civils de l'Ajuntament de Barcelona.*

Bibliografia, referències web i documentació

BONDIA GARCIA, DAVID «El valor jurídico y las características propias de la carta europea de salvaguarda de los derechos humanos en la ciudad», informe presentado en la IV Conferencia «Ciutats pels Drets Humans», celebrada en Nuremberg en diciembre de 2004.

En: http://www.idhc.org/cat/documents/CESDHC_ValorJuridic.pdf

CASTELLÀ ANDREU, JOSEP MARIA; «El doble nivel de protección de los derechos en Canadá: la Carta de derechos y libertades de 1982 y las cartas de derechos provinciales, en especial, la de Quebec», en Esther Mitjans y Josep Maria Castellà: *Derechos y libertades en Canadá*, Barcelona, IEA, 2006.

Dictámen de creación de la Red de Pueblos y Ciudades por los Derechos Humanos del Pleno de la Diputación de Barcelona en http://www.diba.cat/participacio/dretshumans/fitxers/notificacio_cast.pdf.

Diputació de Barcelona «Els drets humans a la ciutat. Adaptació de les normatives municipals a la Carta Europea», Diputació de Barcelona, Barcelona 2008.

Disponible en: http://www.diba.es/participacio/fitxers/publicacions_papers/normatives_ddhh.pdf

Diputació de Barcelona «Síndics defensors de la ciutadania. Apunts per la seva implementació», Diputació de Barcelona, Barcelona, 2008.

Disponible en: <http://www1.diba.cat/llibreria/pdf/43406.pdf>

GUILLÉN LANZAROTE, AIDA “Contradicciones globales, respuestas locales”, tesis de máster, Barcelona, 2005, pág. 89 i 90.

VAQUER CABALLERÍA, MIGUEL; «La Carta Europea de Salvaguarda de los Derechos Humanos en la Ciudad», *Cuadernos de Derecho Local*, Fundación Democracia y Gobierno Local, núm. 2 (2006), pp.139-145

Carta Europea de Salvaguarda dels Drets Humans en la Ciutat:

http://www.idhc.org/esp/131_ceuropea.asp

Carta de drets i obligacions per a una convivència civil a Bolònia: *Delibera del Consiglio comunale di Bologna, P.G. n. 34140/2003, approvata il 31 marzo 2003*

Carta de drets i responsabilitats de Montreal:

<http://ville.montreal.qc.ca>

Carta de drets i deures dels ciutadans de Pamplona vers la seva administració municipal-

<http://www.pamplona.net/pdf/CARTADERECHOSDEBERES.pdf>

Carta Europea d'Autonomia Local:

http://www.femp.es/files/566-353-archivo/carta_europea_aut

El dret a la ciutat en la pràctica

Espai públic i dret a la ciutat

Jordi Borja

La urbanització contra la ciutat: la crisi de l'espai públic

Murs visibles i fronteres invisibles

Pors urbanes i repressió preventiva: l'ordenança del civisme a Barcelona

L'espai públic i la conquesta del dret a la ciutat

Bibliografia, referències web i documentació

Espai públic i dret a la ciutat

Jordi Borja.
Urbanista

La urbanització contra la ciutat: la crisi de l'espai públic

La ciutat és, abans de res, l'espai públic; l'espai públic és la ciutat. És alhora la condició i l'expressió de la ciutadania, dels drets ciutadans. La crisi de l'espai públic es manifesta en la seva absència o abandó o en la seva degradació, en la seva privatització o en la seva tendència a l'exclusió. Sense espai públic potent, integrador socialment, articulador física i simbòlicament, la ciutat es dissol, la democràcia que es perverteix, el procés històric que fa avançar les llibertats individuals i col·lectives s'interromp o retrocedeix, la reducció de les desigualtats i la supremacia de la solidaritat i la tolerància com a valors ciutadans es veuen superats per la segregació i per la cobdícia, per l'egoisme i l'exclusió.

La consideració històrico-cultural de l'espai públic com una dimensió fonamental de la democràcia política i social.

L'espai públic expressa la democràcia en la seva dimensió territorial. És l'espai d'ús col·lectiu. És l'àmbit en el qual els ciutadans poden (o haurien de) sentir-se com a tals, lliures i iguals. És on la societat s'escenifica, es representa a ella mateixa, es mostra com una col·lectivitat que conviu, que mostra la seva diversitat i les seves contradiccions i expressa les seves demandes i els seus conflictes. És on es construeix la memòria col·lectiva i es manifesten les identitats múltiples i les fusions en procés. L'espai públic democràtic és un espai expressiu, significant, polivalent, accessible, evolutiu. És un espai que relaciona les persones i que ordena les construccions, un espai que marca alhora el perfil propi dels barris o zones urbanes i la continuïtat de les diferents parts de la ciutat. Aquest espai és el que avui està en crisi. I la seva decadència posa en dubte la possibilitat d'exercir el «dret a la ciutat».

El dret a la ciutat i l'espai públic democràtic són dues cares de la mateixa moneda. La cultura política i urbanística actual ha revaloritzat tots dos conceptes en la nostra època però les pràctiques institucionals i mediàtiques ho qüestionen. Les dinàmiques dominants a les ciutats del món desenvolupat tendeixen a afeblir i privatitzar els espais públics. De res serveix l'anàlisi crítica i menys encara el lament nostàlgic del passat si no fem front les dinàmiques econòmiques, polítiques i culturals que produeixen aquesta urbanització sense ciutat i la desnaturalització de l'espai públic.

La crisi de l'espai públic és el resultat de les actuals pautes urbanitzadores, extensives, difuses, excloents i privatitzadores.

La força de les actuals pautes urbanitzadores produeixen espais fragmentats, llocs (o no-llocs) muts o lacònics¹, terres de ningú, guetos classistes, zones marcades per la por o la marginació. L'espai públic en aquestes extenses zones d'urbanització discontinua i de baixa densitat pràcticament desapareix; els ciutadans queden reduïts a habitants atomitzats i a clients depenents de múltiples serveis amb tendència a privatitzar-se.

La dissolució de la ciutat en les perifèries es complementa amb l'especialització (social i funcional) dels centres urbans i de gran part de la ciutat compacta. Dos fenòmens que ja es van anunciar fa algunes dècades². Els espais públics perden les seves qualitats ciutadanes per a convertir-se en espais viaris, o en àrees turístiques i d'oci o museificades, o centres administratius buits i temuts quan es fa fosc, o en carrers o barris tancats (que no solament existeixen en les perifèries de baixa densitat), o en places vigilades (videovigilades) en les quals se suprimeixen els elements que afavoreixen el fet d'estar-s'hi (els bancs) o es creen obstacles físics per evitar la concentració de persones. Els carrers comercials animats i oberts se substitueixen progressivament per centres comercials en els quals s'aplica «el dret d'admissió». I els centres i barris que no es transformen seguint aquestes pautes esdevenen espais d'exclusió oblidats i de vegades criminalitzats. O, per contra, es gentrifiquen i s'exclouen els sectors populars, primer com a residents i després com a usuaris.

Aquest model d'urbanització és un producte de la convergència d'interessos característics de l'actual capitalisme globalitzat: capital financer volant i perseguidor d'un lucre curtplacista articulat amb el sistema financer local, legislació favorable a la urbanització difusa i al bum immobiliari i propietat privada del sòl amb l'apropiació per part dels agents privats de les plusvàlues resultants del procés especulatiu. Els governs locals i regionals al seu torn faciliten aquestes dinàmiques perquè compensen la insuficiència de recursos en relació a les demandes mitjançant la venda de sòl públic, la permissivitat urbanística i el cobrament de les llicències de construcció. I tanca el cercle el bloc «cementero» (*il blocco edilizio*, concepte que es va posar de moda en el pensament urbanístic italià dels 70) de promotors i constructors que reben crèdits fàcils del capital financer i que al seu torn estimulen l'afany inversor dels sectors mitjans i baixos que obtenen alhora crèdits mitjançant hipoteques escombra-

1 Expressió de Richard Ingersoll a «Tres tesis sobre la ciudad», Revista de Occidente nº 185, 1996.

2 Choay, F. Pour une anthropologie de l'espace, Paris, éditions du Seuil, 2006.

Choay, F. «El reino de lo urbano y la muerte de la ciudad» a Visiones urbanas: Europa 1870-1993: la ciutat de l'artista: la ciutat de l'arquitectes; Madrid. Electa. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona. 1994.

Jacobs, Jane. The Death and Life of Great American Cities. (Edició original publicada per Random House, Inc., Nueva York. 1961. Traducció espanyola d'Ángel Abad, Muerte y vida de las grandes ciudades, Madrid. Ediciones Peninsula, 2. edició 1973 (1. ed. 1967).

ries. Un cercle viciós que quan troba obstacles legals o socials practica impunement la corrupció dels governs locals³.

Aquestes pautes d'urbanització es reforcen per l'afany de distinció de les classes altes i mitjanes que busquen marcar la seva imatge diferenciada i privilegiada i alhora la protecció d'àrees exclusives: per la seva banda, els sectors baixos o mitjans-baixos malden per aconseguir una seguretat (il·lusòria) que creuen trobar en la propietat del sòl o de l'habitatge com a estalvi per al futur malgrat els alts costos en el present, el mite que el sòl i l'habitatge sempre augmentaran i sempre podran anar pagant el crèdit. Els governs locals, al seu torn, còmplices per acció o per omissió, troben a la urbanització una font d'ingressos i un determinat suport social. La cultura urbanística heretada del moviment modern que havia decretat «la mort del carrer» serveix de coartada a molts professionals per justificar la seva necessària participació en el festí.

La festa, però, s'ha acabat: la urbanització en els propers anys no podrà seguir les mateixes pautes.

Seria lògic que s'imposés un canvi radical. Per raons de balafament de recursos bàsics i d'alts costos socials. Per la irresponsabilitat especulativa amb la qual actua el capitalisme financer global. Perquè és d'esperar que es produeixi una reacció de la societat que exigís als governs que assumeixin les seves responsabilitats, la seva obligació de regular tant als agents financers com als grans actors immobiliaris que han rebut quantioses ajudes de diners públics per sortir del mal pas que ells mateixos han provocat. Perquè el malestar havia de derivar en mobilitzacions socials dels principals afectats per la crisi, les majories populars, que han perdut estalvis i/o ocupació, i que exigiran l'abandó de les polítiques neoliberals que han provocat aquesta crisi.

Els professionals i, en general, els intel·lectuals tenen una especial responsabilitat en la conversió de la crisi en una oportunitat de canvi en un sentit democràtic.

Els correspon contribuir a desenvolupar un pensament crític radical i proposar alternatives possibles i desitjables, la qual cosa requereix situar-se fora de la lògi-

3 Veure les obres esmentades més endavant de Neil Smith i d'altres «Después del neoliberalismo...» que presenta un sintètic panorama en diferents països i per al cas espanyol les obres d'Emmanuel Rodríguez i Isidro López i de Jose Manuel Naredo i Antonio Montiel.

ca de la política institucional (governos gestors, cúpules partidàries de partits integrats en el sistema) i de la cultura oficial acadèmica que predomina avui a les universitats. La política i l'acadèmia oficials es caracteritzen per un conservadorisme a ultrança. Els responsables polítics no saben ni volen saber una altra cosa que la tornada a la situació anterior. I la vida acadèmica actual ha oblidat la seva responsabilitat social i ha degenerat en limitar-se a produir un saber reproductiu, cada vegada més allunyat de les realitats, substituïdes per la metodologia formalista i per la submissió a les revistes indexades cuirassades enfront la crítica i la innovació. La ideologia (en el sentit més pejoratiu del terme) acadèmica dominant demonitza la innovació, la crítica i la presa de partit i les propostes d'acció en la societat⁴.

Probablement en aquest món solament ara és possible promoure reformes. Però perquè les reformes serveixin per a progressar i no per a mantenir en una situació pitjor el que existeix, es requereix un pensament radical, o si ho prefereixen, revolucionari. Un pensament orientat a l'acció, que modifiqui dinàmiques i comportaments que expressen les inèrcies estructurals com per exemple la propietat privada del sòl urbanitzable i urbà com a font de l'especulació, la permissivitat política i la complicitat dels governos locals en relació a l'especulació urbanística o la ideologia de la por que legitima la segregació social i la privatització dels espais públics⁵.

Murs visibles i fronteres invisibles

O Viceversa. Una expressió de la negació del dret a la ciutat mitjançant la supressió de l'espai públic⁶.

La relació ciutat-ciutadania no és simplement terminològica. La ciutat no solament és una realitat física, sinó que també és un sistema de relacions entre persones en teoria lliures i iguals, els ciutadans. Actualment l'estatus de ciutadà es vincula a la nacionalitat atribuïda per l'Estat, però és a la ciutat on s'exerceix. La ciutat, en conseqüència, ofereix condicions més o menys efectives per fer realitat la ciutadania. Per mitjà de la seva ordenació física, l'accés de tothom als seus béns i serveis i la

⁴ Veure el dur al·legat contra el «pensament acadèmic» universitari a «Logique de la création» de Geoffroy de Lagasnerie (Fayard, 2011) així com el dossier «Grandeur et misère du débat intellectuel» (Le Monde des livres, 14-1-2011) i el dossier «La pensée critique prisonnière de l'enclot universitaire» (Le Monde Diplomatique, gener 2011).

⁵ Veure l'epíleg del llibre de l'autor «Llums i ombres de l'urbanisme a Barcelona», 2010

⁶ La bibliografia sobre els murs urbans és molt dispersa. Una obra relativament nova però que pot considerar-se «clàssica» i que implica una extensa bibliografia és «Ciudad de muros» de Teresa P.R. Caldeira. Ed-Gedisa 2007. Primera edició en portuguès Ed. Uniu de Sao Paulo i en anglès Ed. Uniu de Califòrnia l'any 2000. Veure també de la mateixa autora Democràcia i murs/Democracy and walls, CCCB, Barcelona, 2008. La revista en línia Carajillo, Programa Gestión de la ciudad y urbanismo, que s'edita conjuntament amb Café de las Ciudades, va publicar un dossier sobre Muros urbanos introduït per Jordi Borja i Miguel Mayorca, amb textos de Teresa P.R. Caldeira, Alfredo Rodríguez i Paula Rodríguez, Luis Felipe Cabrales, Marcelo Corti i Rolo Macera i Eyal Weizman, (nº4, 2010).

redistribució social mitjançant la qualificació dels equipaments i espais públics a les àrees habitades per les poblacions amb menys recursos, la ciutat determina la qualitat de la ciutadania. Aquesta, però, és una conquesta permanent; els ciutadans es fan conquistant els seus drets que sempre requereixen renovar-se i fer-se efectius, una conquesta que s'expressa en l'espai públic, àmbit preferent d'exercici dels drets i de progrés de la ciutadania.

No obstant això, les actuals pautes d'urbanització accentuen les diferències i les exclusions socials. A la ciutat central i compacta mitjançant l'especialització terciària i la «gentrificació» del que abans van ser centres multiclassistes i barris populars es tendeix a expulsar la població de baixos ingressos o a recloure-la en àrees degradades, marginals, fins i tot «criminalitzades⁷». A les perifèries és encara pitjor. No fa gaire van ser les barraques i els «polígons d'habitatge social», que se separaven per murs o per l'allunyament del teixit urbà. En les últimes dècades, el desenvolupament urbà metropolità, difús i fragmentat, ha augmentat la segregació social i la distància o separació física. Mai com fins ara les regions urbanes no han expressat en la seva realitat visible la desigualtat i l'exclusió dels estrats de població de menys recursos. La ciutat que històricament ha estat un element integrador ara tendeix a l'exclusió. La seva expressió màxima són els murs físics i simbòlics, les fronteres administratives o invisibles. És la negació més radical de la ciutat. Els murs i les fronteres urbanes són la metàfora i la realitat del no reconeixement del dret a la ciutat i de la dissolució de l'espai públic com a àmbit d'intercanvi i d'obtenció de formes diverses de salari indirecte, així com fer simètrics el conflicte enfront les institucions de govern.

Els murs són la negació de la ciutat?

Sí, però no sempre va anar així. Les ciutats van néixer i es van desenvolupar per oferir protecció a l'intercanvi de béns i serveis. I perquè unes col·lectivitats de poblacions diverses pels seus orígens i activitats poguessin conviure pacíficament en un mateix territori, les muralles o els emplaçaments que facilitaven la defensa enfront els enemics externs estaven destinats a fer realitat el lema «l'aire de la ciutat ens fa lliures». Eren èpoques en què les ciutats es defensaven de pirates, bandes armades, senyors de la guerra que pretenien saquejar-les. A priori els «estrangers» eren considerats enemics potencials dels ciutadans. Ara no és el cas; els que arriben a les ciutats

7 Els habitants d'aquests barris, colònies o similars reben gairebé sempre apel·latius pejoratius. El mot «immigrant» ha adquirit a Espanya aquesta connotació que abans s'aplicava als «murciàns» i ara als «moros» o als «sudaques». A l'Argentina seran els «uilleros» i a Colòmbia els habitants dels barris «sunnormales» seran els «rebutjables». A Xile «pobladores» i a Mèxic en el passat habitants de «ciutats perdudes» i en les últimes dècades «colons». Mai no es defineixen com a ciutadans.

són, o bé treballadors que esdevenen «exèrcit de reserva de mà d'obra» i se'ls crida immigrants (excepte si es tracta d'inversors o professionals) per qualificar així el seu estatus precari, o bé són consumidors als quals es denomina turistes, congressistes, visitants i, en aquest cas, són ben rebuts.

Avui dia, a qui protegeixen els murs? Protegeixen els sectors acomodats que utilitzen i alhora temen a aquells que consideren pobres, marginals i delinqüents potencials. Les campanyes mediàtiques legitimen aquestes polítiques i els governs, amb l'argument que existeix una demanda ciutadana (gairebé sempre estimulada artificialment), reprimeixen els drets d'una part de la ciutadania. El cas més evident és el dels immigrants als quals se'ls concedeix **el dret a la inseguretat**.

Són els sospitosos permanents en l'espai públic, pel seu aspecte, vestimenta o color. Perquè mai no tindran suficients papers perquè se'ls consideri ciutadans. Perquè són una molèstia per als autòctons. Perquè, a priori, se'ls considera delinqüents potencials. L'autoritarisme comença amb els més vulnerables.

Quan s'admet la deriva autoritària en una forma tan perillosa com la repressió preventiva (veure més endavant), no solament ens fem còmplices d'una injustícia, sinó que també tolerem una involució democràtica que pot portar-nos a ser en el futur víctimes d'aquest afany falsament proteccionista.

Els murs de la vergonya.

Murs i fronteres urbanes serveixen als forts perquè els febles siguin més vulnerables. Emmurallen els rics per evitar que els pobres es barregin amb ells en els espais d'ús col·lectiu. O mantenen sotmesa una població perquè no fugi del territori governat per una minoria que ha acumulat tot el poder. El mur de Berlín pretenia cínicament protegir els ciutadans de l'est de la temptació del «consumisme» de l'oest que les agències públiques i les empreses feien publicitat i oferien com a fruits desitjables d'un oasi tan proper físicament com llunyà políticament. En realitat, però, servia per mantenir un règim polític dictatorial, extremadament policíac (vegeu el film «La vida dels altres»).

El mur de la frontera entre Mèxic i els Estats Units, que separa ciutats tan properes i interrelacionades com Tijuana i Sant Diego, més del mateix: expressa la voluntat de sobreexplotar una mà d'obra barata que utilitza el mur com a instrument

de precarització i submissió dels treballadors mexicans que emigren o que viuen com a commuters, que dormen en una banda i treballen en una altra. És un mur al servei d'una forma sofisticada i cruel de sobreexplotació.

Els murs entre Israel i les zones on habita població palestina protegeixen la població jueva en la seva expansió territorial sobre les terres dels palestins expulsats de les mateixes i aïllen nuclis urbans separats per pocs quilòmetres. Ramallah, la capital de l'Autoritat Palestina està a uns escassos 15 km de distància de Jerusalem però és pràcticament impossible viatjar d'una ciutat a una altra. A Jerusalem, el govern israelià utilitza un muralla complementada amb un lloc militar per controlar amb formes humiliants l'entrada del gairebé milió de palestins que viuen a Israel, exclosos territorialment, separats per un enfonsament del terreny, aglomerats en una zona exterior d'urbanització informal que entren quotidianament a treballar a la ciutat formal com a mà d'obra barata i desprotegida. I sense dret a relacionar-se amb els ciutadans israelians. Tal com va escriure l'arquitecte israelià, Eyal Weizman, ens trobem davant un urbanisme al servei de la «guerra urbana»⁸.

Els murs a les ciutats, en les seves perifèries difuses o, fins i tot, a la ciutat compacta i a les seves zones centrals, responen a la mateixa lògica. No es tracta de protegir els ciutadans lliures sinó d'excloure els sectors socials sobreexplotats o marginats. Els suposadament protegits es tanquen en els seus barris, «barris tancats», gated cities, «urbanitzacions privades», etc., es denominen genèricament. En alguns casos, els noms són suficientment explícits, com ara «El Tancament»⁹. Aquesta població tancada renuncia a la ciutat per defensar la seva posició de privilegi pel que fa als sectors exclosos.

Allò que distingeix els murs físics dels virtuals és el seu caràcter explícit; s'assumeix formalment la inclusió d'uns i l'exclusió d'uns altres. Els murs físics, per la seva violència i la seva impunitat, pel menyspreu, odi i por que expressen en relació amb els sectors exclosos, són una forma de feixisme urbà; no són reformables o millorables, solament admeten la demolició¹⁰. Els murs virtuals no es poden qualificar de feixistes però serien la versió urbana de les democràcies formals sense contingut social, és a dir, sense polítiques potents de welfare state, unes pseudo democràcies de *facto* censatari, excloents. Es tracta de barreres invisibles que protegeixen els barris burgesos per mitjà de normes explícites o en general tàcites que exclouen les poblacions procedents dels barris populars, per evitar que puguin accedir als seus

⁸ Veure *Hollow Land*, E. Weizman, Verso, 2007.

⁹ Nom d'una urbanització de luxe a Medellín, als afores de la ciutat.

¹⁰ A la ciutat de Rosario (Argentina) a principis d'aquest any 2011, es va aprovar una ordenança que prohibia l'existència de «barris tancats». Es va tractar d'una iniciativa d'un col·lectiu de joves que van crear una associació ciutadana, G10s, i van promoure una iniciativa popular que es va presentar avalada per moltes firmes davant el Consell Municipal. A pesar de la reticència de l'alcalde (intendent, del partit socialista), la proposta es va aprovar.

equipaments o serveis. De vegades, s'utilitzen barreres físiques, la distància, el relleu, l'existència d'infraestructures. D'altres vegades, és la pressió social si no les policies públiques o privades que fan difícil romandre en aquestes zones si es posseeix un determinat color de pell o una vestimenta inadequada¹¹.

En bastants casos, és suficient una determinada configuració urbanística per excloure els sectors populars: que solament es pugui accedir en acte privat; que no hi hagi ofertes comercials o d'oci de baix cost o espais públics animats, etc. Per exemple: Puerto Madero a Buenos Aires; o bé l'autopista que separa la urbanització de l'antic aeroport de Cerrillos a Santiago de Xile del barri de la Victòria i altres propers, en el qual viuen desenes de milers de famílies treballadores, en un entorn de pobra qualitat urbana. Conscientment, no s'ha volgut facilitar la comunicació entre una zona i una altra per atribuir un contingut de classe exclouent a la nova operació urbanística en curs. Es tracta de construir entre deu mil i quinze mil habitatges, torres d'oficines, equipaments i zones verdes per a sectors socials mitjà-altos. Els exemples d'un urbanisme violentament classista existeixen en totes les ciutats.

Els murs, per la seva materialitat visible i la intenció explícita de la seva execució, afirmen una voluntat de poder. Pretenen, en uns casos, establir zones d'accés restringit on es refugien sectors o privilegiats i, en d'altres, forcen una part important de la població a viure dins d'uns límits reduïts de la ciutat o de la perifèria. Aquest criteri exclouent també pot expressar-se en l'accés als espais públics i els equipaments en els quals, per sistemes diversos, s'impedeix el seu ús a col·lectius socials (places o parcs tancats, solament accessibles a aquells que posseeixen les claus, com ara la presència de la policia que pressiona immigrants o joves, o bé aquells que apliquen tarifes a l'ús de llocs on estars'hi, com ara bancs, zones cobertes, etc.).

El fenomen, per la seva extensió i varietat, és extens i complex. Destacarem alguns tipus de murs que ens semblen especialment significatius. En nombroses ciutats europees i americanes, i ens referim especialment a les **ciutats compactes**, no pas a les seves perifèries, es produeixen processos de **privatització dels espais públics**. A Nova York, la companyia Disney s'ha apropiat la zona central d'oci de Broadway (l'entorn de Times Square). En barris acomodats de la Ciutat de Mèxic proliferen els carrers tancats. A Rio de Janeiro, els habitatges de classe alta i mitjana tendeixen a tancar la sendera davant l'edifici amb reixes que, de fet, impedeixen

¹¹ A Buenos Aires, Sebrelli va escriure que en una època no gaire llunyana, a principis del segle XX, en algunes aingudes no es permetia passejar sense sac. En molts locals de «luxe» s'exigeix una vestimenta classista, per exemple la corbata.

o dificulten molt el pas dels vianants. A Londres, París, Barcelona, etc., no solament l'espai públic està permanentment vigilat (presència policial, càmeres), sinó que també es tanquen les places quan es fa fosc, el mobiliari urbà impedeix que es formin grups asseguts, etc.

La construcció de murs per separar barris o parts de la ciutat, o entre municipis amb continuïtat urbana pot respondre a dos objectius diferents encara que el mur sigui similar. En un dels casos, es tracta d'aïllar una població que es considera non grata per a l'entorn (una població o favela, un barri pobre o amb mala imatge). És el cas que exposem del mur que pretenia separar dos municipis de la perifèria de Buenos Aires (San Isidro i San Fernando) o l'ús de l'autopista com a mur en l'esmentat cas de Cerrillo. En l'altre, és quan el que es pretén és impedir o controlar l'accés a parts de la ciutat a tots aquells que no tinguin un determinat estatus (residents, propietaris, etc.). És el cas ja esmentat de Jerusalem i de tants conjunts habitacionals a les ciutats europees i americanes que s'han dotat de policies privades i de murs i han creat zones senceres privatitzades, una ciutat «censatària». Una realitat cada vegada més freqüent a l'Amèrica del nord i del sud.

En les **perifèries fragmentades o disperses**, aquests mateixos fenòmens es repeteixen. Es procura aïllar barris populars i poblacions o faveles i es multipliquen barris tancats per a sectors mitjans i alts. A Espanya, durant el franquisme, la construcció de polígons d'habitatge aïllats i aïllables destinats a sectors populars es va convertir en doctrina. El fenomen ara es repeteix mitjançant l'ús del mercat per segregar la població de baixos ingressos.

L'espectacular auge de **barris tancats** per a sectors mitjans i alts en les perifèries metropolitanes és un fenomen nou, no tant per la inexistència d'abans d'alguns casos com per la importància quantitativa que ha aconseguit. Aquests barris qüestionen l'existència mateixa de la ciutat i de les societats de ciutadans. En ells, la combinació de l'afany de distinció amb la por a l'exterior condueix a conductes tan agressives com suïcides, en termes metafòrics i de vegades reals (vegeu la novel·la «Les vídues dels dijous¹²»).

12 Las viudas de los jueves, de Claudia Piñeiro, Ed. Clarín-Alfaguara, Buenos Aires 2005. El 2008, es va dur al cinema amb el mateix títol.

Els murs de la ciutat han de tenir una única resposta urbanística: la seva destrucció. L'única tasca que correspon als professionals de l'urbanisme i als activistes ciutadans és promoure un moviment social que es plantegi la demolició immediata i directa dels murs destructors de ciutadania. En aquests casos, fer ciutat comença per l'acte destructor o bé en la seva prohibició legal¹³.

Els murs no solament expressen l'exclusió, sinó que també contribueixen a «legitimar» les polítiques repressives sobre els sectors populars i el control del poder sobre els espais públics. De primer, es qualifica una població d'«estrany» als quals convé separar per la seva diferència i per la seva potencial perillositat. Després, se'ls reprimeix especialment si es fan presents en l'espai públic. Finalment, es decreta que l'espai públic obert és en ell mateix perillós, es desenvolupa la cultura de la por i es vigila tota la societat. El resultat és la «ciutat espantada», tal com exposa Gemma Galdón en un article de no fa gaire¹⁴.

Pors urbanes i repressió preventiva: l'ordenança del civisme a barcelona¹⁵

Les pors i les consegüents demandes de seguretat ciutadana han provocat respostes oficials, de caràcter populista, que exciten la dimensió irracional de la por, designant genèricament col·lectius socials com a potencialment perillosos –joves, immigrants, persones sense sostre, entre d'altres– sobre els quals, de primer recau l'estigma i, després, la repressió preventiva. No cal dir que aquestes polítiques estan destinades a tenir uns efectes perversos. El resultat és el contrari del que teòricament es persegueix: la violència i la inseguretat tendeixen a créixer. D'una banda, les forces policials o els cossos de seguretat formals o informals actuen sobre els col·lectius designats amb arbitrarietat i/o de forma desproporcionada i, d'altra banda, els membres d'aquests col·lectius consideren que, si de totes maneres seran perseguits, tant hi fa si han comès o no actes transgressors. I la psicopatologia col·lectiva d'una societat que se sent més amenaçada, o com a mínim pertorbada, en el seu petit benestar es multiplica, a pesar que els perills són amb freqüència irrealment o molt exagerats.

¹³ Veure el peu de pàgina número 10, en el qual s'explica el cas de la ciutat de Rosario, Argentina.

¹⁴ AA.VV. «El Derecho a la Seguridad Ciudadana», el Carajillo nº 6, 2010 en <http://www.cafedelasciudades.com.ar/carajillo/carajillo6.htm> (última visita el 7 de març de 2011) en aquest monogràfic sobre Seguretat Ciutadana es van publicar textos de Jordi Borja, Jaume Curbet, Gemma Galdón Clavel, Zigmund Bauman i Juan José Medina Ariza. (nº 6, 2010).

¹⁵ Ib.

A Catalunya, tenim un exemple conegut de sobra: la nova Ordenança de Civisme de Barcelona, malament dita «Mesures per fomentar i garantir la convivència ciutadana a la ciutat de Barcelona». És en aquesta ordenança en la qual s'estableix un curiós dret ciutadà: el dret a no veure. Aquells que dormen al carrer, que demanen caritat, les prostitutes, aquells que mengen o beuen en un banc públic, aquells que patinen, aquells que fan pintades a les parets, etc., i aquells que es cataloguen com a «antisistema», és a dir, aquells que denuncien una situació que exclou un nombre creixent de població. Tots ells, segons les ordenances, representen un perill o una molèstia i cal «preservar els usuaris de la via pública de la immersió obligada en un context visual» tan poc agradable.

En resum, d'aquesta situació es dedueix que als sectors més vulnerables de la societat, als joves, a la gent gran sense recursos, als desocupats, als pobres, als immigrants, als marginals i als col·lectius crítics, se'ls aplica el **dret a la inseguretad**.

La repressió preventiva: una lògica infernal¹⁶

La repressió preventiva té fonaments ideològics, tan absurds com perillosos. El cas de l'anomenada **Ordenança del Civisme de Barcelona** parteix d'una constatació tan significativa com falsa: considerar que actualment «no vivim ja en una societat tradicional ni homogènia on les normes establertes eren conegudes, compartides i observades per la majoria». L'alcalde Joan Clos ve a dir alguna cosa semblat en l'article de presentació de la revista de luxe de l'Ajuntament (Barcelona Metròpolis Mediterrània) quan constata que «la nostàlgia del passat homogeni no ens servirà de res». Considerar homogènia una ciutat com Barcelona resulta realment sorprenent. Parlem de la ciutat coneguda com la *rosa vermella* de l'anarquisme; la ciutat dels *disturbis del pa* del segle XVIII; la ciutat far revolucionari entre les ciutats europees protagonistes de la societat industrial, segons Hobsbawm; de *Quan mataven pels carrers* al començament del segle XX, tal com titulava la seva novel·la Joan Oller i Rabassa; la ciutat que va fer la seva peculiar revolució urbana en plena guerra civil amb la municipalització de la propietat urbana i la col·lectivització de la indústria de la construcció; la ciutat que, durant el franquisme, va ser avantguarda dels moviments

16 Aquest subcapítol té el seu origen en un article publicat al diari El País amb el títol «La representació preventiva», escrit en col·laboració amb la catedràtica de Dret Penal, Mercedes García Arán.

populars urbans. Societat homogènia? Una ciutat, ben al contrari, marcada per la desigualtat social, per la immigració a la qual deu el 90% del seu creixement al segle XX, pel debat polític i cultural en el qual s'oposen models de societat diferent, per la conflictivitat social present en el conjunt del seu territori.

Aquesta referència a una utòpica societat homogènia del passat expressa la societat urbana ideal que es pretén reconstruir. I, a fi de fer-ho possible, han de suprimir-se els diferents, els marginals, els alternatius. És l'expressió d'una cultura política pròpia de molts governants que no poden assumir el conflicte, especialment si procedeix de sectors populars, considerats clientela captiva, o de sectors febles o vulnerables, als quals es menysprea i es considera que bastant agraïts han d'estar pel fet de rebre les engrunes dels serveis socials. La repressió preventiva no és solament una acció sancionadora de conductes individuals, sinó que és la criminalització dels col·lectius socials als quals es vol negar la seva existència i que desapareguin de la vista dels ciutadans homogeneïtzats o seran penalitzats.

En el cas de l'ordenança barcelonina, és de sobres conegut que va existir una motivació política conjuntural: la de frenar la deterioració de la imatge d'una alcaldia que no va aconseguir recuperar-se de la pèrdua de credibilitat que va causar el Fòrum de les Cultures de 2004. Ha utilitzat un procediment típic del populisme reaccionari, equivalent en l'àmbit local, tal com va utilitzar el govern de Bush en l'àmbit global amb la «guerra preventiva». De primer, es va assumir com a prioritat política les pors dels ciutadans integrats però angoixats per les incerteses i excitats per les campanyes de l'oposició conservadora i especialment de mitjans de comunicació de gran difusió. Després, es va construir un discurs amenaçador contra tot allò que molestés i es va fabricar una amalgama de col·lectius i de conductes que no tenen gairebé gens en comú, excepte la capacitat d'irritar a l'hipotètic *hominus conservatorum*. I, finalment, es van perpetrar unes Ordenances que apliquen sancions a tots aquells que resulten susceptibles de ferir amb la seva presència en l'espai públic al ciutadà normalitzat. S'incita els ciutadans perquè demostrin el seu civisme exercint de delators (6 articles es refereixen a això) i, si són estrangers, se'ls estimula mitjançant promeses de regularització si col·laboren en l'aplicació de l'ordenança mitjançant denúncies basades en sospites.

Per elaborar aquesta ordenança, però, calia trobar una base ideològica i només podien trobar-la en el pensament més reaccionari, el que nega la possibilitat d'una transformació social que superi les exclusions del present i negui també la legitimitat dels sectors que expressen les contradiccions de la societat actual. En conseqüència, pretén suprimir-los de l'escena pública. Solament a partir d'aquests pressupostos, de la vocació proclamada de restablir una societat homogènia i de la consideració d'il·legítima i perillosa per a la convivència de qualsevol conducta contrària a l'ordre establert, es podia justificar una acció repressiva cap a tots els grups socials molestos o desagradables, als quals es barreja amb les minories delictives o violentes.

El principal efecte d'aquesta opció política és que l'estigmatització dels col·lectius socials crea un quadre interpretatiu que condiona l'avaluació de les conductes individuals. I, en lloc de dirigir-se i eventualment sancionar conductes concretes de prostitutes, pobres, tops manta o joves de botellón quan estiguin pertorbant la convivència per la seva actitud violenta o agressiva respecte a altres ciutadans, es persegueix les «persones que tenien aspecte» de ser prostitutes, pobres, tops manta o joves bevent tranquil·lament una cervesa. El resultat ha estat l'arbitrarietat i l'acció repressiva indiscriminada cap a tots els col·lectius considerats perillosos, molestos o desagradables. Després, les forces policials s'atiparan de fer el ridícul caçant mosques a cops de canó i oscil·laran entre la impunitat i l'acció excessiva. Sempre, en un cas o en un altre, existirà més injustícia i els problemes de convivència que es pretenien arreglar, s'hauran agreujat.

En l'últim punt que segueix, exposarem alguns criteris per orientar polítiques contra la por i la inseguretat que es refereixen a les tres situacions citades a l'inici: immigració i relació amb l'entorn, joves i espai públic i, finalment, presència de la marginalitat en el camp visual de la ciutadania.

No tenir por a la por: una altra seguretat ciutadana és possible.

Un exemple: el de la mesquita. Els veïns del barri en el qual es vol obrir una mesquita s'oposen. Amb violència, fins i tot. Amb un discurs racista, xenòfob. Amb pors. Por del terrorisme i de la violència que pot generar-se per la fricció en àmbits reduïts amb una població «estranya». Por de la diversitat, de les molèsties que poden crear la gent amb pautes de comportament que semblen molt diferents. Por de la

devaluació de la seva propietat –l’habitatge, que probablement és l’únic estalvi important de la família, davant la proximitat de la mesquita. I, davant la por dels veïns, els governs locals habitualment també tenen por. Por de perdre vots; els altres no voten. Por de la confrontació; d’exercir la força de la llei per defensar els drets dels més febles, els treballadors immigrants. Por d’aparèixer com a defensor de col·lectius que s’ha contribuït a estigmatitzar, o l’exclusió dels quals s’accepta o s’afavoreix.

Una altra política és possible. Imposar, sens dubte, el dret, que la llei reconeix, al fet que un col·lectiu, sigui quina sigui la seva nacionalitat i la seva religió, pugui disposar d’un local propi. Sancionar els comportaments racistes i excloents. Però, sobretot, valorar la cultura i els costums dels altres, sempre que no suposin un atemptat als drets humans, quan neguin valors que considerem universals (per exemple, sobre l’estatut de la dona). És molt poc freqüent que les administracions públiques reconeguin la positivitat de la cultura de la població d’origen immigrant. Just després del Fòrum de les Cultures, comentàvem amb la responsable de Participació Ciutadana del govern municipal de Barcelona les resistències i protestes que apareixien als barris populars en contra de les mesquites i el discurs xenòfob que les acompanyava. Vaig argumentar que no resoldríem res lamentant aquests comportaments i menys encara cedint a les seves pressions. D’altra banda, dubtava molt de la capacitat dels ajuntaments per imposar-se i defensar els drets legítims dels quals volien la mesquita. Només valorant el que ara no es vol i no es coneix, és a dir, els elements propis de la cultura dels col·lectius immigrants en general devaluats i marcats per prejudicis, podríem superar la contradicció entre els drets d’uns i les pors dels altres. I li vaig suggerir que convindria oferir als musulmans locals de qualitat destinats a mesquites o oratoris en el centre històric, prop de la Catedral, i en el centre modern, a la part alta del Passeig de Gràcia o de la Diagonal. La resposta no podia ser més absurda i radicalment decebedora: «no és possible perquè en aquestes zones els locals són molt cars» (a pesar que en aquestes zones existeixen edificis i locals de propietat pública).

Una altra seguretat, no pas la seguretat fictícia i injusta, basada en l’estigma justificador de la repressió, és possible. Aquella que es deriva de l’acceptació de l’altre, del reconeixement dels seus valors i dels seus drets. A la pràctica, significa

promoure persones que, procedents de la immigració, s'integrin en els organismes dels serveis socials, en l'ensenyament i la sanitat, en les policies i la justícia. Una política democràtica de seguretat implica també reconèixer els drets polítics complets a tots aquells que tenen residència legal al país, sigui quina sigui la seva nacionalitat d'origen. No hi ha deures sense drets!

La conflictivitat en l'espai públic és gairebé sempre un indicador de la qualitat d'aquest espai, de la seva polivalència, de la seva capacitat d'adaptar-se a usos diversos i a qualsevol hora. Per tant, en l'espai públic, la convivència no és fàcil i es requereixen unes pautes mínimes compartides a fi que sigui possible. La qüestió és com construir aquestes pautes. No obstant això, la via fàcil que pot generar més problemes dels quals pretén resoldre és la hipervigilància i la sanció desproporcionada aplicable a una casuística digna de Borges (llegiu la seva Enciclopèdia dels animals de l'Emperador de la Xina), tan interminable com arbitrària en els comportaments, tal com s'expressa en les ordenances de civisme de Barcelona i de moltes altres ciutats europees. Aquestes normatives tendeixen a considerar determinats col·lectius com a sospitosos a priori de causar pertorbació de la convivència, com ara els joves, especialment immigrants. La meitat de les denúncies per incompliment de la surrealista ordenança del civisme de Barcelona es refereixen a joves per pintades o instal·lacions de rètols (de contingut polític crític en molts casos) i per consum de begudes alcohòliques. Sense excloure la conveniència de la vigilància en l'espai públic i de la capacitat sancionadora immediata, sembla que aquesta forma de garantir la convivència hauria de ser més aviat l'excepció que no pas la regla. Les experiències més positives són aquelles que han estat el resultat de diàlegs i pactes entre els diferents actors presents en l'espai públic. L'administració pública hauria de practicar més la mediació que no pas la regulació, més la negociació que no pas la sanció, més la prevenció que no pas la persecució. I evitar contribuir a estigmatitzar, pel seu aspecte, els joves presents en l'espai públic, perquè freqüentment es confonen comportaments expressius més o menys discutibles amb delictes o faltes que requereixen sanció immediata.

Finalment, cal referir-se a la gran diversitat de comportaments que, segons l'esmentada ordenança, es refereixen a la preservació del context visual. Aquells que

demanen almoïna, aquells que no tenen llar, les prostitutes, els top manta, els nens del carrer, aquells que distribueixen publicitat o netegen els vidres del cotxe, etcètera, són realment una causa d'inseguretat? La pobresa, la marginalitat, l'exclusió social fan por? Segurament, en societats consumistes i en les quals una part important de la població és relativament acomodada, no resulta agradable conviure en l'espai públic amb les expressions, normalment extremes, d'aquells que han quedat fora del circuit del consum formal d'una ciutadania que les administracions consideren més aviat usuaris, clients i electors que no pas ciutadans. La forma més indigna de tractar aquesta població exclosa és considerar-los col·lectivament com un perill potencial o una agressió a la nostra sensibilitat, estigmatitzar-los. Hi ha altres formes d'actuar, com ara amb les polítiques de protecció i d'integració. I la tolerància, l'acceptació de l'existència dels altres, el coneixement i la valoració de la seva identitat, el fet de tenir en compte les seves condicions de vida aquí, la consciència de la desigualtat i de la injustícia amb què els rebem i utilitzem. La maduresa democràtica és no tenir por de mostrar les nostres mancances, les víctimes del nostre model de societat. És el veritable civisme.

De la por escènica a la dissolució de l'escenari ciutadà.

Amb aquestes reflexions i proposicions no pretenem eludir la doble realitat: la de la por, més o menys «justificada», però molt present en la vida urbana actual, i la dels comportaments agressius pel que fa a les persones i als béns públics i privats que es donen en l'espai col·lectiu. Són conductes individuals que ja estan tipificades i que cal aïllar de les pors, molèsties o incidents que s'originen en la convivència en l'espai públic. Tan sols hem pretès contribuir a explicar les pors, tot distingint entre les que tenen causes objectives i les que expressen percepcions socials causades per prejudicis i estigmes dels quals les administracions públiques i els mitjans de comunicació són en gran part responsables. I, també, hem volgut mostrar que les polítiques destinades a reconstituir un ambient més segur, amb més presència policial i espais molt videovigilats freqüentment tenen els efectes contraris¹⁷.

Quan es practica l'amalgama i s'opta per la repressió preventiva indiscriminada, es comet un error i una injustícia. Un error, atès que es provoca un efecte pervers i es crea o s'agreuja el problema que es volia evitar o resoldre. Es converteix

17 Galdón, Gemma; «La ciudad asustada» a AA.VV. El Derecho a la Seguridad Ciudadana, El Carajillo nº 6, 2010 en <http://www.cafedelasciudades.com.ar/corajillo/corajillo6.htm> (última visita el 7 de març de 2011).

en delinqüent una població que no ho era, i es genera una violència superior a la qual existia anteriorment. I una injustícia en estigmatitzar col·lectius socials i convertir els seus membres en sospitosos, les conductes dels quals seran jutjades a partir d'aquest prejudici. Molts dels comportaments que es volen evitar o sancionar són, amb prou feines, faltes. Criminalitzar col·lectius socials, però, és un crim, un crim d'Estat.

Les polítiques públiques que es basen en generar pors ambientals i practicar les repressions preventives contribueixen a més a la dissolució de l'espai públic, la qual cosa és funcional quant a les pautes urbanes propiciades pel capitalisme financer i el «bloc ciment». Els actuals processos de dispersió i especialització urbanes i d'empobriment dels espais públics han creat com a reacció social i cultural les condicions perquè emergís el «dret a la ciutat».

L'espai públic i la conquesta del dret a la ciutat¹⁸

El dret a la ciutat és una resposta democràtica que integra tant els drets dels ciutadans com els criteris urbanístics que fa possible el seu exercici, especialment la concepció de l'espai públic¹⁹.

La qualitat de l'espai públic és un test fonamental per avaluar la democràcia ciutadana. És en l'espai públic on s'expressen els avenços i les reculades de la democràcia, tant en les seves dimensions polítiques com socials i culturals. L'espai públic, entès com a espai d'ús col·lectiu, és el marc en el qual es teixeixen les solidaritats i on es manifesten els conflictes, on emergeixen les demandes i les aspiracions i es contrasten amb les polítiques públiques i les iniciatives privades. I és en l'espai públic on es fan visibles, per presència o per absència, els efectes dissolutoris o excloents de les dinàmiques urbanes actuals.

Què es reivindica o es denuncia en l'espai públic? Tot. La demanda d'habitatge i l'oposició als desallotjaments. L'aigua (o el seu cost) i el transport. Equipaments culturals o esportius i escola. Neteja i seguretat. Transport i aire net. Places i espais verds i bona imatge del barri. Accessibilitat i centralitat propera. Comerç i animació urbana. Tot junt. Si falta algun d'aquests elements, i uns altres que no s'han

¹⁸ Aquest punt desenvolupa i generalitza les propostes que es fan a la part final de l'epíleg del llibre de l'autor *Llums i ombres de l'urbanisme a Barcelona* (UOC, 2010).

¹⁹ L'autor ha desenvolupat aquesta qüestió en els llibres *Ciudad, espacio público y ciudadanía* (con Z. Muxí, Electa 2003) i a *La ciudad conquistada* (Atianga Editorial 2003 i 2010).

esmentat, els que es posseeixen es desqualifiquen. Què podríem exercir de ciutadans si vivim en un polígon lluny de tot o en un barri degradat i criminalitzat? O sense accés a un transport públic que ens permeti exercir el nostre dret a la mobilitat?

En l'espai públic, però, també es reivindiquen drets que no són específicament urbans (en sentit físic), si no drets d'una altra índole, socials, econòmics, culturals, polítics. L'ocupació, la denúncia de la precarietat, la renda bàsica i la formació continuada. L'accés a l'educació i a la sanitat públiques, a la cultura i a la comunicació (inclosa la virtual). La identitat cultural de barri i ètnica, la diversitat d'orientació sexual i religiosa. La igualtat política-jurídica de tots els residents a la ciutat, és a dir, la «ciutadania per residència» (no únicament per nacionalitat).

Totes aquestes reivindicacions, aquests drets, es vinculen directament. Si no s'obtenen tots alhora, els que es posseeixin seran incomplets, limitats, es desnaturalitzaran. L'absència o limitació d'alguns d'aquests drets tenen un efecte multiplicador de les desigualtats urbanes. El dret a la ciutat és actualment el concepte operatiu per avaluar el grau de democràcia i és el que sintetitza, orienta i marca l'horitzó dels moviments socials democratitzadors. En la mesura que aquests moviments requereixen l'espai públic per expressar-se, però, la qualitat d'aquest condicionarà l'existència i la potencialitat de les demandes ciutadanes.

El dret a la ciutat es condiona per les formes físiques i polítiques que pren el desenvolupament urbà. Per tant, la concreció d'aquest dret dependrà de com la ciutadania s'enfronta a les dinàmiques dissolutòries o excloents dels actuals processos urbanitzadors. Conceptualment, cal vincular el dret a la ciutat amb alguns dels principals reptes socials actuals:

- La precarietat a la feina i la desocupació i la naturalització de l'economia especulativa;
- L'escassetat d'habitatge accessible i integrat al teixit urbà i els desnonaments o endeutaments que no es poden assumir;
- La privatització dels espais públics i dels serveis de caràcter universal;
- El balafament de recursos bàsics generats per les actuals formes d'urbanització i de consum;

- L'oblit o la negació de la memòria de les reivindicacions populars i conquestes urbanes;
- La política de la por i la desviació de la síndrome de seguretat contra «els altres», els estranys, els diferents;
- L'accés desigual a la informació i a la comunicació, especialment en la relació entre institucions polítiques i ciutadania.

El dret a la ciutat per materialitzar-se en demandes ciutadanes ha de vincular-se a la crítica de les actuals dinàmiques urbanes. Per acabar aquest treball, suggerim set línies d'acció sense pretendre, ni molt menys, que siguin les úniques o que siguin aplicables a tot arreu i en tot moment. És una proposta que es dirigeix tant als sectors socials i intel·lectuals que poden incidir en la construcció d'hegemonies culturals i polítiques com a aquells que exerceixen responsabilitats institucionals i suposadament representen projectes reformadors.

Primer. Radicalitzar la crítica a les realitats urbanes més visibles i que representen l'anticuitat democràtica, els murs físics i simbòlics, les arquitectures objecte ostentoses i indiferents a l'entorn, els espais públics privatitzats o excloents, les operacions urbanes costoses que constitueixen enclavaments, els desenvolupaments desconnectats de la ciutat compacta, les vies que fragmenten els teixits urbans, tot allò que signifiqui l'exclusió social o augmenti la desigualtat urbana. En aquests casos, i d'altres de similars, valen la crítica-denúncia amb mobilitzacions que obstructeixin l'execució de determinats projectes, la desobediència civil davant normatives excloents i l'acció directa per desfer malifetes, com ara l'enderrocament de murs. Per aconseguir el que és socialment legítim però no està protegit legalment, cal recórrer un camí alegal perquè el que no ho és sigui per fi legal.

Cal valorar, defensar i exigir l'espai públic com la dimensió essencial de la ciutat, impedir que s'especialitzi, sigui excloent o separador, reivindicar la seva qualitat formal i material, promoure la publicació i la polivalència d'espais oberts o tancats susceptibles d'usos col·lectius diversos (equipaments públics i privats, campus o parcs adscrits a usos específics), conquerir espais vacants per a usos efímers o com a espais de transició entre el que és públic i privat. Un govern democràtic de

la ciutat ha de garantir la prioritat del carrer com a espai públic i aplicar una norma que establis que la superfície de les senderes o voreres ha de ser sempre superior a la de la que es destina a la circulació rodada. En el cas de les vies «semiràpides» (segregades), el 50% de la superfície hauria de destinar-se al transport públic.

Segon. Denunciar les ideologies que són el discurs que acompanya les dinàmiques urbanes perverses: la por als altres, l'obsessió per la seguretat en l'espai públic quan els factors d'inseguretat principal es troben en altres dimensions de la vida social; la feina, les pensions, l'accés a l'habitatge i l'endeutament, el futur dels fills, etc. En diversos països i ciutats, fins i tot amb governs teòricament progressistes o democràtics (França, però també Barcelona i altres ciutats espanyoles i italianes, com ara Bolonya), s'han aprovat normatives de civisme en les quals hi ha disposicions excloents, implícitament xenòfobes. O la multiplicació de la vigilància (i video-vigilància) en els espais públics (per exemple, en el Regne Unit). Altres casos que requereixen respostes de desobediència civil. En el cas de la «immigració», que en realitat és la població resident que constitueix la part més explotada de la classe treballadora, és fonamental desenvolupar campanyes per a la igualtat político-jurídica (incloent-hi tots els drets polítics) dels residents legals i la legalització dels quals han arrelat al país. L'existència d'un sector de població amb drets reduïts, de vegades gairebé nuls, és una injustícia i també un perill per a la continuïtat de la democràcia. Si avui es neguen drets bàsics als immigrants, de fet, ciutadans que resideixen de forma estable a la ciutat, per què no es prendran després mesures similars amb altres col·lectius, com ara els joves anatomitzats com a «antisistema»?

Tercer. Combatre la ideologia que naturalitza l'economia especulativa com la coartada de la «competitivitat». Afirmar que les ciutats han de ser «competitives» no vol dir res, excepte legitimar les operacions excloents i especulatives. Així es justifiquen operacions urbanes costoses, amb freqüència gratuïtes, excepte pels beneficis que generen a actors privilegiats o com a exaltació del poder polític o econòmic. Cal deslegitimar els alts salaris i privilegis econòmics dels financers i altres directius econòmics o polítics: per què no establir un salari o ingrés màxim? Denunciar la regla del mercat i del negoci urbà, considerar inevitable la corrupció com a mal menor, l'especulació com a fet natural en la vida econòmica, les rendes

i el tràfic d'influències com a activitat legítima. Confrontar els beneficis especulatius amb l'empobriment urbà dels sectors populars: els costos socials i ambientals de la distància i de la desintegració en urbanitzacions aïllades, l'endeutament que no es pot assumir. Denunciar la perversitat del sistema bancari i la complicitat política i judicial en el cas dels nombrosos desnonaments injustos. Mobilitzar-se per oposar-se als mateixos i per ocupar habitatges buits no assignats a demandants legítims.

Quart. Posar en qüestió la concepció totalitària de la propietat privada del sòl i d'altres béns bàsics (aigua, energia). El valor del sòl rústic quan adquireix qualitat d'urbanitzable no pot generar un benefici al propietari expectant. El planejament i la fiscalitat poden aconseguir resultats propers a la socialització del sòl com a instrument que pot proporcionar un salari indirecte i promoure la integració social. En el cas de Barcelona i de Catalunya, podem recordar positivament els decrets de 1937 de municipalització del sòl urbà i de col·lectivització de les empreses de la construcció. Però plans i projectes han de donar avui una resposta innovadora als nous desafiaments socials i ambientals, l'«hiperdesenvolupament» que avui no és ni viable materialment, ni acceptable moralment. L'austeritat i la recuperació dels recursos bàsics contra el balafament, les energies toves per substituir les que estan en vies d'esgotament i l'aposta per la qualitat de vida de tots i la reducció de les desigualtats socials són avui imperatius urbans. La fiscalitat i el planejament haurien de permetre recuperar les plusvàlues urbanes en un 90%.

Cinquè. Recuperar i desenvolupar la memòria democràtica urbana de les reivindicacions urbanes (per exemple: dret a un habitatge, el cost mensual del qual no superi el 10% de l'ingrés familiar), del planejament inspirat per l'objectiu de construir una «ciutat igualitària» (Cerdà). Exigir legislacions clares que ofereixin una panòpia d'instruments legals, vincular plans i projectes en un únic concepte-acció a partir d'un programa polític que permeti desenvolupaments integrals localitzats. Establir la relació entre el dret a l'habitatge i el dret a la ciutat vinculant l'habitatge a altres drets complementaris com ara la mobilitat universal, la centralitat propera i la qualitat de l'espai públic.

Sisè. Promoure un moviment de reforma institucional que reorganitzi les administracions territorials per àrees i programes integrals, i així trencar la segmentació actual per sectors especialitzats vinculats a corporacions professionals burocratitzades. Sobre aquesta base pot desenvolupar-se una relació amb la ciutadania més participativa, en la línia de la democràcia deliberativa i prioritzar les relacions contractuals entre les administracions sobre les relacions jeràrquiques i les competències compartimentades o que s'encobreixen. El govern democràtic de les grans ciutats requereix promoure un projecte de govern metropolità d'aglomeració que es basa en la proporcionalitat pel que fa a la població, la qual cosa garantiria que les corones perifèriques tinguessin una quota de poder igual o superior a la ciutat central. El sistema institucional ha de treure's els complexos; basar-se en pocs nivells institucionals, amb competències molt definides i funcionament transparent. El dret a la comunicació i a la informació ha de desenvolupar-se mitjançant la promoció de xarxes socials físiques i virtuals que garanteixin el coneixement de les polítiques públiques i dels comportaments dels actors urbans i que permetin influir en les dinàmiques ciutadanes.

Setè. El dret a la ciutat és avui el concepte integrador dels drets ciutadans renovats i la base d'exigència d'aquests drets en un marc democràtic. Les institucions solament rebran el títol i el respecte que se'ls deu en democràcia si a més de procedir d'eleccions lliures, la seva dimensió formal, actuen mitjançant polítiques que desenvolupin i facin possible els drets dels ciutadans. Aquesta dimensió material de la democràcia és com a mínim tan important com la formal. Avui dia, els drets ciutadans que corresponen al nostre moment històric van molt més allà en concreció i extensió dels quals s'inclouen en el marc polític-jurídic, encara que poden considerar-se que es deriven dels drets més abstractes de les Constitucions, Cartes Internacionals de Drets Humans, etc.: dret a la mobilitat, al lloc, a l'espai públic, a la centralitat, a la igualtat de drets de tots els habitants, a la formació continuada, al salari ciutadà, etc. Les polítiques públiques solament són legítimes si fan efectius aquests drets o progressen en aquesta direcció: per exemple, si redueixen la desigualtat social. Quan no és així, en una democràcia, els governs deixen de ser legítims. El govern democràtic de la ciutat hauria d'estimular el desenvolupament polític i cultural del concepte de dret de la ciutat i fer d'ell el seu principi fonamental en diàleg amb les organitzacions ciutadanes i els moviments socials urbans²⁰.

²⁰ Vegeu els processos d'elaboració de La Carta del dret a la ciutat promoguts per HIC (Habitat Internacional Coalition) i per HIC-Amèrica Llatina.

Bibliografia, referències web i documentació

- AA.VV** *Después del neoliberalismo: ciudades y caos sistémico*; Barcelona, Ediciones MACBA, 2009
- AA.VV** *Urban Policies and the Right to the City, Lyon, University Lyon Press, producido por UN-Habitat y Unesco Joint Project, 2009.*
- AA. VV** “*La pensée critique prisonnière de l’enclos universitaire*”, en el dossier del *Le Monde Diplomatique*, enero 2011
- BORJA, J.; MUIXÍ, Z.** *L’espai públic: ciutat i ciutadania*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2001 (pág. 48-49).
- BORJA, JORDI;** *La ciudad conquistada*, Madrid, Alianza editorial, 2003.
- BORJA, JORDI;** *Los derechos en la globalización y el derecho a la ciudad*, Fundación Alternativas, 2004. En www.falternativas.org/content/download/.../563b_12-09-05_51_2004.pdf (última visita realizada el 7 de marzo de 2011)
- CHOAY, F;** *Pour une anthropologie de l’espace*, Paris, edicions du Seuil, 2006
- CHOAY, F;** “*El reino de lo urbano y la muerte de la ciudad.*” en *Visions urbanes: Europa 1870-1993: la ciutat de l’artista: la ciutat de l’arquitectes*; Madrid. Electa. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.1994.
- DE LAGASNERI, GEOFFROY** *Logique de la création*, Fayard, 2011
- DE LAGASNERI, GEOFFROY** “*Grandeur et misère du débat intellectuel*” en el dossier de *Le Monde des livres*, 14-1-2011
- GALDÓN, GEMMA;** “*La ciudad asustada*” en AA.VV *El Derecho a la Seguridad Ciudadana*, El Carajillo nº 6, 2010 en <http://www.cafedelasciudades.com.ar/carajillo/carajillo6.htm> (última visita el 7 de marzo de 2011)
- HABITAT INTERNATIONAL COALITION -AMÉRICA LATINA** *El derecho a la ciudad: compilación de documentos relevantes para el debate*; México, 2006. Disponible en <http://www.hic-al.org/publicaciones.cfm?pag=publicderviuv> (última visita el 7 de marzo de 2011)
- HARVEY, DAVID;** *Espacios de esperanza*; Akal, 2003, 336 páginas.
- HARVEY, DAVID;** *El derecho a la ciudad*, *New Left Review*, nº 53, dic 2008.

INGERSOLL, RICHARD, "Tres tesis sobre la ciudad", *Revista de Occidente* n° 185, 1996.

JACOBS, JANE *The Death and Life of Great American Cities*. (Edición original publicada por Random House, Inc., Nueva York. 1961. Traducción española de Ángel Abad, *Muerte y vida de las grandes ciudades*, Madrid. Ediciones Península, 2. edición 1973 (1. ed. 1967).

LEFEBVRE, HENRI; "Le droit à la ville", Paris, Anthropos, 1968.

LEFEBVRE, HENRI; *La revolución urbana*, Madrid, Alianza Editorial, 1972.

LÓPEZ, ISIDRO Y RODRÍGUEZ, EMMANUEL; *Fin de ciclo. Financiación, territorio y sociedad de propietarios en la onda larga del capitalismo hispano.1958-2010*; Madrid, Observatorio Metropolitano, 2010.

NAREDO, J.M; *El modelo inmobiliario español y sus consecuencias*, marzo 2010, disponible en <http://www.rebellion.org/docs/101827.pdf> (última visita realizada el 7 de marzo de 2011)

NAREDO, J.M; y MONTEL, ANTONIO; *El modelo inmobiliario español y su culminación en el caso valenciano*, Barcelona, Icaria, 2010.

OBSERVATORIO METROPOLITANO Madrid. *¿La suma de todos? Globalización, territorio, desigualdad*; Madrid, Traficantes de sueños, 2007. Disponible en: http://www.traficantes.net/index.php/trafis/editorial/catalogo/utiles/madrid_la_suma_de_todos_globalizacion_territorio_desigualdad (última visita el 7 de marzo de 2011)

PIRES DO RIO CALDEIRA, TERESA, *Ciudad de muros*; Barcelona, Ed-Gedisa, 2007.

PIRES DO RIO CALDEIRA, TERESA, *Democràcia i murs/Democracy and walls*, Barcelona, CCCB, 2008.

PIÑEIRO, CLAUDIA, *Las viudas del jueves*, Buenos Aires, Ed. Clarín-Alfaguara, 2008.

WEIZMAN, E. *Hollow Land*, Verso, 2007.

SUGRANYES, ANA Y MATHIVET, CHARLOTTE (ED), *Ciudades para todos. Por el derecho a la ciudad, propuestas y experiencias*, Brasil, HIC-Habitat internacional Coalition, 2010.

Carta pel Dret a la Ciutat de la Ciutat de Mèxic: <http://www.porelderechoalaciudad.org.mx/>

Carta Europea de Salvaguarda de Drets Humans a la Ciutat: <http://www.idhc.org/esp/documents/CartaEuropea.pdf>

Revista on line "El carajillo" <http://www.cafedelasciudades.com.ar/>

